MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Jūratė Morkūnienė

PARADIGMOS

Filosofija ir visuomenė

MONOGRAFIJA

Vilnius
2015

Monografija parengta vykdant projektą „Paradigminiai šiuolaikinės Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčiai ir europinė erdvė“ (projekto kodas VP1-3.1-ŠMM-07-K-03-025), finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę.

Recenzavo:

prof. habil. dr. Bronislovas Kuzmickas, Mykolo Romerio universitetas

prof. habil. dr. Arvydas Matulionis, Lietuvos socialinių tyrimų centras

Autorės indėlis

prof. dr. Jūratė Morkūnienė – 14,3 autorinio lanko

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Filosofijos ir humanistikos instituto 2015 m. balandžio 15 d. posėdyje (protokolo Nr. 1FHI-11) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto mokslo programos „Vertybių tęstinumas ir kaita globalioje visuomenėje“ 2015 m. kovo 14 d. posėdyje (protokolo Nr. 11) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Tarybos 2015 m. balandžio 30 d. posėdyje (protokolo Nr. 1PV-48) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo spaudai komisijos 2015 m. gegužės 11 d. posėdyje (protokolo Nr. 2L-10) pritarta leidybai.

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama, taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

ISBN 978-9955-19-726-3 (spausdinta versija)
ISBN 978-9955-19-725-6 (elektroninė versija) © Mykolo Romerio universitetas, 2015

TURINYS

ĮŽANGA. Naujoji socialinio pažinimo paradigma / 6

PIRMAS SKYRIUS
PARADIGMOS RIBŲ PERŽENGIMAS

1. Šiuolaikinio filosofinio pažinimo ištakos / 13
J.-P. Sartre'as ir naujosios subjektyvumo sampratos pradžia • Struktūralizmo filosofijos tikslai • Naujojo subjektyvumo pagrindimas

2. Filosofijos ir teorinės sociologijos konfliktas / 35
Filosofijos krizė • Sociologijos krizė • Metasociologija ar socialinė filosofija?

3. Paradigmos „apvertimas" – naujoji kompleksiškumo paradigma / 44
Metodologinės nuostatos • Atviros sistemos idėja • Integracija, kompleksiškumas, tarpdisciplinišKumas

4. Socialinio pažinimo tinklas / 52
Projekcijos paradigma • Dabarties teorinio mąstymo metodologija • Filosofinės sąvokos kaip procesas • Filosofinių teorijų tikslumo samprata • Pažinimo atvirumas ir fundamentinės filosofinės teorijos • Integracija – šiuolaikinės filosofijos metodas

5. Pažinimo adekvatumo problema / 69

6. Filosofijos misija šiuolaikinėje visuomenėje / 75
Filosofinio pažinimo drama globalumo epochoje • Universitetinės filosofijos paskirtis • Filosofo vaidmuo

II SKYRIUS
ASMENYBĖS PAGRINDAI

1. Laisvos visuomenės paradigma / 86
Laisvos veiklos prielaidos • Veiklos subjektas • Darbo ir veiklos sąvokos • Susvetimėjimo samprata

2. Asmenybės pareiga dabarties pasaulyje / 95

3. Šalies šviesuomenė (inteligentija) / 98
Inteligentija kaip istorinės sąmonės reiškėja ir istorinės atminties saugotoja • Inteligentijos priedermės

4. „Sveiko proto“ filosofija – elitaristinio mąstymo įrankis / 101
Common sense filosofija • Sveiko proto filosofijos įsitvirtinimas

5. Visuomenė be filosofijos / 106
Sveiko proto ideologija • Sveiko proto dogmatizmas • Sveiko proto filosofija mūsų realybėje

6. Atvirumo problema / 111
Atsivėrimas pasauliui • Atvirumas kaip Europos dvasios požymis • Atvira visuomenė kaip atvira sistema

7. Nacionalinis ir socialinis saugumas: subjekto samprata / 117
Nacionalinio ir socialinio saugumo tapatybė • Saugumo subjektas • Pilietinis pasipriešinimas • Socialinio nesaugumo dimensijos kaip vidaus rizikos veiksnys

TREČIAS SKYRIUS
ASMENYBĖ DABARTIES PASAULYJE

1. Kultūros struktūros žlugimas / 128
Vertybių pervertinimas • „Radikalus žmogaus likimo pokytis“ – šiuolaikinė vergovė • Visuomenės įtampos • Uždarumo bruožai ir metastazės • Laikas kaip žmogaus tapatumo erdvė • Globalinis pesimizmas

2. „Nuolatinės baimės šimtmetis“. Visuomenės destrukcijos / 149
Individo nuopuolio išraiškos: baimė, melas, pavydas • Minios mentalitetas • Monistinis mąstymas • Melo anatomija

3. Mobingas, arba valia smurtui civilinėje visuomenėje / 165
Prarastas orumas • Mobingas, arba psichologinis persekiojimas darbe • Psichologinio smurto darbe vykdytojai – prastuomenė • Sąmokslas prieš pasitikėjimą ir tiesą

KETVIRTAS SKYRIUS
ŠIUOLAIKINĖS VISUOMENĖS MENTALITETO IŠTAKOS

1. Naujosios mąstymo paradigmos nuojauta / 175

2. Karo dvasios anatomija. Metodologinės prieigos / 180

3. Karas kuria mentalitetą / 182
Mūsų visuomenės mąstymas – iš karų amžiaus • Genofondo išnaikinimas • Šalies tuštėjimas • Pavojaus ženklai dabarties visuomenėse

4. Karas keičia vertybes / 191

Vertybių skalė. Dvigubi standartai • Individo elgesio atskaitos sistemos • Žmogus ir „institucija“ – prisitaikymas prie aplinkybių • Individo ir visuomenės elgesio vertinimo šablonai

PENKTAS SKYRIUS
DVIDEŠIMTOJO AMŽIAUS KARŲ PALIKIMAS

1. Visuomenės mentaliteto destrukcijos / 199

Baimė mąstyti savarankiškai arba naujoji barbarybė • Individų baimės – visuomenės nekultūringumo rodiklis

2. Valia smurtui. Smurto ideologijos / 204

3. Griovimo paradigma / 210

4. „Visuomenių pabaiga“ / 217

LITERATŪRA / 221

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ / 230

ĮŽANGA
Naujoji socialinio pažinimo paradigma

Galima teigti, jog naujoji pažinimo paradigma jau tvyro ore. Belieka ir mums įsitraukti į jos paieškas, kurti ją įvairiausiose filosofijos koncepcijose. Turime rinktis, ar eiti koja kojon su informacijos, civilizacijos pažanga, ar žiūrėti, kaip pro šalį pralekia kitų mintys. Vieni tas pažinimo priemones jau senokai kuria, ieško jų; kiti – stebi, arba yra grynieji filosofai, kaip juos kadaise pavadino Pitagoras, ir laukia, kol viskas išsidėlios ir susikristalizuos.

Naujovės šiurkščios. Ne kiekvienas gali ryžtis, pasak Czesławo Miłoszo, „nuožmiai paprastiems įvardijimams". Tuo tarpu praeities filosofija mūsų laikų filosofų yra juvelyriškai išdailinta, išnagrinėta ir interpretuota. Tačiau tuo pat metu pati filosofija mūsų dabartyje jaučiasi nereikalinga. Ji jau baigiama uždusinti, praranda pozicijas.

Pačioje filosofijos erdvėje vyksta tylios grumtynės. Tie, kas prieštarauja pokyčiams, neketina taip paprastai atsisakyti savo pozicijų. Visada buvo, yra ir bus nesutarimų ir net žiauri protų kova tarp tų, kurie siekia išeiti už ribos, žengti per slenkstį, sugriauti tą sieną ir pasižiūrėti, kas yra už jos, ir tų, kurie nori išsaugoti įprastą, saugų *status quo.*

Tačiau filosofija kaip mokslas nebegali laukti. Istorijos spaudimas neduos mums atsikvėpti. Nebus filosofijos – atsiras pakaitalai: nauja mitologija, nauja religija, naujas nihilizmas, naujos vertybės-nevertybės. Cz. Miłoszas knygoje „Poezijos liudijimas" perspėja, jog „ mūsiškiame šimtmetyje foną sudaro trapumas visko, ką vadiname civilizacija ar kultūra. Tai, kas mus supa čia ir dabar, nėra garantuota".

Dvidešimtojo amžiaus dvasią – *Zeitgeist* – išreiškia mentaliteto kaita[1]. Visas dvidešimtasis amžius galėtų būti pavadintas nihilizmo amžiumi (istorikai jį dar vadina pilietinio karo Europoje amžiumi, kuris prasidėjo 1914 metais ir kurio pabaigos buvo laukiama ateisiant 2014 metais, bet ji neatėjo). Tokio nihilizmo ir dekadanso amžiaus artėjimą filosofijoje nužymėjo Friedrichas Nietzche, o jo įsigalėjimą filosofijoje giliausiai ir esmingiausiai išreiškė Jeanas-Paulis Sartre'as. Amžiaus dvasią perteikė dar vieno egzistencialisto Albert'o Camus žodis, tapęs filosofine sąvoka, – „krytis" (pranc. *la chute*). Krytis, praradimas visko: tiesos, teisingumo, pasitikėjimo,

[1] *Zeitgeist* (amžiaus dvasia) –Johanno Gottfriedo Herderio į filosofiją įvesta sąvoka.

ištikimybės, garbės ir orumo. Visa dvidešimtojo amžiaus filosofija rodo tylias mentalitetų grumtynes: dekartiškojo *ratio* ir egzistencialistinio *néant* – bandymus paaiškinti amžiaus dramatiškų patirčių esmę. Filosofija yra atsakas į beviltišką globalios visuomenės situaciją.

Filosofija yra visada tiesiogiai susijusi su mentaliteto kaita. Todėl savo knyga mes ėmėmės tokio niekada iki galo neįvykdomo sunkaus reikalo – aiškintis esminius mūsų visuomenės mąstymo pokyčius, kartu pritaikant tam tinkamus pažinimo įrankius.

Alainas Touraine kritikuodamas šiuolaikinę filosofinę mintį, kuri atsiskyrė nuo bet kokios istorinės praktikos, siekė rekonstruoti mąstymą taip, kad jis būtų susietas su pokyčiais ir dvidešimt pirmojo amžiaus pasauliu. Filosofas, rašydamas apie „perspektyvos apvertimą“, pabrėžė, jog „ilgus dešimtmečius socialinė mintis buvo dusinama tuo, ką aš apibūdinau kaip *dominuojantį aiškinamąjį (interpeliacinį) diskursą*, kurį sukūrė ne politiniai lyderiai, bet intelektualai ir viešosios nuomonės formuotojai, kurie žvelgė į savo praeities prisiminimus, ten norėdami rasti ginklų, kurie pagelbėtų jiems kovoti su naujomis idėjomis“[2]. „Šiandien Prancūzijoje mes jau įsisąmoninome, – rašo filosofas, – kasdienis gyvenimas kelia naujus reikalavimus, tačiau taip pat matome, jog šūkiai ir idėjos, kurias mes taip vertinome, yra jau praėjusios visam laikui. <...> daugelis iš mūsų bandė sukurti naujas. Mes ieškojome naujų sąvokų, kurios leistų mums suprasti veiklas, kurias mes matome, taip pat ir destrukcijas bei poslinkius“[3].

Šitoks filosofijos „perspektyvos apvertimas“, pasak A. Touraine, yra filosofo buvimas „prie pragaro vartų“. Tai reikalauja dvigubų pastangų. Pirmiausia, mes turime stengtis suformuluoti nuosekliai ir aiškiai, kaip tiktai įmanoma, minties formas, kuriomis išsiaiškintume mūsų situaciją ir savo elgesį patiems sau. Ir tik tada mes privalome žvelgti atgal ir kritikuoti tuos socialinio gyvenimo pavaizdavimus, kurių dominuojanti įtaka taip ilgai kliudė mums suprasti socialinę realybę“[4].

Filosofas pabrėžia subjekto laikyseną, jo atstumo, distancijos nuo valdžios išlaikymą, nes subjektas nėra izoliuotas individas: subjektas įkūnytas individuose ir grupėse, kurios yra tikros dėl savo priklausymo tautai, kultūrai ir istorijai. Tačiau subjektas nėra kolektyvinės sąmonės reiškėjas. „Aš

---

[2] Touraine, Alain. (2009). *Thinking Differently*. Polity Press, p. 3.

[3] Ten pat, p. 3–4.

[4] Ten pat, p. 4.

kovoju nuolatinę kovą prieš krytį į „kolektyvinę sąmonę“, kuri greitai įrodo esanti subjekto neigimas arba kuri pajungia subjektą visuomenei, kurioje jis privalo laikytis atokiai nuo valdžios, jos kišimosi ir jos žiaurumų“[5]. „Aš ginčijausi su diskursu, – rašo filosofas, – kalbėjusiu didžiųjų intelektualinių devynioliktojo amžiaus revoliucijų vardu, bet kuris buvo ne daugiau kaip tų didžiųjų minties mokyklų karikatūra“[6]. A. Touraine kritikavo šį, atsiribojusį nuo istorinės praktikos, mąstymo būdą ir ėmėsi tikslingai pertvarkyti filosofinę mintį. Jis paskelbė, jog „tai buvo ir yra mano pasirinkimas: sukonstruoti naują mąstymo apie socialinius faktus būdą, taigi, ir žmogiškojo elgesio analizavimo būdą“[7].

Filosofijoje naujoji paradigma kuriasi, filosofinei minčiai siekiant suprasti ir paaiškinti tą chaosą, kuris vyksta pasaulyje. Prasideda grumtynės tarp senosios ir naujosios paradigmos. Naujoji randa sau šaltinį sparčiai besivystančiuose ir besikuriančiuose moksluose: naujojoje fizikoje, biologijoje su jos atvirų sistemų teorija, kibernetikos grįžtamojo ryšio teorijoje, sistemų teorijos išvadose ir kt. Sąvokos ir konceptai palengva adaptuojami ir perkeliami į filosofinį aiškinimą.

Taip visuose pasaulio kraštuose filosofinė mintis pradeda savo naujosios paradigmos kelią. Mąstymo istorijos tyrimas apima tiek tęstinumą, tiek ir naujoves. Visuomenių mentaliteto savybės negali būti atskirtos nuo papročių ir nuo kultūros istorijos. Tam pačiam kontekstui priklauso filosofijos idėjų istorija ir netgi jos sąvokų raida. Erdvė, kurioje formuojasi visuomenės mąstymas, neišvengiamai apima visas socialines ir politines realijas.

Sunku keliomis savybėmis apibrėžti kokį nors konkretų mentalitetą, ar jis būtų individo, ar ypač visuomenės. Kasdienio gyvenimo istorija suteikia būtiniausius pirminius duomenis[8]. Statistiniai metodai taip pat yra nepakankami. Statistiniai metodai numato *status quo*: skaičiai gali būti kiti, o problemos – tos pačios. Mentaliteto rekonstrukcija net labiau negu kitų istorinių klausimų nagrinėjimas priklauso nuo šaltinių ir faktų subjektyvaus sureikšminimo, kitaip sakant, nuo mąstymo arba tyrimo paradigmos. Remiantis šiuolaikine integracine pažinimo paradigma, bet kokia informacija privalo būti koreliuojama su kitomis duotybėmis. Visuomenės mąstymo tyrimas reikalauja apimti visumą, tai yra pažiūrėti iš bendrybės požiūrio.

[5] Touraine, Alain. (2009). *Thinking Differently*. Polity Press, p. 146.
[6] Ten pat, p, 208.
[7] Ten pat, p, 208.
[8] Žinoma, mentalitetui atskleisti naudingi ir asmeniniai liudijimai kasdienės sąmonės lygiu.

„Visuma“ reiškia, kad mentaliteto apibūdinimas yra elementų sąveikos rezultatas, jų abipusė priklausomybė, „ryšių tinklas“. Žinoma, visuma nėra statiška duotybė. Ji yra procesas, jai būdinga prieštaringumas bei įvairovė.

Mentaliteto samprata yra platesnė nei idėjų ir kultūros, ideologijų ir religijos, jausmų ir vaizdinių istorija meno ir literatūros kūriniuose, kasdienio gyvenimo, netgi karų ir karalių istorija. Šios sritys, nagrinėjamos atskirai, suteikia tik pradinę informaciją. Tik tada, kai teorijos tinklas susieja atskiras sritis, atskleidžia integralų jų derinį, yra įmanoma paaiškinti epochos mentalitetą. Tam reikalingas pažinimas, turintis naujus įrankius, galintis paaiškinti reiškinį procese, tai yra pagauti ir dabartį, ir naujo visuomenės mentaliteto radimąsi. Reikalingos visos turimos žinios, visa žinija, apimanti daugelį veiklos ir mąstymo sričių.

Mentalitetai nėra uždaros sistemos. Kiekvienas mentalitetas turi savyje ir praeities, ir dabarties, ir ateities bruožų. Kiekvieno laikotarpio mentaliteto samprata išryškina dominuojančius visuomenės mąstymo, elgesio ir veiklos bruožus. Visuomenės mąstymas išreiškia savo nuostatas visos informacijos, gaunamos tiek iš daiktinės, tiek iš socialinės aplinkos, atžvilgiu. Todėl kalba, kalbos stilių (oficialioji kalba, kultūros kalba, subkultūros kalba, slengas) žodynas yra nepaprastai svarbi mentaliteto pokyčių tyrimo sritis.

Kalba, kaip mąstymo įrankis, išreiškia visuomenei ir atskiroms jos grupėms būdingą mąstymą per politines, religines, etines ir estetines koncepcijas. Meninės kūrybos įrankiai – stiliai, metaforos, alegorijos – savo ruožtu yra neišsemiamas turtas epochos mentalitetui suprasti. Kalbiniai liudijimai, išlikę rašto paminklai yra svarbiausi raktai praeities mąstymo paradigmoms aiškinti. Mąstymo paradigmos gali išreikšti žemyno, valstybės, visuomenės, tautos, luomo, sluoksnio mentalitetą. Nagrinėjant šie visi elementai sunkiai atsiejami, realybėje jie reiškiasi kaip sistema. Tyrimo tikslu mokslinis nagrinėjimas turi pasitelkti atitinkamus įrankius, leidžiančius suvokti sistemos visumą arba dar daugiau – besivystančią sistemą.

Mūsų užduotis yra aiškintis esminį, arba pamatinį, Lietuvos visuomenės mentalitetą, mąstymo esmę ir turinį, Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę ir įstojus į Europos Sąjungą, bei šios mąstymo paradigmos formavimosi ištakas. Kai kurie mąstysenos elementai kinta greičiau, kai kurie išsilaiko ilgai. Pasirinktas tirti laikotarpis apima ir visą epochą, ir kartu tam tikrą, pastarąjį, istorijos tarpsnį.

Kiekviena veikla rodo, koks mentalitetas už jos slypi. Nors veiklos priežastis yra laikotarpio sąlygos plačiąja prasme, tačiau pats mentalitetas veiklą nukreipia tam tikra kryptimi, taigi, judėjimas vyksta grįžtamojo ryšio principu. Pavyzdžiui, kariavimo būdai – labai svarbus visuomenių mąstymo paradigmos pokyčių įrodymas. Skirtingų epochų kovos priemonės skiriasi ir priklauso nuo technologinių karo priemonių, keičiasi ir papildomos vis naujomis savybėmis laimėjimui pasiekti (pavyzdžiui, šių laikų informacinis karas yra ištisinis valstybės melas ne tik priešui, bet ir saviems; arba – vis menkesnė karių ir gyventojų gyvybės kaina). Ekstremaliose situacijose veikiama pagal tam tikrai kultūrai būdingą mentalitetą.

Apibrėžiant mąstymo paradigmas neužtenka išnagrinėti atskirai vieną istoriškai ar politiškai apibrėžtą epochą. Ji vienaip ar kitaip yra įsitvirtinusi kitoje, ilgalaikiškesnėje epochoje, nulemtoje civilizacijos pažangos arba / ir būdingų žmonijos istorijai karų ir užkariavimų laikotarpių. Mąstymo paradigmų kaita tvirčiausiai susijusi su socialinių idėjų istorija. Jausmų, emocijų sritis taip pat turi savo istoriją. Pažinimo istorija suteikia nenuginčijamų duomenų.

Mentaliteto naujovės gali pasireikšti bet kokiame derinyje ir bet kokioje srityje. Pavyzdžiui, dvyliktajame amžiuje bene ryškiausiai Pierre'o Abelard'o dialektikoje skelbta žinojimo ir tikėjimo santykio problema turėjo ne socialinį, bet gnoseologinį pagrindą; tuo tarpu aštuonioliktajame amžiuje ši priešstata tapo vienu svarbiausiu modernaus mentaliteto bruožu jau socialiniu pagrindu.

Minties gyvybę palaiko tik sukaupusių skirtingų žinių ir skirtingų požiūrių besilaikančių asmenybių bendradarbiavimas ir dialogas. Mokslininkų bendrijos mąstymas nėra tapatus kolektyviniam mąstymui. Naujos paradigmos sukuriamos ne kolektyvų ar kolektyvinių projektų. Epochos protai sukuria bendrybes, teorinius modelius, kurie taikomi epochai paaiškinti. Mūsų laikais šie protai yra išsisklaidę po visą Žemės rutulį.

„Planuoti" ar „organizuoti" proto plėtrą ar net pažangą apskritai – reiškia derinti nesuderinamybes, tai reiškia sukelti proto entropiją. „Mėgindami pastarąjį kontroliuoti, tik suvaržome jo raidą ir anksčiau ar vėliau sukeliame minties stagnaciją ir proto nuosmukį"[9], – rašė 1944 metais Friedrichas A. von Hayekas, tai pavadindamas „kolektyvistinės mąstysenos tragedija".

[9] Hayek von, Friedrich A. (1991). *Kelias į vergovę*. Vilnius: Mintis, p. 236.

Visuomenės mąstymo paradigma yra, ar bent jau turėtų būti, veikiama savo meto filosofinių koncepcijų. Filosofinės koncepcijos privalo vesti visuomenę ateities kryptimi. Todėl filosofas privalo būti panašus į visapusišką Renesanso žinovą. Šiuolaikinis filosofas privalo išmanyti esminius visų svarbiausių ir pažangiausių šiuo metu mokslų atradimus, jei jis nori neiškraipytai, sistemiškai ir integraliai paaiškinti socialinį reiškinį, jo „nenumarindamas". Tam reikalinga ir atnaujinta filosofijos sąvokų sistema, atitinkanti naująją mokslo paradigmą[10]. Kitaip filosofija nepajudės iš vietos, liks užsidariusi vien savo amžinose interpretacijose.

Knygoje bus siekiama identifikuoti, kokie bruožai, būdingi šiuolaikiniam Lietuvos visuomenės mąstymui, yra atėję tiek iš praėjusios politinės epochos, tiek iš viso dvidešimtojo amžiaus, kuris buvo vientisas Europos mentaliteto požiūriu. Naujosios visuomenės mąstymo paradigmos pradžia laikytinas antrasis dvidešimtojo amžiaus dešimtmetis, nuo kurio prasidėjo karų, revoliucijų ir okupacijų laikotarpis, beveik be pertraukų besitęsiąs iki šiol. Todėl Lietuvos atkurtosios Nepriklausomybės dvidešimtpenkmetis yra pažymėtas šio buvusio mentaliteto ženklais. Esamos socialinės ir politinės sąlygos šį paveldėjimą dar labiau sustiprina.

Mūsų tyrimas reikalauja pasitelkti šiuolaikiniam pažinimo lygmeniui atstovaujančius integracinius daugiadisciplinius metodus, nes vien deterministinis priežasties–pasekmės ryšys čia jau nebeduoda esminio reiškinių supratimo. Pasitelksime šiuolaikinę kompleksiškumo metodologiją, kuri leidžia paaiškinti procesą, jo nesustabdydama; paaiškinti individą visų jo ryšių įvairovėje. Mūsų tyrimo atveju tai – Lietuvos visuomenė ir jos nevienareikšmė šiuolaikinė būklė. Tačiau pirmiausia reikia paaiškinti šios metodologijos esmę, nušviesti jos atsiradimo pastaraisiais dešimtmečiais istoriją, parodyti jos galimybes. Tam skirta pirmoji šios knygos dalis.

Antrojoje dalyje, taikant sisteminės analizės metodologines priemones, bus žvelgiama į pasikeitusį ir besikeičiantį visuomenės mentalitetą jo istoriniu, socialiniu, kultūriniu aspektu; gilinsimės į mentaliteto destrukcijas, jų galimas priežastis ir pasekmes, ryšį su konkrečiais vyksmais, kurių terpėje gyvena ir dalyvauja individai; mentaliteto ištakas tragiškojo dvidešimtojo amžiaus karų ir okupacijų sąlygomis, vadovaujantis nuostata, jog vis dėlto „nenormalaus" pasaulio negalima vertinti normalaus pasaulio kriterijais.

---

[10] Naujosios šiuolaikinės filosofinės sistemos kūrimas yra jau gana pasistūmėjęs, ji taikoma pasaulyje.

Toliau dėmesys bus skiriamas Lietuvos visuomenės hipertrofuotam (jei ne iškreiptam) laisvės ir atvirumo pojūčiui, mąstymo chaosui, kartų ginčui. Apžvelgsime socialinių sąlygų ir individo būklės jose įtaką mentaliteto lūžiams ir destrukcijoms, visų pirma, skurdo sąlygoms, kuriomis žmonės kovoja už savo ir artimųjų gyvenimus. Išeities tašku bus svarstymas praėjusio šimtmečio karų, suformavusių Europos ir visų pirma okupuotųjų šalių visuomenių pasaulėžiūrą, dvasios prioritetus ir pakeitusių šių visuomenių mentalitetą.

PIRMAS SKYRIUS
Paradigmos ribų peržengimas

1. Šiuolaikinio filosofinio pažinimo ištakos

Dvidešimtojo amžiaus paskutinių dešimtmečių filosofijos raidą būtų galima apibūdinti kaip filosofinio subjekto krizių istoriją. Viena vertus, suirusį subjekto ryšį su pasauliu ir su kitu žmogumi atspindėjo absoliutaus subjektyvumo filosofija – egzistencializmas. Kita vertus, buvo ieškoma objektyvių žmogaus aiškinimo kriterijų: struktūralistinė filosofija, pozityvizmas pasitelkė mokslo metodus, neatsižvelgdami į žmogaus ir visuomenės, kaip ypatingų, pačių sudėtingiausių save reguliuojančių sistemų ypatybes, ir taip sutapatino žmogų su negyvosios gamtos daiktais.

Dėl šių priežasčių amžiaus pabaigoje imta ieškoti naujų žmogaus pažinimo būdų ir metodų. Naujas filosofijos modelis pradedamas kurti, pasinaudojant tiek egzistencializmo požiūriu, subjektą traktuojančiu kaip savarankišką vertybę, tiek hermeneutiniu aiškinimu bei supratimu, tiek ir apskritai mokslų integracijos metodais. Šiuolaikinė filosofija ieško atsakymų į klausimus: kaip gali veikti žmogus pasaulyje, apie kurį pažinimas nepajėgus informuoti? Kaip gali veikti ir pažinti subjektas, jei vien prisilietimas prie pasaulio (aplinkos) yra grėsmė jo paties unikalumui, identiškumui ir saugumui? Kaip gali pažinti subjektas, jei jis „ištirpdomas“ beasmenėse struktūrose? Visa tai vertė galvoti apie naują subjekto aiškinimą, apie kitokią, jau dvidešimt pirmojo amžiaus filosofiją.

Požiūriai, kaip reikėtų suprasti ir aiškinti žmogų, atstovavo priešingoms pozicijoms. Vienu požiūriu pirmiausia buvo reikalaujama mokslinio objektyvumo ir tikslumo. Ryškiausias pavyzdys – filosofinis struktūralizmas. Kitu požiūriu, siekiant filosofinėje refleksijoje išsaugoti ir atspindėti specifinius žmogaus prigimties bruožus, atsisakoma objektyvios analizės. Šį požiūrį skelbė egzistencialistinė filosofija. Žmogus esąs unikalus pažini-

mo dalykas ir veiklos subjektas, todėl jokie objektyvaus pasaulio dėsniai čia netaikytini. Dviejų ryškiausių dvidešimtojo amžiaus vidurio mąstytojų – „antagonistų“ – J.-P. Sartre'o ir Cl. Lévi-Strausso darbai padėjo pagrindus šiuolaikinei žmogaus sampratai. Tad šių filosofijos krypčių koncepcijas ir yra tikslingiausia palyginti, norint pasiekti užsibrėžtą tikslą, tai yra parodyti šaltinius, kurie grindė pamatus naujajai filosofinio pažinimo paradigmai. Nuosekliai tiriant sartriškąjį egzistencializmą ir struktūralistinę filosofiją prieita prie išvados, jog kaip tiktai šios dvi filosofijos kryptys įnešė didžiausią indėlį į naujos subjektyvumo sampratos išsirutuliojimą ir paruošė dirvą šiuolaikinės socialinės filosofijos formavimuisi.

Egzistencializmas kilo kaip atsakas racionalizmui, taip pat pozityvistinei filosofijai, paplitusiai devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje. Klasikinė racionalistinė filosofija, kurios pradininkas buvo René Descartes'as, atspindėjo tvirtą tikėjimą absoliučiu, objektyviai pasaulį pažįstančiu protu, jo autonomiškumu. Tas protas buvo orientuotas ne tik į mokslu paremtą pažinimą, bet ir praktinį pasaulio pertvarkymą. Tačiau toks racionalistinis ir pozityvistinis pasaulio aiškinimas neatsižvelgė į žmogaus ypatingumą, unikalumą bei sudėtingumą. Žmogus buvo traktuojamas kaip objektas tarp kitų objektų. Žmogiškasis subjektyvumas pažinime dažnai buvo laikomas klaida, nereikalingu priedu, trukdančiu objektyviam pažinimui. Prieš tokį žmogaus sudaiktinimą ir sukilo egzistencinis mąstymas.

Egzistencializmas atsirado kaip pesimistinė pasaulėžiūra, kelianti klausimą, kaip gali gyventi žmogus, praradęs pažangos iliuzijas, istorinių katastrofų akivaizdoje? Kaip gali žmogus pažinti pasaulį, jei pažinimas negali duoti tikro pasaulio supratimo? Egzistencializmo pirmtakais laikytini F. Nietzsche'ės, filosofija, taip pat gyvenimo filosofija, kuriai priskirtini Wilhelmas Dilteyus, Henris Bergsonas, taip pat Edmundo Husserlio fenomenologija, Soreno Kierkegaard'o religinis mistinis mokymas.

Dvidešimtojo amžiaus trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje egzistencializmas susiformavo savo klasikiniu pavidalu: 1927 metais išėjo Martino Heideggerio veikalas „Būtis ir laikas“, 1932 metais – Karlo Jasperso „Filosofija“. Antrojo pasaulinio karo metais subrendo prancūziškoji jo šaka, kurios pagrindiniai atstovai buvo Gabrielis Marcelis, J.-P. Sartre'as, Albert'as Camus, Maurice'as Merleau-Ponty.

Pokario metais egzistencializmas pasiekė savo klestėjimą. Europa jautė stiprų dvasinio apsivalymo poreikį, ieškojo naujų idėjų. To meto „ribinei si-

tuacijai“ išreikšti labiausiai tiko būtent egzistencializmas. Jo populiarumas pradėjo slūgti tik septintajame dešimtmetyje, žyminčiame ir visos filosofijos krizę. Svarbiausias egzistencialistinės filosofijos tikslas buvo paaiškinti žmogaus egzistenciją ir vietą pasaulyje. Egzistencialistai teigia, jog chaotiškas ir inertiškas daiktų pasaulis yra priešiškas žmogaus sąmonei. Aplinka žmogui neturi jokios prasmės. Individo likimas priklauso tik nuo paties žmogaus, žmogus pats apsisprendžia ir visiškai atsako už savo poelgius, jis *turi* atsakomybės ir pareigos jausmą. Žmonių santykiuose nėra tarpusavio supratimo, žmogus įmestas į šį pasaulį, į istoriją ir čia pasmerktas vienišumui. Egzistencializmo filosofija perteikia tikėjimą laisve, nors pabrėžia atsakomybę dėl pasirinkimo ir individo veiksmų pasekmes. Ji atsisako žmogų traktuoti kaip kokį nors daiktą tarp daiktų. Svarbiausia egzistencializmo problema – žmogaus egzistavimo laikiškumas ir laikinumas. Iškeliama egzistencijos beprasmybės problema. Visos egzistencijos esmė – laikinumas. Egzistencializme (filosofijoje ir mene) atsispindėjo visas karo ir pokario, mirčių ir praradimų, griovimų, žmogaus kaip būtybės paniekinimo skausmas. Ir kartu žmogus, gal paskutinį kartą filosofijoje, buvo iškeltas į neregėtas aukštumas. Jam nebuvo leista pasiduoti.

Žymiausias ir daugiausiai įtakos turėjęs savo laiko visuomenės mentalitetui ir tolesnei Vakarų filosofijos raidai buvo prancūzų egzistencializmo klasikas, filosofas, rašytojas, dramaturgas ir publicistas J.-P. Sartre'as.

J.-P. Sartre'as ir naujosios subjektyvumo sampratos pradžia

Pagrindinis sartriškosios žmogaus koncepcijos principas yra tas, kad žmogus pats kuria savo esmę, aktyviai atsiskirdamas nuo aplinkos, kad jis egzistuoja kaip kūrybiška, besivystanti, aktyvi ir amžinai save kurianti būtybė. Egzistencialistinėje žmogaus traktuotėje akivaizdūs du momentai. Pirmiausia, iškeldamas veiklos problemą, kaip svarbiausią prielaidą žmogaus esmei suprasti, J.-P. Sartre'as žmogiškąjį aktyvumą aiškina tik kaip idealų „situacijos“ pertvarkymą. Laisvė siejama tik su idealiu veiksmu. Toks veiksmas, nors ir iškeltas kaip būties absurdiškumo įveikimo priemonė, pats tampa absurdiškas. Kitas dalykas yra tai, kad *egzistavimas* suprantamas kaip individuali psichinė individo būsena, izoliuota nuo socialinių ryšių ir nuo istorijos. Iš čia plaukia kraštutinis individualistinis ir subjektyvistinis žmogaus esmės traktavimas. Žmogus šioje filosofijoje, nuolat kuriantis save *ex nihilo*, tą daro visiškai autonomiškai. Kūrybinis, aktyvus, veiklus

pradas – tai izoliuoto individo, žmogaus–atomo dvasios, jo mąstymo, jo sąmonės reiškinys.

Konkretų, atskirą individą paskelbdamas istorijos subjektu, J.-P. Sartre'as visą istorinį procesą aiškina kaip atskirų individų veiklos aritmetinės sumos rezultatą: grupė arba kolektyvas jam nėra „supersąmonė", nėra nauja kokybė. Ji apibūdinama tik kaip individualių praktikų aritmetinė suma, praktikų „daugybė" – tai pavienių būtybių „daugybė". Taigi, socializuodamasis žmogus tampa socialinių vaidmenų – „kaukių" – rinkiniu. Filosofas socializavimąsi laiko žmogaus sumenkinimu, nes žmogus nesąs nei „kaukių", nei „vaidmenų" rinkinys. Jis yra kažkas vientisa, tačiau šį vientisumą atskiras individas išsaugo tik savimonėje.

Iš to plaukia žmogaus laisvės istorijoje pagrindimas. Laisvės problema labai svarbi egzistencializmui. Laisvė – asmenybės raidos sąlyga. Pradinius žmogaus laisvės problemos sprendimo principus J.-P. Sartre'as išdėstė veikale „Būtis ir niekas" („*L'Être et le Néant*", 1943). Absoliučios individo laisvės samprata išsirutuliojo iš ontologinio dualizmo: „dialektiškas žmogus" – „nedialektiška gamta". Laisvė laikoma subjekto kūriniu, nepriklausomu nuo jokių visuomeninių ar gamtinių aplinkybių. Laisvė yra, kaip rašė J.-P. Sartre'as 1943 metais, fundamentalus žmogiškosios egzistencijos duomuo: „Iš tikrųjų mes esame laisvė, kuri renkasi, bet mes nesirenkame būti laisvi: mes esame pasmerkti laisvei. Mes esame įmesti į laisvę."[11]

Labai svarbu atkreipti dėmesį, jog J.-P. Sartre'o filosofija grindžiama prielaida apie žmogaus ypatingumą, jog žmogus pasaulyje užima ypatingą vietą, jog jis „nėra daiktas tarp daiktų" ir jo negalima tapatinti su jokiais kitais objektais. Žmogaus unikalumas įrodinėjamas, priešinant „daiktų pasaulį" ir „žmogiškojo subjektyvumo pasaulį". „Būtis savyje" (pranc. *être en soi*) yra identiška pati sau, inertiška ir neprieštaringa. Tuo tarpu „būties sau" (pranc. *être pour soi*) pagrindinis bruožas – prieštaringumas, dialektiškumas. Dialektikos aiškinimas ir lėmė Sartro laisvės sampratą: jis dialektiniame procese suabsoliutino neigimą. Neigimas sukeliąs prieštaringumą ir taip pasitarnaująs kaip vidinis judėjimo postūmis. Sugebėjimą neigti turinti tik „*būtis sau*" – sąmonė, todėl tik ji esanti dialektiška, taigi aktyvi, kūrybiška ir laisva. Sugebėjimas neigti traktuojamas kaip esminė sąmonės savybė, lemianti jos laisvę. Kadangi kiekvienas individas turi sąmonę, tai

[11] Sartre, Jean-Paul. (1943). *L`Être et le Néant. Essai d`ontologie phénom*énologique. Paris: Gallimard, p. 565 (Sartre'as čia pritaiko M. Heideggerio sąvoką – *Geworfenheit*).

laisvė apibūdinama kaip ontologinė žmogiškojo egzistavimo savybė: absoliuti laisvė yra esminis, imanentiškas žmogiškosios būties bruožas. Žmogiškosios būties vertę ir išskirtinumą J.-P. Sartre'as mato jos absoliučiame nedeterminuotume, spontaniškume. „Būtis sau" – tai gyvenimo prasmės apraiška ir šaltinis. Individas pats kuria savo gyvenimą, todėl egzistavimas pirmesnis už esmę. Ši J.-P. Sartre'o egzistencializmo prielaida apie žmogaus ypatingumą bei jo argumentacija davė postūmį gilintis į naują subjektyvumo sampratą ir susieti ją su naująja mokslo paradigma.

Pažinimo ribų ir galimybių samprata

Kiek laisva praktinė veikla arba kiek žmogus gali kurti istoriją, siekdamas savo humaniškų tikslų, tiek laisvas ir pats žmogus. Tačiau, kad praktinė veikla būtų sėkminga, būtina pažinti veiklos dirvą – už žmogaus esančią realybę: gamtą, materialiąją kultūrą ir visuomeninius santykius. Todėl „Dialektinio proto kritikoje" pabrėžiama, kad praktika tik tada būna laisva, kai žmonės gali pažinti ir patikimai paaiškinti istoriją. Taigi, laisvės problemos sprendimas priklauso nuo to, kaip sprendžiami pažinimo klausimai[12].

Siekiama išsiaiškinti pažinimo ribas. Pažinimo tikslas, kaip jis suformuluotas „Dialektinio proto kritikos" pirmajame tome, yra žmogaus „galėjimas kurti istoriją, siekiant savo tikslų". J.-P. Sartre'as šiame veikale nori „įrodyti ir pagrįsti mąstymo instrumentus, kuriais istorija pažįstama, o kadangi jie yra taip pat praktiniai instrumentai, tai kuriais ji ir kuriama". Kitaip sakant, ieškoma būdų, kaip pažinti visuomeninius santykius, „istoriją", kad individas joje nesijaustų svetimas, „pamestas", bet galėtų veikti laisvai, pasiektų pageidaujamus savo veiklos rezultatus. Kadangi pažinimo galimybės „Dialektinio proto kritikoje" siejamos su praktinės veiklos pobūdžiu, tai nuo to, kaip suprantama praktika, priklausys ir laisvės problemų sprendimas.

„Dialektinio proto kritikoje" J.-P. Sartre'as nebeatskiria „būties savyje" ir „būties sau" neperžengiama siena. Pabrėžiama, jog žmogaus sukurtas materialiosios kultūros pasaulis sujungia individo aktyvumą ir materialųjį pasaulį. Praktikos procese susiduria dvi sferos: daiktuose įkūnytas žmogaus projektas ir inertiškos materijos pasaulis, kuriam priskiriami ir socialiniai santykiai.

Tačiau susidūrimas su inertiška materija, pagal šią koncepciją, iškreipia žmogaus tikslus – subjekto aktyvumą atspindi jau kaip inertiškumą. Istorijoje

[12] Sartre, Jean-Paul. (1960). *Critique de la raison dialectique*. T. 1. Paris: Gallimard.

ir socialiniuose santykiuose šis inertiškumas reiškiasi kaip iškreipti žmogaus bei žmonių grupių, kolektyvų veiksmų padariniai, kurių individai nelaukė, kurių nebeatpažįsta ir kurių niekada negalima numatyti. J.-P. Sartre'as šį reiškinį apibūdina *susvetimėjimo* sąvoka.

Taigi, pažinimo galimybes ir laisvę riboja inertiška materija. Kur tik žmogaus laisva valia susiduria su svetima jai materija, ten ta veikla ir jos rezultatai pasidaro nebesuprantami, nebepažinūs, taigi, ir nebelaisvi. Dėl tos priežasties už žmogaus esantis daiktų ir santykių pasaulis – materialioji realybė – kiekvieną akimirką, pasak J.-P. Sartre'o, jaučiama kaip „nuolatinė grėsmė mūsų gyvenimui, kaip pasipriešinimas mūsų darbui, kaip mūsų pažinimo riba". Šiuo požiūriu vos individas ima realiai veikti, jis iš karto patenka į „užburtos" materijos pasaulį, nes „materija susvetimina ją apdorojantį veiksmą". „Inertiškumas" neišvengiamai prasismelkia į sąmoningą individų veiklą. Praktika, laisvas žmonių aktyvumas „grįžta žmonėms kaip nepriklausoma ir priešiška realybė". Dėl to „inertinės praktikos laukas yra mūsų vergijos laukas", – apibūdina susvetimėjimo santykį J.-P. Sartre'as, – ir tai reiškia ne idealią vergiją, bet realų pavergimą, panaudojant „gamtos" ir „technikos" jėgas bei „antisocialines" sistema[13]. Praktikos, arba įdaiktinimo, procesas (kurį J.-P. Sartre'as visada tapatina su susvetimėjimu), milijonų pavienių praktikų darinys, pasirodo kaip rezultatas, kurio nenorėta ir nesiekta.

Patys darbo momentai, be abejo, yra humaniški, nes žmogus per darbą objektyvuojasi, „tai reiškia, jog jis save praranda, kad žmogiškasis daiktas ateitų į pasaulį ir kad jis vėl galėtų rasti save objektyvume". Tačiau objektyvacija vyksta „per inertišką ir išorinę materiją, todėl *produktas* grįžta žmogui kaip priešas ir jį patį paverčia svetimu, „kontržmogumi".

Praktikos lygių koncepcija

„Dialektinio proto kritikos" pirmajame tome nuo „neigimo dialektikos" J.-P. Sartre'as pereina prie „praktikos dialektikos", nes „gyva veiksmo logika atsiskleidžia praktikoje". Pagrindine sąvoka tampa *praktika*. Laisvės galimybę filosofas grindžia, nagrinėdamas *laisvos praktikos* galimybes. Praktika perkeliama iš grynosios sąmonės sferos jau ir į socialinį pasaulį. Praktikos galimybių išaiškinimas ir turįs įrodyti žmogaus veiklos sferos išskirtinumą ir veiklos subjekto vertę bei jo unikalumą. Tai ir esąs tikros žmogų teigiančios filosofijos uždavinys.

[13] Ten pat, p. 369.

Laisvõs praktikos ribas J.-P. Sartre'as apibrėžia, kurdamas praktikos lygių, arba „sluoksnių", koncepciją. Pagal „inertiškumo laipsnį" jis skiria tris praktikos „sluoksnius": individualią praktiką (pranc. *praxis*), inertinę praktiką (pranc. *pratico-inerte*) ir visuomeninę praktiką (pranc. *praxis-commune*).

Skaidriausia ir laisviausia yra *individuali praktika.* Individualioje praktikoje, savo individualiame projekte, žmogus jaučiasi kūrėjas, veiklos subjektas. Kiekvienas poelgis jam suprantamas. nes individualioje veikloje materialus būtinumas yra pajungtas ir įveikiamas momentas. Tai esanti vienintelė sfera, kurioje nėra prievartos žmogui. J.-P. Sartre'as čia kartoja savo ankstesnį požiūrį – žmogaus laisvė iš esmės yra individuali laisvė. Tik individo ir individualios praktikos laisvė yra tikroji laisvė, neapsunkinta inercijos-materijos, vadinasi, galų gale savimonės laisvė.

Tačiau kadangi kiekvienoje praktikoje įdaiktinimas yra būtinas dalykas, tai inertinės sferos („antidialektika") prasiskverbia net į individualią praktiką. Taigi praktika „išsigimsta" iki „inertinės praktikos", arba „praktikos-proceso". „Proceso" sąvoka J.-P. Sartre'as žymi vadinamąją *inertinę praktiką,* kuri vyksta pagal „išorinius dėsnius". Kiek praktika yra inertinė, tai yra kiek veikla yra susijusi su materijos „grėsme", tiek tikslai praranda savo teleologinį charakterį, „jie tampa likimais". Taigi „inertinė praktika" yra „skaidrios" praktikos riba. O kadangi „inertinė praktika" (pranc. *pratico-inerte*) dažnesnis reiškinys negu grynoji praktika (pranc. *praxis*), tai skaidri sfera istorinėje būtyje lieka labai siaura.

Inertiškumas dar labiau pažeidžia *visuomeninę praktiką* (pranc. *praxis-commune*). Jau pats individualaus prado pajungimas kolektyviniam esąs skaidrumo ir aiškumo degradacijos pradžia. Visuomeninėje praktikoje skiriamos įvairios individų organizacijos formos, kurių veiklos laisvė yra nevienoda. Laisvai individai veikia *amorfiškoje,* neilgalaikėje, atsitiktinėje grupėje. Įdaiktintos ir susvetimėjusios istorijos gelmėse, inertiškų kolektyvų ir masių gelmėse atsirandančios *amorfinės grupės* yra susivienijimai, į kuriuos žmonės jungiasi kovoti „prieš daiktus, nešančius savyje likimą", ir prieš „žmones, tapusius vergais". Tai ir yra *amorfinės grupės.* Tikrai revoliucinga ir skaidri, pasak J.-P. Sartre'o, yra tik spontaniška nedidelių grupių, suvienytų dvasinio polėkio, veikla, nes čia materialinės struktūros nesukausto asmeninės iniciatyvos, o daiktiškumas neslegia projektų.

Tik amorfinė grupė gali būti istorijos variklis. Iš grupių teorijos plaukia polinkis revoliucingumą aiškinti kaip tam tikrą sąmonės būseną: entuziaz-

mą ir pakilimą, ekstazę, „apokalipsę“. Nepasitikėdamas „institutais“, filosofas tiki masių spontaniškumu. „Dialektinio proto kritikoje“ J.-P. Sartre'as dažnai vartoja klasių kovos sąvoką. Pasak jo, klasių kova – tai „vienų neigimas kitų; kitais žodžiais, *neigimas,* štai ir viskas“. Klasių kova, kaip neigimas, esanti amžina žmonijos būklė: „žmogiškoji visuomenė reiškiasi per klasių kovą visais istorinės raidos momentais“. Be to, klasė laikoma lygiaverte kitiems socialiniams junginiams – grupėms, kolektyvams, sluoksniams ir t. t. Pateikdamas istorinio veiksmo pavyzdžių, filosofas neatsitiktinai nurodo arba individualų veiksmą (lakūno ir lėktuvo sąveika), arba grupės žmonių veiksmą (futbolo varžybos), arba įvykį (maištas). Pasak žymaus prancūzų psichologo ir filosofo Jeano Piaget, J.-P. Sartre'as „suvokė faktus kaip įvykių kolekciją“[14].

J.-P. Sartre'as teigė, jog revoliucinis judėjimas, įgavęs sudėtingą organizaciją, apėmęs didelę žmonių masę, yra užvaldomas „inertinės praktikos“, todėl praranda „skaidrumą“ ir suprantamumą. Juo labiau grupė organizuota, tuo labiau išauga inertinis momentas, ir kūrybinė praktika (pranc. *praxis*) virsta inertine praktika (pranc. *pratico-inerte*). Šis procesas prasideda jau *grupėje, davusioje priesaiką*, o užsibaigia institucionalizuotoje grupėje. (Tokios grupės gali būti partijos, bet kokios visuomeninės organizacijos, net studentų oficialios grupės.) Grupėje, davusioje priesaiką, tai yra sujungtoje kokių nors oficialių visuomeninių ryšių, grėsmė kyla iš pačios grupės narių: kiekvienas jų suvokia kitame svetimą, grėsmę, savo laisvės apribojimą. Priesaika turi tikslą sukurti vieningą organizmą, bet dėl jos grupė išeina už spontaniško tikslo būsenos: kiekvienas įsipareigoja kito atžvilgiu. Vadinasi, kiekvienas sutinka užfiksuoti savo laisvės ribą. Į grupę įsiveržia inertiškumas: organizuota grupė, „visais atvejais susiduria su savo nuosavu inertiškumu“.

Laisvė, kaip grynoji praktika, išlieka kaip tik toje žmogaus būties sferoje, kuri „neapsunkinta“, „neužtemdyta“ nei materialumo, nei inertiškumo, taigi vėl tik savimonėje. Suprantamos, „skaidrios“ ir laisvos praktikos, taip pat „grynosios“, „tikrosios“ laisvės ir pažinimo sritis galų gale lieka labai siaura: „Daikto ar instituto materialumas yra radikalus išradimo ir kūrybos neigimas“, pabrėžia J.-P. Sartre'as, nes „bet koks įdaiktinimas yra iškreipimas. Vienoje pusėje stovi objektas, „būtis savyje“, kuri „yra tai, kas ji yra“, o kitoje – „būtis sau“, kūrybinis subjektas, sąmonė“. Kūrybinė mąstymo charakteristika J.-P. Sartre'o filosofijoje iš esmės nesuderinama su daiktiška veikla.

[14] Piaget, Jean. (1968). *Sagesse et illusions de la philosophie*. 2me éd. Paris: Presses univ. de France, p. 24.

Laisvė lieka ten, kur nepasiekia materialumas, inertinės sferos. Taigi laisvę ir pažinimo galimybes, filosofo nuomone, riboja visa materialioji žmonijos kultūra ir inertinės socialinio pasaulio sritys. Kūryba, laisvė išlieka individualioje veikloje tik tiek, kiek ji nesusiliečia su inertiška materija, tik ten, kur jos nesiekia įdaiktinimas, tai yra sąmonėje. Situacijos pasirinkimas individui paliekamas kaip grynai intuityvus, voliuntaristinis uždavinys, nepriklausomas nuo jokių objektyvių aplinkybių.

Susvetimėjimas: „originalus" santykis „trūkumo" sąlygomis

Dėl materialumo (inertiškos materijos) buvimo atsiranda ir susvetimėjimas (pranc. *aliénation*). Susvetimėjimo samprata J.-P. Sartre'o filosofijoje taip pat evoliucionavo, „Dialektinio proto kritikoje" susvetimėjimo sąvoka reiškė jau ne ryšio su pasauliu nutraukimą, o žmogaus veiklos įdaiktinimą „inertinėje materijoje". Į susvetimėjimą žiūrima kaip į originalų santykį, kurį, viena vertus, lemia žmogaus ryšys su pasauliu jo praktinėje veikloje, o kita vertus – to ryšio virtimas savo priešybe, ir tai atsitinka dėl to, kad praktika remiasi inertine materija, svetima „žmogaus žmogiškumui".

Priešindamas „būtį savyje" ir „būtį sau", egzistencializmas sudaro prielaidas savo susvetimėjimo sampratai. Kai žmogus savo darbu (kurį filosofas iš esmės laiko humanišku) įdaiktina savo jėgas ir kūrybinę potenciją, darbo produktas dėl šio įdaiktinimo (pranc. *objectivation*) išoriškumo ir inertiškumo tampa žmogui svetimas ir jį patį susvetimina: „produkte kiekvienas gamina savo nuosavą įdaiktinimą, kuris jam grįžta kaip priešas ir jį patį paverčia Kitu"[15]. Požiūrį, kad susvetimėjimas yra amžinas ir imanentiškas žmogaus veiklai, J.-P. Sartre'as motyvuoja tuo, jog į kūrybinę žmogaus veiklą neišvengiamai įsibrauna inertiška, svetima, nepažini materija. Tai, kad žmogus neigia kitą žmogų, filosofas aiškina tuo, jog žmogų neigianti pati materija[16]. Praktika pasireiškianti kaip „antipraktika", tai yra praktika be autoriaus. O tai yra laisvos praktikos priešybė. Taip įvykstąs žmogaus susvetimėjimas kito žmogaus atžvilgiu, arba, pasak filosofo, „visuotinis susvetimėjimas praktinių daugybių (pavienių individų) gelmėse, kurių tarpininkas yra materija"[17].

Susvetimėjimą J.-P. Sartre'as pakelia į visuotinumo rangą. Žmogus susvetimėja kito žmogaus atžvilgiu: konkretus žmogus visuomenėje tampa „kontržmogumi", nes vieno žmogaus laisvė yra kito žmogaus laisvės neigimas – ma-

[15] Sartre, Jean-Paul. (1960). *Critique de la raison dialectique*. T. 1. Paris: Gallimard, p. 224.
[16] Ten pat, p. 223.
[17] Ten pat, p. 731.

terija „grąžina prieš kiekvieną Kito darbo jėgą“[18]. Žmogus susvetimėja taip pat ir istorijos atžvilgiu. Filosofo nuomone, jeigu teigiama, kad žmogus kuria istoriją, tai „tuo norima pasakyti, kad jis ten suobjektyvėja ir susvetimėja“, o istorija, „visų žmonių aktyvumo kūrinys, jiems atrodo kaip svetima jėga tiek, kiek jie visuotiniame ir objektyviame rezultate neatpažįsta savo veiksmų“[19].

„Dialektinio proto kritikoje“, kalbėdamas apie individų tarpusavio ryšį, J.-P. Sartre'as vartoja „antagonizmo“ sąvoką: antagonistiniai yra bet kurio atskiro individo santykiai su bet kuriuo kitu individu ar kolektyvu. Šiuos susvetimėjusius žmonių santykius, kurie tegali pasireikšti tik kaip „antagonistinis tarpusavio ryšys“, kuria materijos tarpininkavimas: „Apdorota materija gamina žmones kaip priemones“, nes „žmogus, apibrėžtas per būtį už jo, tampa apibrėžtas kaip užburta sritis“[20]. Darytina išvada, jog susvetimėjimas esąs amžinas, nes veiklos objektyvacija – amžina.

Aiškindamas susvetimėjimą, J.-P. Sartre'as vartoja *trūkumo, nepakankamumo, retumo* sąvokas. Trūkumas, nepakankamumas kuriąs reikmę ir taip sužadinąs žmogaus aktyvumą. Žmonija vystosi retumo aplinkoje, kur vieš-patauja trūkumas, kur gėrybių visiems neužtenka, o kiekvienas individas „eikvoja mano (ir visų kitų) pirmo būtinumo produktus“[21]. Todėl šitokiame nepakankamumo, nepatenkintos materialinės reikmės pasaulyje žmogus objektyviai egzistuoja kaip kito žmogaus grėsmė, kaip „svetima sritis“, kaip priešas. Tačiau taip pat nereikėtų manyti, jog materialinė reikmė yra būtinai kažkoks ypatingas ar specialus trūkumas. Nepakankamumo sąvoka pažymima, jog „nėra pakankamai vietos visiems“[22], jog trūksta atsargų, pinigų, ryšių, bendravimo ir pan. Darbas, technikos išradimai galėtų sumažinti trūkumą. Tačiau, pasak J.-P. Sartre'o, tai nepanaikina trūkumo, retumo (pranc. *rareté*), tai yra nepanaikina nei socialinės įtampos, nei susvetimėjimo, nes retumas esąs vidinis apibrėžtumas. Nepakankamumas traktuojamas ne istoriškai, ne kaip ekonominė kategorija, o kaip apriorinė ontologinė žmogaus būties kategorija. Žmogus, užuot buvęs savo produkto išlaisvintas, per jį susvetimėja. Apdorota materija veikia individą savo inertiškumu, prieš kiekvieną individą nukreipdama jo paties ir visų kitų produktą. Tokį susvetimėjusį žmogų ir susvetimėjusią visuomenę ir atspindi sąvoka „Kitas“.

---

[18] Sartre, Jean-Paul. (1960). *Critique de la raison dialectique*. T. 1. Paris: Gallimard, p. 224.
[19] Ten pat, p. 62, 63.
[20] Ten pat, 279.
[21] Ten pat, p. 689.
[22] Ten pat, p. 368.

J.-P. Sartre'as remiasi „Aš" ir „Kitas" priešstata, o jų ryšį apibrėžia kaip „Mes". Tačiau jo filosofijoje „Aš" santykis su „Kitu" yra neigimas, priešiškumas, kova. Pati meilė, įeinanti į sudėtingą psichofiziologinį „Aš" ir „Tu" santykį, yra jų kovos forma, pajungimas vieno kitam. Santykio tarp sąmonių esmė yra konfliktas. J.-P. Sartre'as, sakydamas, jog „kiekvienas žmogus egzistuoja kaip nehumaniškas žmogus, arba jei norite, kaip svetima sritis"[23], išreiškia susvetimėjusios visuomenės esmę: individo susvetimėjimą darbo, jo produkto, kito žmogaus atžvilgiu. „Dialektinio proto kritikoje" kaip tik ir atspindimi susvetimėjimo santykiai kaip „nuasmeninimo institucija", kaip nuolatinis pasikėsinimas į iniciatyvią ir kūrybišką žmogaus individualybę. Tačiau dėl savo pagrindinio ontologinio principo – neperžengiamos ribos tarp žmogiškosios būties ir daiktų pasaulio – egzistencializmas nepasiūlo jokios išeities šiam susvetimėjimui įveikti ir žmogiškajai „praktikai" nuskaidrinti.

Taigi, J.-P. Sartre'as susvetimėjimą laiko reiškiniu, imanentišku žmogaus būčiai. Bet kokios žmogaus veiklos rezultatas esąs žmogui svetimas, nes susvetimėjimas ateina kartu su materialumu. Tą patį mato ir susvetimėjusiuose individų santykiuose – *kontrfinalumas* (nenumatyti ir nepageidaujami rezultatai) yra nuolatinė ir amžina grėsmė individų projektams. Dėl to gamtinės ir socialinės tikrovės svetimumas ir absurdiškumas yra jokiu praktiniu veiksmu nepašalinamas dalykas.

Identiškumo paieškos. Susidvejinęs egzistencializmo pasaulis ir „Kito" filosofija

J.-P.Sartre'as pagrindines savo filosofijos temas – individo identiškumo ir jo ontologinio saugumo – pratęsia, aptardamas *totalitarinės* praktikos galimybes. Dėl to pakinta praktikos (pranc. *praxis*) aiškinimas. J.-P. Sartre'o įsitikinimu, ši praktika iš esmės turėtų būti humaniška, kadangi jos subjektas yra žmogus, ir jis, net jeigu būtų vergas, savo darbe yra suverenus veikėjas. Tačiau totalitarinėje visuomenėje individo praktika vyksta kolektyve ir ji tampa „gryna neigiama praktika", kadangi joje glūdi nepanaikinamas giluminis *brolybės-baimės* ryšys. Šį ryšį įmanoma paaiškinti remiantis jau nebe prieštaravimo, o tik *konflikto* sąvoka. J.-P. Sartre'as prieina prie išvados, jog humaniško ir antihumaniško *vienybė-konfliktas* reiškiasi kiekvieną kasdieninio gyvenimo akimirką – visuomenėje, grupėje ir kiekviename individe, kurį mes besutiktume.

---

[23] Sartre, Jean-Paul. (1960). *Critique de la raison dialectique.* T. 1. Paris: Gallimard, p. 206.

Grupėse, kolektyvuose „vienybė pasireiškia kaip antagonistinis ryšys“, nes *kontrfinalumas* ir kolektyviškumas, kaip „vidinis grupės vėžys“, skatina vidinį konfliktą. Grupės gelmėje priešiškos *po-grupės* dėl savo antagonizmo pripildo net bendrą darbą, kuris pavirsta *anti-darbu,* todėl *anti-darbą* reikėtų vadinti dvigubu antagonistiniu aktyvumu, kadangi kiekviena *po-grupė* dirba, kad sugriautų ar pakeistų objektą, padarytą kito. J.-P. Sartre'as teigia, jog iš tikrųjų šis dvigubas siekimas sugriauti kito produktą niekada visiškai nėra pavykęs. Taigi, istorija gali tęstis. Tačiau iš čia kyla antroji esminė problema – kaip suteikti prasmę istorijai, sunku paaiškinti, kaip priešiški individai ir kolektyvai, kovojantys vienas su kitu, gali kurti bendrą ir suprantamą istoriją?

J.-P. Sartre'as norėjo išsiaiškinti subjektyvumo bei individo identiškumo galimybę dehumanizuotame ir radikaliai sudraskytame (pranc. *déchiré*) pasaulyje, taip pat tarpusavio ryšių galimybę individui svetimoje socialinėje aplinkoje. „Egzistencializmas yra žmogiškojo susidvejinimo filosofija“, – rašė Francis Jeansonas[24]. „Sartro pasaulis radikaliai suskilęs“, – teigė ir Douglas Kirsneris[25].

Individo identiškumo ir ontologinio saugumo paieškos rodo, kaip rašė J.-P. Sartre'o filosofiją tyrinėjęs psichologas D. Kirsneris, jog J.-P. Sartre'o pasaulis iš tikrųjų yra šizoidinio nusivylimo pasaulis. Dažnai atrodo, jog paties filosofo pasaulis yra radikaliai suskilęs. Bet tai nėra vien jo individuali problema, nes filosofas visada yra savo amžiaus žmogus. Tai pirmiausia ontologinio nesaugumo amžius. Pagrindinis santykis, kuris driekiasi nuo individo iki makrosocialinių sistemų, yra susidvejinimas (todėl toks pasaulis kartais vadinama „šizoidinio“ susidvejinimo pasauliu). Egzistencializmą tam tikra prasme irgi galima laikyti žmogaus susidvejinimo filosofija. Visur stokojama fundamentalaus pasitikėjimo savimi ir bendra socialine situacija: visur individas ir pasaulis yra atskirti.

Šioje suskilusio pasaulio ir sudraskytos žmogaus sąmonės būklės objektas negali būti humanizuotas, o subjektas tuo tarpu būna objektyvizuotas tiek, kad jis mato save kaip objektą ir negali suvokti savęs kaip subjekto. Išgyvendamas dvigubą susvetimėjimą subjektas yra suskilęs į atskirus vaidmenis. J.-P. Sartre'as, pasak D. Kirsnerio, ir aprašė sutrikusio,

[24] Jeanson, Francis. (1965). *Le problème moral et la pensée de Sartre*. Lettre-préface de Jean-Paul Sartre suivi de „Un quidam nommé Sartre“. Paris: Éd. du Seuil, p. 278.

[25] Kirsner, Douglas. (1985). *The Schizoid World of Jean-Paul Sartre and R. D. Laing*. St. Lucia: University of Queensland Press, p. 212.

bejėgio, pasyvaus, tuščio ir išgąsdinto Ego pasitikėjimo ir identiškumo krizę[26].

Pagrindine dvidešimtojo amžiaus antrosios pusės problema tampa identiškumo poreikis. J.-P. Sartre'o teigimu, mūsų identiškumas yra susijęs su „*ne-buvimu*" išoriniame pasaulyje, ir tai yra mūsų žiauri laisvė. Mes galime matyti, bet negalime veikti. Mes esame *laisvi niekam*. Filosofui realus veiksmas reiškia savęs praradimą. „*Buvimo-Kitam*" analizė tai patvirtina: „Kol aš bandau išsilaisvinti iš *Kito* įtakos, *Kitas* bando išsilaisvinti iš manosios: kol aš siekiu pavergti *Kitą*, *Kitas* stengiasi pavergti mane"[27]. „Originali *buvimo-Kitam* prasmė" tegali būti konfliktas.

D. Kirsnerio nuomone, filosofo aprašomas pasaulis panašus į Platono alegoriją apie urvą. Bet urvas dabar yra paties pasaulio totalumas (*totalitė*). Šiuolaikinis urvas yra daug sudėtingesnis negu platoniškasis. Pasaulis tampa panašus į labirintą veidrodžių, atspindinčių ir laužiančių begalybę vaizdų, tačiau nė vienas iš jų neatrodo realus. Įmanomi atrodo esą tik vidiniai individualūs sprendimai. J.-P. Sartre'o aprašytasis suskilęs ir susidvejinęs pasaulis yra tarsi kalėjimas, kuriame kaliniai norom nenorom bendradarbiauja, kad įamžintų savo pačių vergovę.

J.-P. Sartre'as remiasi „Aš" ir „Kitas" priešstata. Tačiau jo filosofijoje „Aš" santykis su „Kitu" yra tik neigimas, priešiškumas, kova. D. Kirsneris aiškina, jog visi J.-P. Sartre'o aprašytieji santykiai turi sadizmo arba mazochizmo – bandoma „pasisavinti" Kito laisvę arba atiduoti jam savąją. Bet „Kitas yra iš principo nesuprantamas; jis bėga, kai aš siekiu jo, ir valdo mane, kai aš bėgu nuo jo"[28], – teigia Sartras. Pasak D. Kirsnerio, patenkinti šią „sadomazochistinę" pusiausvyrą esą neįmanoma: bet koks ryšys pasmerktas žlugti. Žmogus nori „užvaldyti" ir „asimiliuoti" Kitą arba būti jo „užvaldytas" ir „asimiliuotas". Būdamas surištas su Kitu – nes tik ryšys su Kitu gali suteikti pripažinimo – žmogus kaip tik dėl to ir yra nuolatiniame pavojuje, yra nesaugus[29]. Santykiai, kuriuos aprašo filosofas, atspindi vidinę būseną – menkai išvystyto, apleisto vidinio žmogaus pasaulio blogybes.

---

[26] Kirsner, Douglas. (1976). Sartre and the Collective Neurosis of Our Time // *Sartre after Sartre*. New Haven;London: Yale University Press, p. 206–225.

[27] Sartre, Jean-Paul. (1943). *L`Être et le Néant. Essai d'ontologie phénoménologique. Paris: Gallimard,*, p. 474–475.

[28] Ten pat, p. 529.

[29] Kirsner, D. (1976). Sartre and the Collective Neurosis of Our Time // *Sartre after Sartre*, p. 52–53.

D. Kirsnerio nuomone, filosofas išreiškė esminę identiškumo krizę šiuolaikiniame šizoidiniame pasaulyje. Tačiau kaip tik šios J.-P. Sartre'o įžvalgos buvo ypač laiku ir paskatino filosofijoje pradėti plačius bendravimo problemos tyrinėjimus.

Sartriškojo egzistencializmo metodologija

Mums svarbus ne tiek J.-P. Sartre'o aprašytasis susidvejinusio pasaulio turinys ar jo suvokimas, kiek pats suvokimo ir aiškinimo metodas. D. Kirsneris, analizuodamas J.-P. Sartre'o egzistencializmą, ne kartą pabrėžia, jog tai yra psichologijos ir psichoanalizės sąvokomis aiškinamas individas, pasaulis ir jų ryšys. D. Kirsneris klausia: „kaip įmanoma integruoti psichologinį į sociologinį, nepaneigiant vieno iš dviejų? Tai yra klausimas, su kuriuo J.-P. Sartre'as bando susidoroti."[30]

Dilema slypi pačiose aiškinimo sąvokose. Būdamas naujausių laikų filosofas, J.-P. Sartre'as į filosofiją įveda psichologijos ir psichoanalizės sąvokas. Jis dažnai sprendžia filosofijos problemas psichologijos požiūriu. O tai reiškia, jog jis taiko mūsų laikų filosofijai būdingą sąvokų integracijos metodą. Tačiau, nepaisant to, jis gina metafizinį filosofijos metodų grynumą. J.-P. Sartre'as kategoriškai priešinosi mokslų pretenzijoms (net humanitarinių – lingvistikos, etnologijos) papildyti filosofiją. Joks mokslas negali, pasak jo, pakeisti filosofijos, nes visas mokslas yra pritaikomas prie jau „sukapoto" žmogaus dalies. Mokslų metodai yra analitiniai, tuo tarpu filosofijos metodas tegali būti dialektinis: „tiek, kiek filosofija yra *praxis* problema (*klausinėjimas apie praktiką*), tiek filosofija yra žmogaus problema (*klausinėjimas apie žmogų*)", teigė mąstytojas.

J.-P. Sartre'as nurodė pavojų, jog technokratinėje visuomenėje nebebus vietos filosofijai, bent jau jeigu ji pati nepavirs į techniką. Jis susirūpinęs dėl filosofijos likimo, mano, jog „filosofinis klausinėjimas" išsigimsta į gryną pozityvizmą. Jis gina žmogiškojo subjektyvumo ir identiškumo filosofiją nuo požiūrio, kurį jis apibūdina kaip dekartišką, kuriame subjektas veikia kaip daiktas. Jis gina subjekto kūrybiškumą nuo struktūralizmo, jo manymu, mechaniško determinizmo.

J.-P. Sartre'as tarsi stovi filosofijos kryžkelėje. Iš vienos pusės, sartriškoji filosofija žymi metafizinės filosofijos eros pabaigą, iš kitos – atveria duris naujai filosofijai. Iracionalistinė filosofija priešina intuiciją racionaliai

[30] Kirsner, D. (1976). Sartre and the Collective Neurosis of Our Time // *Sartre after Sartre*, p. 6.

minčiai. Tačiau šiuolaikinė filosofija taip pat pripažįsta, jog intuicija sudaro dalį viso mokslinio pažinimo metodo. J.-P. Sartre'o filosofija rodė filosofijos krizę, ar greičiau – kryžkelę. Tačiau kartu jo filosofija buvo ženklas, jog atsiranda naujų „klausinėjimų apie žmogų" metodų, tai yra ženklas, jog krizė jau įveikiama.

Dažnai teigiama, jog J.-P. Sartras – paskutinis tikras filosofas. Pabrėžiama, kad jo filosofija yra filosofijos krizės apskritai požymis. Vis dėlto J.-P. Sartre'as yra ne tik paskutinis filosofas klasikas. Jį galėtume pavadinti ir pirmuoju naujausios filosofijos mąstytoju. Jis *stovi ant ribos, peržengia tą ribą* ir įžengia į filosofiją, jau sąmoningai mintančią specialiųjų mokslų syvais, ieškančią atsakymų į „filosofinius klausinėjimus apie žmogų", sąmoningai pasinaudojančią kitų teorinio pažinimo sričių atradimais.

Struktūralizmo filosofijos tikslai

Tuo pat laikotarpiu pagrindinis struktūralizmo tikslas buvo suteikti humanitariniams mokslams tiksliųjų mokslų statusą, sukurti mokslinį instrumentarijų, kuriuo vadovaujantis būtų galima moksliškai objektyviai orientuotis tiek gamtos, tiek ir visuomenės struktūrose. Tikslieji ir gamtos mokslai, struktūralizmo atstovų manymu, jau yra pasiekę tokį lygį, kai jie gali parodyti ir būtinumą, ir kelią, kaip, pažįstant pasaulį, atsisakyti išorinės regimybės.

Cl. Lévi-Strausso nuomone, atmetus subjektyvias individų sąmonės iliuzijas, antropologija gali būti pagrįsta tik tiriant objektyvias, beasmenes ir nesąmoningas struktūras, kurios esančios viso žmogiškojo egzistavimo pagrindas. Tokią pagrindinę idėją jis priešina sartriškajam egzistencializmui. Priešindamiesi egzistencializmo skelbiamoms grynojo mąstymo galimybėms, struktūralistai iškėlė tokį žmogiškosios sąmonės patyrimą, kuris, panaudojant logines operacijas ir ženklų sistemas, paverčiamas racionalaus mąstymo formomis. Racionalaus pažinimo objektas, pasak jų, yra ne antriniai, išvestiniai dalykai, ne tai, kas akivaizdu subjektyviai sąmonei, bet tõkios būties formos, kurios suteikia objektyvų žinojimą ir pagal kurias galima objektyviai atkurti pačios sąmonės tikrąjį matą, objektyviai pažinti gilesnius žmogiškosios būties lygius. Struktūralistinės filosofijos tikslas – paaiškinti žmogaus esmę, remiantis jų atrastomis iki-individualiomis, už-individualiomis ir virš-individualiomis žmogiškojo egzistavimo struktūromis.

Nors struktūralizmas nepretendavo tapti nauja pasaulėžiūra arba formuoti naują žmogaus filosofiją, vis dėlto buvo sprendžiamos ir filosofinės

problemos. Struktūralistinis metodas nepagrįstai prilyginamas filosofijai tuo atveju, kai struktūrinis tyrimas laikomas vieninteliu mokslinio tyrinėjimo pagrindu ir kartu ieškoma kultūrinių, istorinių bei psichologinių universalijų. Cl. Lévi-Strausso teigimu, būtina ir pakanka suvokti nesąmoningą struktūrą, sudarančią kiekvieno instituto ir kiekvieno papročio pagrindą, kad gautume aiškinimo principą, veiksmingą kitų institutų ir papročių atžvilgiu, tačiau tik tuo atveju, jei bus padaryta pakankamai visapusiška analizė.

Struktūralistinių metodologinių priemonių perkėlimas į filosofiją sukėlė prieštaravimų tarp galutinio struktūralistinių tyrimų tikslo – vientiso objektyvaus mokslo apie žmogų sukūrimo ir, iš kitos pusės, išimtinai analitinio jų tyrimų objekto išskaidymo. Be abejo, nepagrįsta būtų metodą visiškai priešinti teorijai ar doktrinai, nes metodas neatsiejamas nuo turininės koncepcijos, kai jis taikomas kaip priemonė naujoms žinioms gauti. Tačiau kai, taikant struktūralistinį metodą, imami daryti filosofiniai apibendrinimai, tada ši filosofija iš tiesų gali būti pavadinta „žmogaus mirties" filosofija, nes žmogus joje gali būti paaiškintas tik kaip struktūrų valdoma marionetė. Žinoma, struktūralizmas, kaip konkretus mokslinis metodas, ieško giluminių reiškinių ryšių. Konkretaus mokslo sąvokų pertvarkymas į formalizuotus modelius, be abejo, reiškia tolesnį įsiskverbimą į esmę, tyrimo objekto esminių ryšių atskleidimą. Tačiau, remiantis vien konkrečiais mokslais (net ir jų deriniu), atsiranda pavojus prarasti objekto vientisumą, kuris būtinas filosofiniam suvokimui.

Egzistencializmas ir struktūralistinė filosofija: priešprieša ir papildomumas

Egzistencializmas, kaip subjektyvistinė filosofija, ieško žmogaus esmės pažinimo galimybių, o struktūralizme žmogaus esmė nelaikoma mokslinio pažinimo objektu, nes žmogus, struktūralistų nuomone, nėra sudėtingas objektas mąstymui, jis yra neegzistuojantis objektas; jiems egzistuoja daug žmogiškų būtybių, bet žmogus tiktai mitas (M. Foucault). Subjektyvistinėms interpretacijoms priešinamas objektyvumas ir mokslinis tikslumas, laisvam aktyvumui – struktūros. Žmogus kaip subjektas išnyksta struktūrose.

Tačiau vis dėlto struktūralistinė filosofija pateikia gana apibrėžtą žmogaus koncepciją. Nors subjekto problema formaliai eliminuojama, žmogus ir žmogiškoji veikla vienaip ar kitaip lieka jos dėmesio centre. Šalia struktū-

ros ir istorijos santykio (sinchronijos ir diachronijos) problemos, į filosofinių ginčų areną iškyla struktūros ir žmogaus problema. Struktūros ir žmogaus (ir kaip pažinimo objekto, ir kaip istorinio veiksmo subjekto) sąvokos griežtai priešinamos. Michelis Foucault įsakmiai pabrėžia, jog „mokslas apie žmogų“ yra ne ten, kur kalbama apie žmogų, o visur, kur analizuojamos nesąmoningos normos, taisyklės, ženklų grupės. Kalbos, darbo ir kitų struktūrų tyrimai išryškino žmogų moksliniame tyrime kaip tam tikrą konfigūraciją. Vis dėlto šios struktūros esančios iš esmės kitokios negu žmogus, todėl ir jų analizė neatskleidžianti žmogaus esmės. Prieinama prie išvados apie „žmogaus teorinę mirtį“, kadangi struktūralizmas esą atskleidęs faktą, jog žmogiškoji esmė negalinti būti mokslinės analizės objektas. J. Piaget nepripažino tokio kraštutinumo, nes negalima nuvertinti istorijos ir genezės, nepaisyti subjekto funkcijų ir tokiu neregėtu laipsniu neigti patį subjektą. Jam nepriimtinas ir kokybinės žmogaus specifikos panaikinimas.

Savo ruožtu M. Foucault prieštaravo teiginiui, jog specialieji mokslai apie žmogų – lingvistika, psichoanalizė, etnologija – nesuderinami su tikėjimu įgimtu atskiro individo „žmogiškumu“, kaip kad teigiąs subjektyvizmas. Pagrįsdamas savo nuostatą, M. Foucault teigė, jog žmogus filosofijoje, kaip pažinimo subjektas ir kaip iniciatyvos centras, atsiradęs tik aštuonioliktajame amžiuje ir yra „visiškai nesenas kūrinys“[31]. Jis pareiškė, jog „nuo mūsų dienų begalima galvoti tik išnykusio žmogaus tuštumoje. <...> Begalima priešinti filosofinį juoką tiems, kurie dar nori kalbėti apie žmogų, jo viešpatavimą ir jo išvadavimą.“[32] Žmogus, laikinai atsiradęs subjektyvistinėse (*iracionalistinėse ir „humanistinėse“*) koncepcijose, žmogus, kaip absoliuti, unikali vertybė, kaip subjektas, pažįstantis pasaulį savo individualios sąmonės ribose, „išnyks kaip pėdsakas pakrantės smėlyje“ <...> Liks „pasaulis, jo tvarka ir žmogiškosios būtybės, bet ne žmogus“[33]. Lingvistika, biologija ir politinė ekonomija sukursiančios visumą modelių ir struktūrų, kurios iš esmės pakeisiančios visas žinias „apie žmogų“.

Vėliau, duodamas interviu žurnalui *La Quinzaine littéraire* M. Foucault paaiškina savo mintį: žmogus, kuris išnyks, daugiau nebėra tas, kurį mato objektyvūs mokslai, bet tas tikrosios filosofinės antropologijos žmogus, „kuris daugiau nebegali būti apyvartoje“. Jis tikisi, kad „šitoje teorinio

[31] Foucault, Michel. (1966). *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard, p. 319.

[32] Ten pat, p. 353.

[33] Ten pat, p. 398, 333.

darbo pliuralizmo erdvėje atsiras filosofija, kuri dar nerado savo unikalaus mąstytojo ir savo vienos kalbos“[34].

Struktūralistinės kritikos objektu tapo egzistencializmo filosofinė antropologija ir toks istorizmo tipas, kuris visus socialinius istorinius reiškinius galų gale apribojąs voliuntaristiniais individų „projektais“. Vadovaujantis filosofinėmis struktūralizmo nuostatomis, tyrimų išeities taškas turi būti ne individualus išgyvenimas, ne individo *cogito,* jo projekcijos ir pasirinkimai, o vientisa struktūrų analizė. Taigi, atmetę egzistencialistiškai aiškinamą istoriškumą, struktūralistai apskritai paneigia bet kokią istorinę analizę (šis „programinis antiistorizmas“ ypač ryškus M. Foucault darbuose), o visuomeninius ryšius traktuoja kaip „daiktą“, egzistuojantį nepriklausomai nuo žmogaus: struktūra esanti visai svetima žmogui.

Vis dėlto egzistencializmo ir struktūralizmo priešpriešos viena kitą papildo, pavyzdžiui, „analitinis protas“ ir „dialektinis protas“. Tame pasaulyje, kurį Cl. Lévi-Straussas vadina taisyklių pasauliu, kitaip sakant, kultūros pasauliu (priešingai dėsnių, tai yra gamtos pasauliui), nėra grynų duotybių, kurias analitinis protas galėtų paprastai atpažinti ir išskaidyti. Taisyklė yra tai, ko galėtų ir nebūti, ir kas, kad būtų, turi būti suformuluota. Dialektinis protas apibrėžia laukus, ten įkurdina santykius, kuriuos analitinis protas gali po to išskaidyti kaip gamtines struktūras. Dialektika sukuria tai, ką analizė pažįsta. Reikia įžiūrėti jų skirtingumą, bet negalima jų atskirti. Atrodytų, jog šitas dvigubas papildymas – analizės ir dialektikos, struktūros ir istorijos – yra įmanomas. Taip pat filosofinė antropologija turėtų atsižvelgti į rezultatus, pasiektus įvairių mokslų, tyrinėjančių žmogaus veiklą ar jos produktus, ir tik tada juos sugrupuoti į „reikšmių ansamblius“ (pranc. *ensembles significatifs*).

Tačiau J.-P. Sartre'as ir Cl. Lévi-Straussas vienas kito darbuose matė vien tik požiūrių skirtumus. J.-P. Sartre'o nuomone, etnologija, kaip ir sociologija ar psichoanalizė, yra sudėtinė dalis to, ką jis vadinąs „pagalbinėmis disciplinomis“ jo antropologijai, o „etnologinės“ visuomenės esančios visuomenės „be istorijos“, arba „pakartojimo“ visuomenės. Savo ruožtu Cl. Lévi-Straussas atsako, jog sartriškoji filosofija kaip tik ir esąs „pirmarūšis etnografinis dokumentas“, kurio studijavimas yra būtinas, jeigu norima suprasti mūsų laikų mitologiją.

---

[34] Cit iš: Piaget, Jean. (1970). *Le structuralisme*. 4me éd. Paris: Presses universitaires de France, p. 115 *(išnašoje).*

Sartriškasis savęs ir daiktų suvokimas atsiskleidžia jo grynosios praktikos (*praxis*) aiškinime, ir dėl to ši praktika, suprantama kaip dialektika, leidžia pažinti realybę. Cl. Lévi–Strausso nuomone, sąmonė, ar ji būtų grynas protas, ar praktinė sąmonė, neturi jokių šitokio pobūdžio privilegijų: jai atrodo, kad ji supranta realybę, tačiau jos tiesa tėra tik funkcija. Taigi protas visada yra suformuotas (pranc. *constituée*). Ši antinomija esanti neįveikiama.

Taigi, egzistencializmas žmogaus ir istorijos sąveikos pažinimo problemą sprendė, akcentuodamas subjektyviąją ir iracionaliąją tos sąveikos pusę, o struktūralistinė filosofija, pažadėjusi puoselėti tikrovės pažinimo mokslinį objektyvumą, iš pažinimo eliminavo visuomeninę istorinę praktiką. Struktūralizmas, kaip ir egzistencializmas, nubrėžė ryškią ribą tarp beasmenių autonominių socialinių struktūrų ir žmogiškosios sąmonės formų, kuriomis išreiškiama socialinių struktūrų esmė: vieni absoliutina struktūras, kiti – sąmonę. Cl. Lévi–Straussas teigė, jog struktūralizmas gali nagrinėti socialines struktūras kaip objektus, nepriklausomus nuo jų įkūnijimo žmonių sąmonėje pobūdžio, kaip objektus, besiskiriančius nuo tų paveikslų, kurie jiems suteikiami žmogaus vaizdiniuose, lygiai taip kaip fizinė realybė skiriasi nuo mūsų jutiminių vaizdinių apie ją ir nuo mūsų kuriamų hipotezių.

Antisubjektinė struktūralistinės filosofijos nuostata iškelia pagrindines antinomijas: struktūrą-subjektą, struktūrą-istoriją. Žmogaus-subjekto eliminavimas istorinį judėjimą daro nesuprantamą, nes vienas statiškas struktūras pakeičia kitos. Vaizdinys apie visuomeninį, ypač dvasinį, vystymąsi, kaip vidujai nesivystančių struktūrų kaitą, skatina tikėjimą, jog istorija yra iš anksto nulemta. Konfliktas tarp struktūros ir istorijos, tarp struktūros ir subjekto lieka. Istorija, kaip procesas, ir struktūra, kaip statinis fenomenas, lieka nesuderinamos priešybės. Konkreti raidos logika nėra aiški, nes struktūra nėra suprantama kaip procesas. Vidinis istorijos judėjimas laikomas iliuziniu (Cl. Lévi–Strauss). Struktūrų pakitimas aiškinamas kaip „struktūros sprogimas“, jai susidūrus su išorinėmis sąlygomis. Istorija traktuojama kaip atsitiktinė nesusijusių epochų grandinė – margas kaleidoskopas (M. Foucault).

Cl. Lévi–Straussas priešina *stacionarią*, arba šaltą, istoriją archainių visuomenių, kurios tenkinasi neolito revoliucijos laimėjimais, ir *kumuliacinę*, arba šiltą, istoriją, kuri kaupia radinius ir išradimus didelėms civilizacijoms sukurti. Jis atsisako suteikti istorijai privilegijuotą prasmę. Pirmoji, šalta istorija, „artima istorinės temperatūros nuliui“, yra ta, kurią tiria etnologija. Antroji – šilta istorija yra socialinės antropologijos objektas, kadangi ji yra

modelis visuomenės, kurioje skirtumai tarp žmonių – kai vieni viešpatauja, o kiti yra valdomi, – buvo panaudoti, kad būtų sukurta kultūra iki tol neįtikimu ir nežinomu greičiu.

Daug pozityvaus socialiniam pažinimui davė struktūralistinė orientacija į humanitarinių mokslų metodų suartinimą su gamtos mokslų metodais. Struktūrinė analizė, pritaikyta etnologijai ir apskritai humanitariniams mokslams, tapo beveik viską apimanti: ji taikoma psichologijoje, sociologijoje, istorijoje. Giminystės struktūrų ar mitų analizė skatina tirti platesnę – žmonių ryšių ir bendravimo – problemą.

Negalima pamiršti humanistinių savo turiniu ir išvadomis Cl. Lévi-Strausso mokslinių tyrinėjimų. Jis atsisakė pirmykščių žmonių mąstymą laikyti žemesne vystymosi stadija nei šiuolaikinio žmogaus mąstymas ir įrodė, jog negalima priešinti tariamai „iki-loginio" pirmykščių tautų mąstymo ir civilizuoto žmogaus mąstymo. Pasak Cl. Lévi-Strausso, apskritai neegzistuoja „iki-loginio" mąstymo, priešingo loginiam. Jo nuomone, yra vienas – žmogiškasis – mąstymas, pavaldus tiems patiems dėsniams. Primityvių tautų mąstymas nėra absoliučiai skirtinga žmogaus mąstymo raidos stadija. Ir mitai, ir mokslinės sąvokos paremtos ta pačia logika. *Laukinis mąstymas* (pranc. *pensée sauvage*) turi savo praktinę-teorinę logiką. Žmogiškojo mąstymo universalumo įrodinėjimas yra didžiai humanistinis, nukreiptas prieš rasizmo ir elitarizmo teorijas. Tačiau suabsoliutinti struktūralizmo principai, kai, jais remiantis, sprendžiamos filosofinės problemos, pasidaro artimi antihumanizmui, nes žmogus „ištirpdomas" beasmenėse struktūrose.

Struktūros, išryškintos ženklų sistemose, yra elementarios, dalinės, uždaros, be judėjimo ir be prieštaravimų. Dėl to jas galima formalizuoti ir matematizuoti. Tai, be abejo, tinka tam tikrų objektų analizei atitinkamame tyrimo etape. Tačiau vien struktūriniu tyrimu negalima paaiškinti sudėtingų socialinių procesų, kadangi perėjimas į naują kokybę lieka vis dar nepaaiškintas.

Yra egzistencialistinio bei struktūralistinio pažinimo galimybių aiškinimo panašumų. Į klausimą, kaip gali veikti žmogus pasaulyje, apie kurį pažinimas neduoda daugiau ar mažiau adekvataus vaizdinio, nei vienoje, nei kitoje koncepcijoje pakankamai argumentuotai neatsakoma. M. Foucault savo „*istorinių apriori*" teorijoje pernelyg pasitiki nesąmoningų loginių struktūrų „sisteminimo jėga". Pagal jo koncepciją, žinojimo sisteminis pobūdis, vidinė logika, „sintaksė" tiek padidinanti paties žinojimo santykinį svorį, palyginti su tuo, kas pažįstama, jog galima suabejoti, ar tose objekty-

viose struktūrose, jų semantikoje žmogus gali ką nors pažinti ir apskritai ar yra išsaugomas koks nors objektyvus turinys.

Žmogiškojo kūrybinio aktyvumo momentas imanentiškas istorinėms struktūroms. Žmogus, kaip visuomeninis individas, kuria visą savo istoriją: ir socialinius institutus, ir kalbą, ir mitologiją, ir religiją. Nuo žmogaus, kaip veiklos subjekto, abstrahuotis galima tik nagrinėjant bendrą visuomeninės sistemos schemą. Žmogus kiekvienoje sferoje išryškėja skirtingai: jis tarsi suskyla į specifinius aspektus. Pagal struktūralistinę filosofiją, šių specifinių žmogaus aspektų nagrinėjimas ir esąs mokslinis, objektyvus ir, svarbiausia, vienintelis galimas nagrinėjimas. Žmogaus, kaip subjekto, čia nebematyti. Iš to struktūralistai daro išvadą, jog teorijos, kuriose vis dar kalbama apie subjektą, esančios pseudohumanistinės, kadangi žmogus moksliškai objektyviai gali būti nagrinėjamas tik kaip mechaninis įvairių aspektų derinys. Tikra mokslinė teorija turinti atsikratyti subjekto sąvokos.

„Žmogaus išnykimas“ reiškia, kad savybės, kurios iš tradicijos priskiriamos žmogiškajai esmei, – abstraktus universalumas, subjektyvumas ir psichologiškumas, būdingos atskiram individui, pasirodė iliuzinės. Didieji struktūralistai – ir Cl. Lévi-Straussas, ir J. Piaget, patys yra davę pavyzdžių tokios analizės, kur struktūrinis metodas siejamas su genetiniu. Galime teigti, jog struktūrinė analizė gali būti pirmas ir būtinas kiekvieno tyrimo etapas, žinoma, nepamirštant, jog šis pažinimo lygis nėra vienintelis.

Struktūros sąvokoje mes turime matyti mokslinį modelį, o ne, kaip yra pasakęs pats Cl. Lévi-Straussas pritardamas P. Ricoeur formuluotei, „transcendentalumą be subjekto“, ir ypač nesuteikti jai ontologinio statuso. Roger Garaudy pabrėžė, jog mes visada esame linkę už struktūros ieškoti substancijos ir iš struktūros darome daiktą, tuo tarpu ji iš esmės yra veiksmas ar greičiau „informacija“ apie veiksmą. Taip apibūdinama pirmoji struktūralizmo metodo problema, taip pat riba arba galimybė. Todėl, bijant susvetimėjimo ir fetišizmo grėsmės, vis dėlto nereikia pamiršti, jog tai yra pagrįstas ir produktyvus metodas[35]. Beje, ir Cl. Lévi-Straussas, ir J. Piaget savo metodo nepadarė nei dogmatiško, nei absoliutaus. Jie pabrėžė ryšių pirmumą elementų atžvilgiu ir visumos pirmumą – dalių atžvilgiu.

J.-P. Sartre'as, vertindamas struktūralizmą, taip pat nebuvo dogmatikas, jis tik kvietė *nesustoti ties struktūromis.* Jis gynė žmogiškojo subjektyvumo

[35] Garaudy, Roger. (1967). Structuralisme et „mort de l'homme“ // *La Pensée*. 1967, N 135, p. 112.

ir identiškumo filosofiją nuo požiūrio, kurį jis apibūdina kaip dekartišką, kai iš vienos pusės yra sąvoka, o iš kitos – vaizduotė (pranc. *imagination*). Taip pat jis gynė subjekto kūrybiškumą nuo struktūralistinės filosofijos, jo manymu, mechaniško determinizmo. Filosofas pabrėžė nuolatinį prieštaravimą tarp *pratico-inerte* struktūros ir žmogaus, kuris atsiskleidžia jos veikiamas. Kiekviena karta laikosi kitokio atstumo šių struktūrų atžvilgiu, ir tai yra atstumas, kuris leidžia pasikeisti pačioms struktūroms.

Naujojo subjektyvumo pagrindimas

Subjektyvaus momento pašalinimas ir apskritai teorinė kova su juo filosofus vertė galvoti apie *naują subjekto pagrindimą*. J.-P. Sartre'o kova su struktūralizmo filosofija rodė filosofijos krizę ar greičiau – kryžkelę. Tačiau kartu jo paties filosofija buvo ženklas, jog atsiranda naujų „klausinėjimų apie žmogų" metodų, tai yra ženklas, jog *krizė jau įveikiama*. Dažnai teigiama, jog J.-P. Sartre'as – paskutinis filosofas klasikas. Pabrėžiama, kad jo filosofija yra filosofijos krizės apskritai simptomas. Vis dėlto tvirtai galime teigti, jog J.-P. Sartre'as yra ne tik paskutinis filosofas klasikas. Jį galėtume pavadinti ir pirmuoju naujausios filosofijos mąstytoju. Jis stovi ant ribos, peržengia tą ribą ir įžengia į filosofiją, jau sąmoningai mintančią specialiųjų mokslų syvais, ieškančią atsakymų į „filosofinius klausinėjimus apie žmogų", sąmoningai pasinaudojančią kitų teorinio pažinimo sričių atradimais ir kartu išreiškiančią žmogaus ypatingumą ir pritaikančią jam kitokius aiškinimo būdus ir metodus. Kaip tik šio sartriškosios filosofijos bruožo atskleidimas duoda naujovišką šios filosofijos sampratą ir yra raktas į šiuolaikinę filosofiją.

Taigi, be egzistencializmo filosofijos, taip pat be struktūralizmo metodų nebūtų galima pereiti į *naujojo subjektyvumo* filosofiją, kurios kontūrai jau ryškėja. Šiandien kartu su milžiniška mokslų pažanga susikuria mokslinės sąlygos naujam ryšio tarp objekto ir subjekto aiškinimui ir supratimui, naujojo subjektyvumo sampratai. Esant naujos kokybės technologijoms, naujai ryšio tarp žmonių, tautų ir valstybių kokybei ir ypač naujoms ekologinėms grėsmėms žmonijai – kūrybiškų žmogaus sugebėjimų išsiugdymas darosi būtinas. Gamybos ir realios istorijos sfera atrodytų nutolusi nuo mūsų tiriamos problemos. Tačiau filosofija iškyla ne tuščioje vietoje, bet sprendžia žmogaus „situacijos" problemas. Taip peržengiama paradigmos riba.

2. Filosofijos ir teorinės sociologijos konfliktas

Šiuolaikinio pažinimo pagrindas yra *naujoji mokslo paradigma***.** Tačiau tiek socialinė filosofija, tiek ir visas socialinis pažinimas dar dažnai *nėra pasiekęs šio lygmens.* Teorinės minties inertiškumas ir toliau lieka spręstina problema.

Iš pradžių akivaizdžiai pasireiškusi filosofijos krizė, manant, jog pergalingai žengianti sociologija yra pakankama paaiškinti visuomenės procesus, o kiek vėliau pačių sociologų (P. Bourdieu, A. Tourain) pripažinimas, jog vien tiktai sociologija nėra pajėgi spręsti fundamentines visuomenės ir žmogaus pažinimo problemas, vedė į naujų pažinimo kelių ieškojimą. Teorinių socialinio pažinimo pagrindų paieška, naujų sąvokų analizė, naujos, dar tik besiformuojančios socialinės filosofijos integracinė prigimtis ir jos galimybių analizė atvedė į supratimą, jog ši integracija kur kas gilesnė nei vien tik filosofijos ir sociologijos tarpusavio suartėjimas.

Sociologai savo ruožtu taip pat pažymi, jog sociologijos ir apskritai socialinės teorijos krizė istoriškai formuojasi kaip problematika, susijusi su poreikiu žymiai subtiliau derinti humanitarinius – filosofinio, antropologinio, meninio, literatūrinio pobūdžio, ir mokslinius komponentus. Sociologiją, atsiradusią kaip universalų socialinį mokslą, ištinka jai artimiausios, tačiau sociologų pabrėžtinai nepaisomos, disciplinos, tai yra filosofijos, likimas. Beveik visuotinai pripažinta, jog žmogaus ir visuomenė pažinimas yra tarpdisciplininio tyrimo sritis. Remiamasi integracijos metodologija, priešingai moderniosios paradigmos griežtam mokslų atskyrimui ir mechanistinių bei deterministinių metodų taikymui.

Šiuolaikinė mąstymo paradigma filosofijos ir socialiniuose moksluose nebereikalauja (ir nebeleidžia) vien griežtai kiekybinių charakteristikų ar nepriekaištingų, grynų, „švarių" metafizinių sistemų. Lygiaverte ir būtina analizės priemone tampa kokybinė informacija, kitaip sakant, metateorinis reiškinio ryšių ir sąveikų supratimas. Akivaizdu, jog netolimoje ateityje ši naujoji, einšteiniškoji pažinimo ir aiškinimo paradigma ir filosofijoje bei socialiniuose moksluose pakeis niutoniškąją, tai yra moderniąją, paradigmą, kuri šiuo metu jau stabdo visuomenės, kaip save organizuojančios sistemos, procesų aiškinimą. Suprantant socialinės teorijos tikslą dažnai susiduria du požiūriai. Pirmuoju atveju svarbiausias yra pačios teorijos tikslas – pagrįsti arba pateisinti esamą teoriją, koncepciją arba sąvoką. Antruoju atveju teorijos tikslas – išspręsti problemą, gal net atsisakant klasikinio bei visuotinai

priimto buvusios koncepcijos „grynumo“, „švarumo“ ir „nesuteptumo“, išspręsti ne tik teoriškai, bet ir pasiekiant pageidaujamų praktinių rezultatų.

Socialinis pažinimas, kaip jau ne kartą buvo mokslo minties istorijoje, dar kartą pasisavina naujausias mokslų koncepcijas bei sąvokas, jas adaptuoja savame apibendrinimo lygmenyje ir kuria naują sąvokų tinklą, jau tinkamą paaiškinti žmogų ir šiuolaikinę visuomenę jos saviorganizacijos procese.

Šitaip traktuojama socialinio pažinimo metodologija pajėgi paaiškinti naujus globalizuojamos visuomenės reiškinius, jai įžengus į informacinių technologijų erą. Tam neužtenka tradicinio socialinio pažinimo teorijų (nei filosofinių, nei sociologinių), dar dažnai neperžengusių moderniosios mąstymo paradigmos ribų. Reikalingos naujos koncepcijos, aiškinančios atviras sistemas jų saviorganizacijos raidoje, nenumarinančios proceso, neuždarančios visuomenės – gyvo organizmo – į statiškus rėmus. Visuomenė yra procesas. Jos pažinimo priemonės turi sugebėti aiškinti procesą, o ne santykių *status quo.*

Filosofijos krizė

Filosofijos krizė kaip tik ir susijusi su mokslo paradigmos pasikeitimu. Priežastis ta, jog filosofija į besikeičiančią mokslo paradigmą reagavo per lėtai, jos senosios pažinimo priemonės nebetiko naujiems, greitiems, sudėtingiems ir globaliems visuomenės gyvenimo procesams aiškinti.

Tiek socialiniai mokslai, tiek filosofija yra inertiškesni ir konservatyvesni nei gamtos mokslai. A. Greimas rašė: „Per paskutinius tris amžius žmonija rūpinosi beveik išimtinai gamtos mokslų pažanga ir jų pritaikymo technologija. Tuo tarpu žmogaus ir visuomenės problemos buvo paliktos nuošaliai, kaip priklausančios moralinei arba ideologinei sričiai. Tiek moralė, tiek ideologija yra gerų norų formulavimas, o ne realybių konstatavimas. Užtat ir dvidešimtojo amžiaus viduryje mes atsidūrėme tokioje padėtyje, kad žmogus, komanduojąs elektroninei mašinai, yra kartu ir galingas, ir bejėgis. Jis stiprus savo valdomos mašinos pažinimu, bet lieka nesubrendusiu vaiku, kai reikalas eina apie savo paties pažinimą. Ši disproporcija, nelygybė tarp žmogaus ir gamtos pažinimo laipsnių, sudaro, savaime aišku, milžinišką pavojų pačiai žmonijos egzistencijai. Užtat man atrodo, kad žmogaus mokslų sukūrimas yra ne tik dvidešimtojo amžiaus misija, bet ir visos žmonijos likimą determinuojanti būtinybė.“[36]

[36] Greimas, Algirdas J. (1998). *Gyvenimas ir galvojimas*. Vilnius: Vyturys, p. 30.

Filosofai pamatė ir įvardino filosofijos krizės bruožus. Cl. Lévi–Strausas, jau 1961 metais pastebėjęs socialinės filosofijos silpnumą, straipsnyje „Šiuolaikinės antropologijos krizė“ paskelbė, jog filosofija turinti pakeisti pačią savo esmę, ji turinti pripažinti, jog vien iš loginių ir moralinių pozicijų nebeįmanoma toliau nagrinėti visuomenės, laikant ją tik tyrinėjimo objektu. Jo nuomone, toks filosofijos objekto pasikeitimas rodo būtinumą pakeisti jos tikslus ir metodus, naujoms problemoms tirti būtinos naujos tyrimo priemonės, būtina „iškalti“ naujus pažinimo įrankius.

Požymis, jog filosofija yra patekusi į gilią krizę, buvo J.-P. Sartre'o ir Cl. L**é**vi-Strausso teorinė kova. Pagrindiniai požiūriai, kaip reikėtų suprasti ir aiškinti žmogų, atstovavo priešingoms pozicijoms. Struktūralizmas pirmiausia reikalavo mokslinio objektyvumo ir tikslumo. Egzistencialistinė filosofija skelbė, jog, siekiant filosofinėje refleksijoje išsaugoti ir atspindėti specifinius žmogaus prigimties bruožus, reikia atsisakyti determinizmo ir objektyvios analizės. Žmogus esąs unikalus pažinimo dalykas ir veiklos subjektas, todėl jokie objektyvaus pasaulio dėsniai čia netaikytini.

J.-P. Sartre'as gynė žmogiškojo subjektyvumo ir identiškumo filosofiją nuo požiūrio, kurį jis apibūdina kaip dekartišką. Taip pat jis gynė subjekto kūrybiškumą nuo struktūralistinės filosofijos, jo manymu, mechaniško determinizmo. Filosofas pabrėžė nuolatinį prieštaravimą tarp *pratico–inerte* struktūros ir žmogaus. Kiekviena karta laikosi kitokio atstumo šių struktūrų atžvilgiu, ir tai yra atstumas, kuris leidžia pasikeisti pačioms struktūroms.

Pasak sartriškojo egzistencializmo, žmogiškojo kūrybinio aktyvumo momentas imanentiškas istorinėms struktūroms. Žmogus, kaip visuomeniškas individas, kuria visą savo istoriją: ir socialinius institutus, ir kalbą, ir mitologiją, ir religiją. Nuo žmogaus, kaip veiklos subjekto, abstrahuotis galima tik nagrinėjant bendrą visuomeninės sistemos schemą. Žmogus kiekvienoje sferoje išryškėja skirtingai: jis tarsi suskyla į specifinius aspektus.

Pagal struktūralistinę filosofiją, šių specifinių žmogaus aspektų nagrinėjimas ir esąs mokslinis, objektyvus ir, svarbiausia, *vienintelis* galimas nagrinėjimas. Žmogaus, kaip subjekto, čia nebematyti. Iš to struktūralistai daro išvadą, jog teorijos, kuriose vis dar kalbama apie subjektą, yra pseudohumanistinės, kadangi žmogus moksliškai objektyviai gali būti nagrinėjamas tik kaip struktūrinis įvairių aspektų derinys. Tikra mokslinė teorija turinti atsikratyti subjekto sąvokos: taip paskelbiamas teorinis antihumanizmas – „žmogus išnyksta“.

„Žmogaus išnykimas“ reiškia, kad savybės, kurios iš tradicijos priskiriamos žmogiškajai esmei, – abstraktus universalumas, subjektyvumas ir psichologiškumas, būdingos atskiram individui, pasirodė nepakankamai išaiškintos. Filosofija net šių didžiųjų dvidešimtojo amžiaus teorijų akivaizdoje atrodė nebegalinti paaiškinti žmogaus ir pasaulio.

Sociologijos krizė

Šiuolaikinė europinė sociologinė mintis neišvengiamai daro didžiulę įtaką į atvirą visuomenę žengiančių šalių socialiniam mąstymui. Šiuolaikinei sociologinei minčiai būdinga ieškoti sąlyčio taškų su filosofinėmis koncepcijomis. Savo ruožtu socialinė filosofija, ilgą laiką išgyvenusi krizę, jau baigia ją įveikti. Įgijusi naują pavidalą, kartu su sociologijos teorija žengia į naują paradigmą.

Tačiau kad sąveika taptų vaisinga, reikalingos sąmoningos teorinės minties pastangos. Taigi bandysime panagrinėti šiuolaikinės sociologijos ir socialinės filosofijos problemas, remdamiesi prielaida, jog jų savitarpio sąveika yra neišvengiama, jog ir sociologija, ir filosofija yra „įklimpusios“ viena į kitą ir tik šioje integracijos terpėje ir viena, ir kita turi ateitį.

Klasikinė sociologija buvo daugiaplanė. Šalia *teorinio* lygmens klasikų tyrinėjimuose gyvavo kita dimensija – „*istorijos-filosofijos dimensija*“, arba, pasak Raimondo Boudono „*pranašiškoji dimensija*“[37]. Ši dimensija ir sudaro tai, ką R. Boudonas vadina *klasikinės mokyklos programa*. Tačiau ši klasikinės mokyklos programa yra praradusi įtaką šiuolaikinei sociologijai. „*Problemas sprendžiančią analizę*“ pakeitė ryški tendencija į „*programinę entropiją*“ (R. Boudono įvesta sąvoka). „Programinę entropiją“ lemia keli veiksniai, būtent: *intelektualiniai, instituciniai ir morfologiniai.*

Intelektualiniai veiksniai

Jų turinį sudaro populiarizacija, „*sveiko proto*“ vyravimas sprendimuose, keletas išsimėčiusių ir išsisklaidžiusių filosofinių ir ideologinių požiūrių. Galime rasti keletą daugiau ar mažiau viena kitai prieštaraujančių ideologijų, kurios įkvėpė gausias sociologines sroves ir ėmė ardyti klasikinės mokyklos programą. Akivaizdus vienõs tokių ideologijų – „sveiko

[37] Boudon, Raymond. (1993). European Sociology: The Identity Lost? // *Sociology in Europe: in Search of Identity.* Berlin; New York: de Gruyter, p. 30. Beje, šiame lygmenyje „*įsikūrusios*“ ir M. Weberio „*Entzauberung*“, ir K. Marxo „ *susvetimėjimas*“, ir E. Durkheimo „*auganti anomija*“.

proto“ *ideologijos*, padarinys buvo siekimas panaikinti bet kokį skirtumą tarp *problemų* ir *ne problemų*. Nuo to laiko, kai „sveikas protas“ ir toks pat „*sveikas*“ *patyrimas* (kai kada dar vadinamas *bendru išsilavinimu*) gamina deformuotus ir supaprastintus visų socialinių reiškinių paveikslus. Kaip tik sociologas *empirikas* yra tinkamas ir reikalingas atskleisti „tiesai“ apie socialinius reiškinius. „Sveiko proto“ sociologija (iš esmės tai yra ideologija) dažnai nemato ar nenori matyti priežasties *už* elgesio ar nuomonės ir pirmenybę teikia miglotoms *vis dormitiva* (neveiklios prasmės) tipo prielaidoms. Vaizdingiau tariant, – geriau nieko nesakyti, nerašyti ir nedaryti; galima kai ką nutylėti ir pan. Užmirštama, jog svarbiausias sociologo tikslas yra nuosekliai suprasti priežastis, pagrindus, duoti paaiškinimus ir argumentuoti. Vadovaudamasis minėtais „sveiko proto“ principais, sociologas net gali kurti kognityvios vertės teorijas, tokias pat, kaip ir kiekviena mokslinė disciplina; gali vadovautis sistema kriterijų, kuriais šiuo metu naudojasi gamtos ir tikslieji mokslai. Tačiau galiausiai nelieka tų būtent sociologinių kriterijų, kuriuos taikant teorija galėtų spręsti apie gėrį ir blogį. (Čia vertėtų prisiminti, jog Australijos aborigenai taip pat savo kalbose neturėjo sąvokų „geras“ ir „blogas“, tačiau jie neturėjo ir ideologijos.) Mūsų laikais šių *vertybinių kriterijų* atsisakymas, nors apie tai nutylima, – reiškia *monologinį mąstymą*, kurio atvirkščioji pusė yra reliatyvizmas.

Tokios „monologinės“ sociologijos esmė yra *tiesioginis, egzistencinis susidomėjimas.* Nejaučiama skirtumo tarp mokslinės *aiškinamosios dimensijos* (vok. *Erklärung*) ir *interpretacinės* (vok. *Auslegung*) dimensijos. Paradoksas čia yra tai, jog kaip tik klasikai ir pristatė sociologiją kaip mokslinę discipliną, tai yra kaip discipliną, siekiančią tų pačių esminių tikslų ir besilaikančią tų pačių tyrimo ir aiškinimo procedūrų kaip tikslieji ir gamtos mokslai. Bet, viena, dvidešimtajame amžiuje gamtos mokslas nuėjo pirmyn, o sociologija (plačiąja prasme) atsiliko arba sustojo.

Antra, neįvertinamas *socialinių mokslų kokybinis skirtumas nuo gamtos mokslų*, ypač išryškėjęs dvidešimtojo amžiaus antroje pusėje. Beje, reikia pripažinti, jog vieną svarbiausių vaidmenų čia suvaidino teorijos apskritai krizė, net „pasipriešinimas teorijai“[38].

Dar vienas intelektinis veiksnys, sustiprinęs minėtą „programinę entropiją“, yra *dogmatiškos pasaulėžiūros*, tokios, kaip reliatyvizmas ir vulgarusis marksizmas, paplitimas. Remiantis reliatyvizmo požiūriu, pažinimas ir ob-

[38] Jay, Martin. (1996). For Theory // *Theory and Society*. V. 25, p. 167, 169.

jektyvumas yra tik iliuzija. Pagal šį požiūrį vienintelė teisinga teorija būtų teigianti, jog tiesos nėra. Padarinys – ištrynimas skirtumo tarp *problemos* ir *ne problemos*, tarp realios problemos ir pseudoproblemos. Sociologų, neatsisakiusių dogmatinės pasaulėžiūros, darbas yra nustatyti ribas tik sau. Kitaip sakant, nusišalinti nuo problemos, kuri glumina ar yra kebli, tačiau kurios niekas kitas, deja, be sociologo, išspręsti negali. Taigi, pagrindinė sociologų, kurie laikosi šio dogmatinio požiūrio, veikla yra duomenų rinkimas.

Instituciniai veiksniai

Be minėtų ideologinių požiūrių, kiti veiksniai taip pat atliko savo vaidmenį, iš sociologijos „ištremiant" klasikinės mokyklos programą. Jie gali būti pavadinti *instituciniais.* Vienas šių veiksnių yra siaubingas plėtojimas to, ką Joseph'as Schumpeteris 1954 metais pavadino *kameriniais mokslais.* Trumpa jų susiformavimo istorija tokia. Po Antrojo pasaulinio karo sociologijoje vyko evoliucija, panaši į ekonomikos: augant valstybės galiai, poreikis „apskaičiuoti ir reguliuoti" nepaprastai didino duomenų poreikį. Vis daugiau ir daugiau ekonomistų ir demografų vis daugiau laiko leido *rinkdami duomenis.* Duomenys šiuo atveju buvo ne tiek aiškinimo, kiek politikos (ekonominės, finansinės, socialinės, demografinės ir kt.) priemonė. Tai, kas buvo priemonė politikams, tapo tikslu „kameriniams" sociologams. Vis naujos sritys – švietimas, visuomenės sveikata, kultūra, – tradiciškai buvusios sociologijos objektai, įgijo politinę reikšmę. Vis didesnis sociologų skaičius buvo įtraukiamas *į kamerinę, arba aprašomąją,* sociologiją. Aiškinimo ir supratimo veikla, tai yra *teorinio mąstymo* veikla, buvo prilyginta *prarastam laikui***,** kadangi visas laikas buvo skiriamas vien duomenims rinkti. Šio kamerinio stiliaus įtaka sociologiją atvedė prie būklės, kai *duomenų analizė* tapo galutinai susiformavusia aprašomąja disciplina. Aišku, „duomenų analizė" nedaug kuo panaši į mokslinę veiklą, kai ji traktuojama kaip sau pakankama, kaip savitikslė.

Kai J. Schumpeteris rašė apie kamerinį mokslą, jis turėjo omenyje mokslus, pritaikytus patenkinti valstybės poreikius. Tačiau duomenų vis labiau prireikia grupuotėms (jėgos ar interesų), socialiniams judėjimams, ideologinėms grupėms. Anksčiau politiniuose debatuose buvo daugiau naudojamasi argumentacija, dabar – duomenimis.

Dar vienas institucinis veiksnys yra *provincializmas*[39]. Tai suprantama ne kaip geografinis bruožas, bet siejama su akademinės sociologijos eks-

[39] Allardt, Erik. (1993) Skandinavian Sociology and its Europeans Roots and Elements // *Sociology in Europe: in Search of Identity.* Berlin; New York: de Gruyter, p. 132.

pansija: didėja teorinis pliuralizmas (kiek žmonių, tiek nuomonių), fragmentiškumas. R. Boudonas tai pavadino „akademine anomija“[40]. Jis daro išvadą, jog skirtingų įsitikinimų sociologai, kurie vadovaujasi skirtingomis paradigmomis, retai įsitraukia į mokslines diskusijas (R. Boudon, E. Allardt). Viskas lieka „sveiko proto“ (pranc. *mentalité primitive*) lygmenyje[41].

Šį reiškinį knygoje „*Homo academicus*“[42] Pierre Bourdieu aprašė „intelektinio lauko“, „simbolių, arba intelektinio kapitalo“ ir „institucinio, arba akademinio, kapitalo“ sąvokomis. „Intelektinis laukas“ apima normas, taisykles, lūkesčius ir atpildą. „Simbolių, arba intelektinis, kapitalas“ – tai moksliniai laipsniai, padėtis, vardas, recenzijos. „Institucinis, arba akademinis, kapitalas“ – tai padėtis, leidžianti daryti įtaką. Šie veiksniai dažniau stabdo, negu skatina mokslinių tyrinėjimų atsinaujinimą ir pažangą, greičiau žlugdo, negu palaiko mokslinio mąstymo drąsą, greičiau išskiria tyrinėtojus, negu juos suvienija.

Morfologiniai veiksniai

Šie veiksniai būdingi sociologijai kaip bendruomenei, nes didėjantis darbo pasidalijimas veda į įvairiarūšiškumą. Vienas iš būdingiausių šio vystymosi rodiklių yra *semantinė anarchija*. Net tokia sąvoka kaip „teorija“ nėra vienodai suprantama. Šitokia *polisemija* taip pat rodo, jog šiuolaikinė sociologija, nors gerai integruota socialiai, tačiau silpnai – intelektualiai. Klasikai nepriklausė asociacijoms ir sąjungoms, tačiau jie turėjo bendrą programą.

Auganti sociologijų įvairovė, jų populiarumas žiniasklaidos priemonėse, reikalingumas valstybei, kiekybinis sociologų bendrijos didėjimas prisideda prie to, kad sociologija atrodo solidesnė ir yra visuomenei labiau matoma negu filosofija[43].

Tai ir buvo viena priežasčių, dėl ko kilo *teorinės sociologijos* ir *socialinės filosofijos konfliktas*.

Dar neseniai atrodė, jog nebeliko jokių abejonių dėl sociologijos pirmenybės filosofinių teorijų atžvilgiu. P. Bourdieu 1980 metais rašė: „sociologija išėjo iš savo priešistorės, tai yra iš didžiųjų socialinės filosofijos

[40] Boudon, Raymond. (1993). European Sociology: The Identity Lost? // *Sociology in Europe: in Search of Identity*. Berlin; New York: de Gruyter, p. 37.

[41] Ten pat, p. 39.

[42] Bourdieu, Pierre. (1964). *Homo academicus*. Paris: Éd. de Minuit.

[43] Tačiau, pasak R. Boudono, ji yra tuo pat metu „balkanizuota“ kaip tiktai dėl šių trijų minėtų veiksnių.

teorijų“[44]. Sociologas pats aktyviai dalyvavo šioje filosofijos ir sociologijos dramoje, niekaip negalinčioje išspręsti klausimo, kas gi yra *teorinė sociologija,* ir kuo ji skiriasi nuo *socialinės filosofijos*. Jis teigė, esą sociologija, kaip ir visi mokslai, kuriasi, priešindamasi ambicijoms visuotinės filosofijos, pretenduojančios pateikti amžinus atsakymus į amžinus klausimus. P. Bourdieu priėjo prie genialiai paprastos išvados: sociologija turinti ambicijų „pavogti iš filosofijos kai kurias jos problemas, bet atmesti pranašystes“. Teorija, kurios jis norėtų, turėtų būti „menas pasipriešinti slaptažodžiams“[45]. Kartu su tuo jis nurodė ir silpnąsias sociologijos vietas. Tai pirmiausia esąs neigimas to, jog objekto pažinimas priklauso *nuo požiūrio*, tai yra *nuo pozicijos*, kurią sociologas užima socialinėje erdvėje ir moksliniame lauke.

Tuo tarpu *požiūrį* suteikia filosofija.

Metasociologija ar socialinė filosofija?

Nuo ko priklauso, kokius klausimus kels teoretikas? *Kaip* sociologiniame mąstyme atsiranda bendros problemos? Pasak P. Bourdieu, „viena iš sociologijos amato paslapčių yra mokėjimas rasti empirinius objektus, kurių atžvilgiu galima kelti labai bendrus klausimus“[46]. „Sveikas protas“, „bendras“ išsilavinimas kasdienės sąmonės lygmenyje nepadeda išspręsti problemos. Požiūrį formuoja filosofija. Georgas Hegelis kadaise yra pabrėžęs, jog teorinė, filosofinė mintis „eina toliau žmogaus sveiko proto, nes tai, kas paprastai vadinama sveiku žmogaus protu, nėra filosofija. Sveikame žmogaus prote glūdi gyvenamojo laiko maksimos, laikmečio mąstymo būdas ir prietarai, ir jį nesąmoningai valdo to meto minties apibrėžimai“[47], tai yra ideologijos ir mitai. Verta sutikti su P. Bourdieu, kai jis sako, jog teorinės problemos, pateiktos „sveiko proto“ lygmenyje, būna taip esmingai iškraipytos, jog „teorijos draugai jose nebeatpažįsta savo mažylių“[48].

Mokslinės refleksijos proceso ir mokslo pažangos skatinamos, pastaraisiais dešimtmečiais modifikavosi ir socialinė filosofija, ir sociologijos teorija, kuri gali būti aiškinama ir suprantama tik kaip teorija, nes duomenų

[44] Bourdieu, Pierre. (1980). *Questions de sociology.* Paris: Éd. de Minuit, p. 19.
[45] Ten pat, p. 50.
[46] Ten pat, p. 51.
[47] Hegel, Georg W. F. (1971). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam. Jun. Bd. 1, S. 28–29.
[48] Bourdieu, Pierre, (1980). *Questions de sociology*. Paris: Éd. de Minuit, p. 51.

rinkimas tėra pagalbinė disciplina. Filosofija ėmė ieškoti įrodymų sociologijoje, o sociologija – ieškoti paramos filosofijoje.

Į klausimą „Kas kuria pagrindus šiuolaikinei socialinei teorijai – *metasociologija ar socialinė filosofija?*“ jau galime atsakyti: ir sociologija, ir filosofija. Taigi, antroji „ir“ pusė būtų filosofija, kuri taip pat kenčia nuo uždarumo.

Prancūzų naujosios sociologijos atstovas Edgaras Morinas vienas pirmųjų 1984 metais rašė apie „metateorijos“ arba „metasociologijos“ poreikį, pateikdamas tokį apibrėžimą: tai, ką sociologai vadintų filosofija, o filosofai – sociologija. Tuo pat metu ir P. Bourdieu atsigręžė į filosofiją, nes, pasak jo, viena iš filosofijos funkcijų galėtų būti „aprūpinti sociologus įrankiais *gintis nuo pozityvistinės epistemologijos persekiojimo*“.

Šiandien akivaizdu, jog nėra filosofijai „grynų“ filosofinių problemų, o sociologijai – „grynų“ sociologinių problemų. Skiriasi tik abstrakcijos lygmuo, – tai tik „laipsnio klausimas“. E. Morinas knygoje „Įvadas į kompleksišką mąstymą“[49] teigia, jog tam, kad mokslininkai – visuomenės tyrėjai – žinotų, ką jie daro, jiems reikia bendrų pagrindų. Tuo tarpu dabar, jo nuomone, dažnai susiduria sociologo filosofinis neišsilavinimas su filosofo sociologiniu neišsilavinimu: filosofas ignoruoja sociologiją, sociologas – filosofiją.

Integracijos, kompleksiškumo, pagrindimo, požiūrio arba nuostatos problemos iškyla kaip kasdieninės teorinės veiklos problemos. Pavyzdžiui, ir šiuolaikinei filosofijai, ir sociologijai svarbi įvairovės samprata. Sociologijoje ji gali būti išreikšta kaip nacionalinių, seksualinių mažumų ir pan. problemos; filosofijoje – kaip kultūrų įvairovės, lygiavertiškumo pagrindimas; politologijoje – kaip demokratijos problemos. Visų jų sprendimas turi bendrą vardiklį – įvairovės, kaip metodologinio principo, pripažinimą. Kiekviena iš minėtųjų disciplinų pateikia savo įvairovės sampratą, aiškina įvairovę, remdamasi savo sąvokų tinklu, savo kalba bei savais metodais, ir laikosi savo abstraktumo lygmens. Socialinės teorijos nėra vienareikšmiškai apibrėžta sąvokų vartojimo sritis, nes apibendrina sudėtingiausią ir greičiausiai kintantį reiškinį – visuomenę ir žmogų. Ta prasme socialinės teorijos visada yra nebaigtos, santykinai atviros ir todėl – laikinos, „netobulos“, „nesistemingos“.

Kam reikalingas filosofinis mąstymo lygmuo? Pirmiausia tam, kad tyrinėjimas nepavirstų eklektika, sudaryta iš pavyzdžių ir gražių metaforų, ku-

[49] Morin, Edgar. (1990). *Introduction á la pensée complexe*. Paris: ESF éditeur.

rios nieko nepaaiškina. Antra, filosofinis mąstymo lygmuo turi dar ir ypatingų užduočių, tarp jų yra *abstraktaus mąstymo ugdymas* arba „treniravimas“ (*Sokratas*) ir tyrėjo *nuostatos formavimas.* Nuo nuostatos priklauso: pirma, tyrinėti pasirinkta sritis; antra, tyrimo tikslai; trečia, teorijos, kaip aiškinančio modelio, pasirinkimas; ketvirta, pačios problemos formulavimas.

3. Paradigmos „apvertimas“ – naujoji kompleksiškumo paradigma

Iš pradžių akivaizdžiai pasireiškusi filosofijos krizė manant, jog pergalingai žengianti sociologija pakankama paaiškinti visuomenės procesams, o kiek vėliau pačių sociologų (P. Bourdieu, A. Touraine) pripažinimas, jog vien sociologija nėra pajėgi spręsti fundamentines visuomenės ir žmogaus pažinimo problemas, vedė į naujų pažinimo kelių ieškojimą. Teorinių socialinio pažinimo pagrindų paieška, naujų sąvokų analizė, naujos, dar tik besiformuojančios socialinės filosofijos integracinė prigimtis ir jos galimybių analizė atvedė į supratimą, jog ši integracija kur kas glaudesnė nei vien filosofijos ir sociologijos tarpusavio suartėjimas.

„Fundamentinė sociologija dar nėra gimusi“, – 1973 metais pareiškė E. Morinas, prancūzų naujosios sociologijos kūrėjas ir vienas šiuolaikinės filosofijos metodologijos pradininkų. Jis turėjo omenyje sukūrimą naujos mokslo koncepcijos, kuri „ginčija ir apverčia ne tiktai nustatytas ribas, bet ir kertinius paradigmų akmenis“[50], tai yra atidžiai permąsto tvarkos ir netvarkos, sudėtingumo ir paprastumo, evoliucijos, tiesos ir klaidos ir pan. problemas. E. Morino nuomone, reikia kalbėti ne apie filosofijos krizę, bet apie *naujos filosofijos kūrimąsi.* Jis ne tik aiškina, bet ir kuria tą naująją filosofiją.

Tačiau tuo tikslu pirmiausia reikia įveikti „šiuolaikinę proto patologiją“. Ankstesnioji mąstymo patologija, pasak jo, gimdė mitus ir dievus, tuo tarpu šiuolaikinė proto patologija yra super-supaprastinimas, kuris mus daro aklus realybės sudėtingumui. Šitai rodo, jog mes dar tebesame „idėjų barbarybės“ epochoje, tai yra uždarų teorijų epochoje. Pasak E. Morino, „teorijos liga yra doktrinieriškumas ir dogmatizmas, kuris uždaro teoriją joje pačioje“[51]. Tai ligai įveikti reikėtų „apversti kertinius paradigmų akmenis“.

Suvokimas visų objektų kaip uždarų, suponuoja klasifikacinę, redukcionistinę, linijinio priežastingumo bei griežto determinizmo pasaulio viziją. Jai būdinga priešprieša „ar-ar“ ir greitas, nepagrįstas sisteminimas. Tai

[50] Morin, Edgar. (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine*. Paris: Éd. du Seuil, p. 225, 227.
[51] Morin, Edgar. (1990). *Introduction á la pensée compl*exe. Paris: ESF éditeur, p. 23.

ta vizija, kuri viešpatavo fizikoje nuo septynioliktojo iki devynioliktojo amžiaus. Remdamasi šia uždaro mokslo paradigma, ir filosofija apibrėžė žmogų *priešstatoje* su gyvuliu, kultūrą – *priešstatoje* su gamta, žmogaus pasaulį, kaip tvarkos įkūnijimą, *priešstatoje* su gamtine „netvarka“. E. Morinas daro išvadą, jog pačioje žmogaus filosofijos šerdyje yra įkurdintas mitas apie žmogaus viršgamtiškumą, o „priešprieša gamta / kultūra įgyja paradigmos reikšmę“[52]. Tačiau akivaizdu, jog žmogus nėra sudarytas iš dviejų priešingų dalių, vienos – biogamtinės, kitos – psichosocialinės; taip pat akivaizdu, jog jokia Kinų siena neskiria jo žmogiškosios dalies nuo jo gyvuliškosios dalies, taigi, „kiekvienas žmogus yra bio-psicho-socialinė visuma (pranc. *totalité*)“[53].

Jeigu žmogus gyvena kultūroje, turėdamas savyje gamtą, tai kaip jis gali būti kartu ir gamtinis, ir viršgamtinis? Pasak E. Morino, filosofija nemėgsta svarstyti šių klausimų, ir, kaip tai dažnai atsitinka, tai, kas nepaaiškinama, atmetama kaip nereikalinga. Pagaliau ir pati problema išnyksta iš svarstymų lauko. Taip biologija buvo „uždaryta biologizme“, tai yra uždaro organizmo koncepcijoje, o „antropologija buvo uždaryta antropologizme“, tai yra izoliuoto žmogaus koncepcijoje[54]. Tačiau šiuolaikinis socialinis pažinimas jau nebegali tenkintis izoliuoto žmogaus sąvoka. „Varpas skambina antropologijai, kuri neturi kompleksiškumo jausmo, tuo tarpu kai jos objektas yra visų sudėtingiausias <...> biologija, turėdama ne tokius sudėtingus objektus, yra grindžiama daug kompleksiškesniais pažinimo principais. Varpas skambina uždarai, fragmentiškai ir žmogų supaprastinančiai teorijai. Prasideda atviros, daugiamatės ir kompleksiškos teorijos era“[55]. Taip E. Morinas atsisveikina su ankstesniąja paradigma ir ieško naujosios pagrindų.

Tokią naują „pažinimo civilizaciją“ E. Morinas vadina *fundamentine antropologija, arba socialine filosofija,* jai keldamas uždavinį abejoti principais tų disciplinų, kurios sukapoja sudėtingą objektą, iš esmės sudarytą tik per tarpusavio ryšius, sąveikas, papildomumą, priešpriešas tarp sudėtingų elementų, „kurių kiekvienas yra įkalintas atskiroje disciplinoje“[56]. Filosofas kelia super-uždavinį: sukurti visuotinę teoriją, kuri galėtų *pagauti* kartu ir vienybę, ir įvairovę[57]. Kibernetika, bendroji sistemų teorija, ekologijos

---

[52] Morin, Edgar. (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine*. Paris: Éd. du Seuil, p. 22.
[53] Ten pat.
[54] Ten pat, p. 23.
[55] Morin, Edgar. (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine.* Paris: Éd. du Seuil, p. 211.
[56] Ten pat, p. 227.
[57] Ten pat, p. 225.

mokslo sąvokų sistema duoda metodus, sąvokas, turininius sąryšius arba, jo žodžiais, „sukuria įvadą į kompleksiškumą“.

„Kompleksiškumas yra žodis-problema, bet ne žodis-sprendimas“[58], – 1990 metais rašė E. Morinas. Pačią kompleksiškumo sąvoką jis ėmė vartoti dar 1960 metais, perimdamas ją iš informacijos teorijos, kibernetikos, sistemų teorijos. Ši sąvoka, jo nuomone, nusikratė banalios prasmės, kad savo turinyje sujungtų *tvarką, netvarką ir organizaciją*, o pačios organizacijos viduje – *tapatumą ir skirtingumą.* Pastarosios sąvokos (tapatumas ir skirtingumas) „dirba“ tik tarpusavio sąveikoje, kartais kaip antagonistinės, kartais kaip papildomos.

Sociologai savo ruožtu pažymi, jog sociologijos ir apskritai socialinės teorijos krizė, apie kurią per pastaruosius penkiolika metų diskutuojama labai dažnai, istoriškai formuojasi kaip problematika, susijusi su poreikiu žymiai subtiliau derinti *humanitarinius* (filosofinio, antropologinio, meninio, literatūrinio pobūdžio) ir mokslinius (fiksuojančius priežasties–padarinio ryšius) komponentus.

Iki šiol viso mokslo užduotis buvo pašalinti *netikslumą, dviprasmiškumą, prieštaravimą, sudėtingumą, objektą „išgryninti“, atriboti nuo subjekto*. Tačiau šiuolaikinis mokslas pripažįsta tam tikrus ne tik reiškinių, bet ir jų aiškinimo koncepcijų „netikslumus“ ar neapibrėžtumus. Pavyzdžiui, nemažas pasiekimas, studijuojant žmogaus mąstymo veiklą, buvo supratimas, jog vienas iš jos pranašumų yra galėjimas dirbti ir spręsti, turint ne visą ir neaiškią informaciją. Arba, kitaip tariant, buvo pripažinta, jog tokie reiškiniai kaip laisvė ir kūrybiškumas yra nepaaiškinami be (už) sudėtingumo, kuris tik ir leidžia jiems atsirasti. „Páprasta tėra momentas, aspektas tarp daugybės sudėtingumų (mikrofizinių, makrofizinių, biologinių, psichinių, socialinių).“[59] Socialinius ir humanitarinius mokslus traktuoti nekompleksiškai reiškia manyti, jog, iš vienos pusės, yra gryna ekonominė realybė, iš kitos – psichologinė, dar iš kitos – teisinė, sociologinė, politinė ar pan. Yra tikima, jog šitos gerokai dirbtinės kategorijos ir yra realybė. Tačiau, E. Morino nuomone, kiekvienas matmuo turi savyje kitus matmenis, ir jokios realybės negalima suprasti vienamatiškai. Dėl tos priežasties, teigia E. Morinas, „mes esame pasmerkti abejojimui, mąstymui, išvarpytam skylių, mąstymui, kuris neturi jokio absoliutaus tikrumo pagrindo“[60]. Bet tai jau naujos paradigmos pradžia!

---

[58] Morin, Edgar. (1990). *Introduction á la pensée complexe.* Paris: ESF éditeur, p. 10.
[59] Ten pat, p. 51.
[60] Ten pat, p. 93.

Pažinimas gali ir turi būti suvokiamas kaip nuolatinis, nenutrūkstamas dialogas su realybe. Tuo atveju, kai realybė neatitinka mūsų sukurtos loginės racionalios sistemos, reikia manyti ir pripažinti, jog mūsų sukurtoji mintinė realybė (sistema) yra nepakankama, ji neapima realybės sudėtingumo, yra neadekvati. Dėl to E. Morinas rašė, jog „mes esame žmogiškojo proto priešistorėje. Tiktai kompleksinė mintis mums leistų civilizuoti mūsų pažinimą“[61].

Metodologinės nuostatos

Teorinės sociologijos ir socialinės filosofijos metodologija kuriasi ir stiprėja tiek, kiek jų pažinimo metodai atitinka šiuolaikinę mokslo paradigmą. Iš naujo permąstomos tvarkos ir chaoso, sudėtingumo ir paprastumo, evoliucijos ir revoliucijos, tiesos ir klaidos problemos. Pažinimas dabar suvokiamas kaip nuolatinis, nenutrūkstamas dialogas su realybe. Jau įsisąmoninta, jog nė viena filosofinė, socialinė ar sociologinė teorija negali išsemti realybės, sustabdyti proceso ir „uždaryti“ savo objekto: teorija visada lieka santykinai atvira.

Šiuolaikinis socialinis pažinimas nenumarina proceso, nedalija vientiso gyvo socialinio reiškinio į dalis, bet pagauna tą procesą, jo giluminius ryšius ir prieštaravimus. Tikslas, metodai ir rezultatai susiję *grįžtamuoju ryšiu*. Šis ryšys neleidžia socialinei teorijai tapti nepajudinama dogma.

Žmogaus tapimą-procesą, veiklą-procesą galima paaiškinti tik teorijomis-procesais, tai yra atviromis teorijomis. Šiuolaikinių socialinių teorijų kryptingumas yra akivaizdus – tai nedogmatiškos, *atviros teorijos*.

Sudėtingos, save organizuojančios sistemos, tokios kaip visuomenė ir žmogus, negali būti paaiškinamos statiškomis kategorijomis. Pagrindinė teorinė šiuolaikinio socialinio pažinimo nuostata – ir esamą tikrovės būseną, ir jos atspindį sąvokose nagrinėti ne kaip sustingusią, statišką struktūrą, bet kaip *eilinę, praeinančią fazę*. Šiuo atveju svarbios pagrindinės metodologinės nuostatos: *kategorijų statikos ir dinamikos priešprieša; nauja sisteminimo samprata; nauja filosofinių teorijų „tikslumo“ samprata; idealizavimas ir tapatumas realybei; pažinimo kaip dialogo su realybe suvokimas; objekto-subjekto grįžtamojo ryšio samprata; proceso, negrįžtamumo ir kitų aiškinimo principų įvedimas; atviros sistemos idėja, požiūris į racionalumą ir kt.*

Akivaizdu, jog viena esminių šiuolaikinio pažinimo problemų yra *subjekto ryšys su objektu*. Vis labiau ryškėja, jog ne tik socialinių, bet ir gamtos mokslų tyrimo objektas didele dalimi yra susikurtas tyrėjo (čia nebetinka ste-

[61] Morin, Edgar. (1990). *Introduction á la pensée complexe*. Paris: ESF éditeur, p. 24.

bėtojo sąvoka, išsilaikiusi moksle nuo Pythagoro laikų). Iki šiol viešpatavo objektyvių faktų, atribotų nuo visų vertybinių sprendimų, nuo visų subjektyvių deformacijų, pasaulio idėja, kurią įtvirtino eksperimentinis metodas ir verifikacijos procedūros. Ši idėja lėmė, jog *subjektas ir subjektyvumas* moksle buvo traktuojami arba *kaip „triukšmas"*, *tai yra netvarka, iškraipymas, klaida,* kurią reikia eliminuoti, kad pasiektume objektyvų žinojimą, arba *kaip „veidrodis", paprastas objektyvaus pasaulio atspindys*. Taigi, visą vakarietišką filosofinę metodologiją, nuo Dekarto laikų dariusią žmogų subjektu objektų pasaulyje, reikia „apversti", nes tai – izoliuoto žmogaus, uždaros monados, filosofija. Tuo tarpu mes jau įžengiame į „dialoginio pažinimo" epochą.

Kada ir kiek transformuojasi sąvoka ar konceptualinė sistema? St. Toulmino nuomone, „mokslinės disciplinos – tai evoliucionuojančios „istorinės ēsmės", o ne „amžinos būtybės". Minties istorijoje ilgai gyvavęs filosofinis „nekintamų esmių" idealas dabar pakeičiamas sąvoka „istorinės ēsmės". „Nekintamos esmės" buvo suprantamos kaip liekančios identiškos per visas istorines permainas, o permainos būtinai traktuojamos kaip „atsitiktinės", bent jau ne tokios reikšmingos kaip „ēsmės". Tuo tarpu „istorinių esmių" sampratoje sąvokos kinta kartu su kintančios istorinės realybės keliamomis problemomis[62].

Dabartiniu metu vietoj nekintamo proto, siekiančio pasaulį paaiškinti nekintamais principais, arba savyje besivystančio proto, aiškinančio pasaulį nekintamais dėsningumais, ryškėja kintami pažinimo santykiai tarp besikeičiančio žmogaus ir jo keičiamo pasaulio. Taigi, ir socialinės koncepcijos turėtų būti grindžiamos ne nekintamais principais ar kokiu nors vieninteliu aiškinimo idealu, bet istorinėmis sąveikomis tarp žmogaus veiklos, jo mąstymo ir pasaulio.

Atviros sistemos idėja

Šiuolaikinis pažinimas jau nekvestionuoja teiginio, jog nė viena teorija negali galutinai paaiškinti realybės, sustabdyti proceso ir „uždaryti" savo objekto. Teorija yra „pasmerkta likti atvira, tai yra neužbaigta, nepakankama, plačiai atverta netikrumui ir nepažįstamumui, bet <...> tęsti savo tyrinėjimus, kurti metateoriją"[63].

Kuo labiau sistema yra išsivysčiusi, tai yra kuo sudėtingesnė ir turtingesnė, tuo ji atviresnė. Žmogus ir visuomenė – pačios atviriausios sistemos.

[62] Toulmin, Stephen. (1972). *Human Understanding*. Oxford: Clarendon Press.
[63] Morin, Edgar. (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine*. Paris: Éd. du Seuil, p. 229.

Iš sistemos atvirumo idėjos išplaukia principas, jog sistemos paaiškinimas negali būti atrastas vien tiktai pačioje sistemoje, bet jos ryšiuose su aplinka, ir šis ryšys yra ne paprasta priklausomybė, bet sistemą kuriantis ryšys.

Pažinimo, kaip dialogo su realybe, suvokimas; teorijų kompleksiškumo samprata, atsirandanti iš realybės sudėtingumo ir nevienamatiškumo supratimo; objekto-subjekto ryšių, sąveikų, papildomumo, priešpriešos momentai, reikalaujantys refleksijoje pagauti kartu ir vienybę, ir įvairovę; atviros sistemos idėja, – visa tai sudaro naujus aiškinimo ir supratimo pagrindus, *naują* ne tik gamtos, bet ir socialinių ir humanitarinių mokslų *paradigmą*.

Spręsdama šiuos klausimus, filosofija ieško tiesos, tačiau – savo laiko tiesos; ieško pagrindų šiuolaikinėms problemoms spręsti, pritraukia šiam reikalui kitus mokslus, taigi, praranda savo „grynumą“. Tai reikalauja atitinkamo, adekvataus, kūrybiško mąstymo, – tad kartu ugdo jį. Reikalauja atitinkamos tyrėjo nuostatos, todėl nuostata įgyja paradigminę reikšmę.

Taigi procese dalyvauja ir sociologija, ir filosofija, ieškančios tapatumo: tapatumo su realybe ir tapatumo su moksline refleksija (moksline realybe). Priešingu atveju kartu su Peter Berger tegalėsime pasakyti, jog „tikrovė yra klastingos prigimties“[64].

Kai kalbama apie pastarųjų metų, kurių nepavadintume klasikinės sociologijos epocha, sociologinį mąstymą, paprastai minimi tokie vardai kaip Cl. Lévi-Straussas, Jürgenas Habermasas, A. Touraine, P. Bourdieu, R. Boudonas, E. Morinas ir kt., kurių taip pat jokiu būdu nepavadintume „grynaisiais“ sociologais. Šiuo metu įtampa tarp sociologijos ir filosofijos dar tebėra didžiulė. Ji turėtų mažėti. Iš esmės turėtų didėti integracija. Sociologija ir filosofija – tai tarsi du tos pačios atkarpos poliai. Ar juos galima atskirti? Ir kaip juos galima atskirti? Filosofija – pasaulėžiūrą suponuojantis mąstymas, metodologija plačiąja prasme. Sociologija – žingsnis realybės link.

Integracija, kompleksiškumas, tarpdisciplininiškumas

Tokią naują „pažinimo civilizaciją“ E. Morinas vadina *fundamentine antropologija* (socialinio pažinimo prasme), jai keldamas uždavinį abejoti principais tų disciplinų, kurios sukapoja sudėtingą objektą, iš esmės sudarytą tik per tarpusavio ryšius, sąveikas, papildomumą, priešpriešas tarp sudėtingų elementų, „kurių kiekvienas yra įkalintas atskiroje

[64] Berger, Peter L. and Berger, Brigitte. (1995). *Sociology: A Biographical Approach*. New York: Basic Books, p. 120.

disciplinoje“[65]. Mąstytojas kelia super-uždavinį „sukurti visuotinę teoriją, kuri galėtų pagauti kartu ir vienybę, ir įvairovę“[66]. Kibernetika, bendroji sistemų teorija, ekologijos mokslo sąvokų sistema, biologijos mokslai duoda metodus, sąvokas, turininius sąryšius, tai yra sukuria įvadą į kompleksiškumą. Taigi, ateina integracijos laikotarpis[67].

Viso mokslo užduotis iki šiol buvo *pašalinti, eliminuoti netikslumą, dviprasmiškumą, prieštaravimą.* Tačiau šiuolaikinis mokslas pripažįsta tam tikrus ne tik reiškinių, bet ir jų aiškinimo koncepcijų „netikslumus“ ar neapibrėžtumus. Pavyzdžiui, nemažas pasiekimas, studijuojant žmogaus mąstymo veiklą, buvo supratimas, jog vienas iš jos pranašumų yra galėjimas dirbti ir spręsti, turint ne visą ir neaiškią informaciją. Arba, kitaip tariant, buvo pripažinta, jog tokie reiškiniai kaip laisvė ir kūrybiškumas yra nepaaiškinami be (už) sudėtingumo, kuris tik ir leidžia jiems atsirasti. „Paprasta tėra momentas, aspektas tarp daugybės sudėtingumų (mikrofizinių, makrofizinių, biologinių, psichinių, socialinių).“[68]

Nekompleksiškai traktuoti socialinius ir humanitarinius mokslus reiškia manyti, jog, iš vienos pusės, yra *gryna ekonominė* realybė, iš kitos – *psichologinė*, dar iš kitos – *teisinė, sociologinė, politinė* ir pan. Yra tikima, jog šitos dirbtinės kategorijos ir yra realybė. Dėl tos priežasties, teigia E. Morinas, „mes esame pasmerkti abejojimui, mąstymui, išvarpytam skylių, mąstymui, kuris neturi jokio absoliutaus tikrumo pagrindo“[69]. Tačiau kiekvienas matmuo turi savyje kitus matmenis, ir jokios realybės negalima suprasti vienamatiškai. Bet tai jau naujos paradigmos pradžia!

Nėra abejonių, jog žmogaus ir visuomenės problemų sprendimas yra tarpdisciplininio tyrimo sritis. Šiuolaikinis socialinis pažinimas formuojasi besivystančios mokslų sintezės kontekste, todėl integracijos metodo veikimas čia, kaip ir visame šiuolaikiniame moksle, ypač ryškus. Tačiau svarbu išvengti tiesmuko gamtos mokslų metodų ir sąvokų perkėlimo žmogui ir visuomenei aiškinti.

Integracija reikalauja naujo Renesanso žmonių kartos, kurie gali pateikti įvertinimus keliuose specialiuose moksluose ir kurie pajėgūs integruoti šias

---

[65] Morin, Edgar. (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine*. Paris: Éd. du Seuil, p. 227.

[66] Ten pat, p. 225.

[67] Integracija visą laiką daugiau ar mažiau filosofijoje vyko. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad mūsų laikais integracija pripažįstama tik ideologiškai, nes tai madinga.

[68] Morin, Edgar. (1990). *Introduction à la pensée complexe*. Paris: ESF éditeur, p. 51.

[69] Ten pat, p. 93.

žinias, turint omenyje, jog kompleksiškumas nėra žodis-sprendimas, o tik žodis-problema. „Paradigmos apvertimas“, paradigma „ir-ir“ vietoj paradigmos „arba-arba“ *iš esmės yra ne objekto koncepcijos, bet* subjekto pažinimo perspektyvų „apvertimas“, tai yra atnaujinimas ir pagilinimas[70].

Nuolat iškylanti šiuolaikinio pažinimo problema gyvavo ne tik kaip filosofinio ir tiksliųjų bei gamtos mokslų mąstymo atsitvėrimo, bet ir kaip filosofinio ir sociologinio mąstymo suskaidymo problema. Kiekvienas šių mąstymo būdų norėjo būti savo paties „nišoje“ ir neturėti jokio ryšio su kitu. Nors dialogas tarp jų *kartais* ir vyksta, tačiau dažnai jis duoda tik daugiau argumentų pagrįsti savo pačių požiūriui, o ne priimti priešingą. Pavyzdys gali būti ilgas teorinis ginčas tarp Cl. Lévi-Strausso ir J.-P. Sartre'o. Abu mąstytojai taip ir liko atskirose mąstymo „nišose“, savo teritorijose, nors kartais anklavų tipo. Jiems buvo būdingas sociologijos, kaip socialinio dalyko, todėl, esą, mokslo, ir filosofijos, kaip humanitarinio dalyko, taigi, esą ne mokslo, priešinimas.

Integracija konceptualinės sintezės lygmeniu

Šiuolaikinio socialinio pažinimo metodas yra integracija *konceptualinės sintezės* lygmeniu. Integracija rodo, jog šiuolaikinės teorijos atsiranda „sistemų plyšiuose“. Pritaikomos, adaptuojamos labiausiai pažengusių mokslų, visų pirma *kibernetikos, bendrosios sistemų teorijos, teorinės biologijos, teorinės medicinos, socialinės psichologijos, politinės ekonomijos* ir kitų mokslų sąvokos. Taip pat pritaikomi *kibernetikos sistemų teorijos* ir kt. metodai. E. Morino žodžiais tariant, „prie ankstesniojo, antropologinio substrato prisijungia ekonominis, psichologinis tinklas“.

Iškyla poreikis integruoti, ir tai jau dažnai daroma, politinės ekonomijos sąvokas veiklai aiškinti (*darbo, laisvalaikio, poreikių, gamybos sąlygų, pridedamojo produkto* ir kt.); psichologijos sąvokas asmenybės prielaidoms aiškinti (*gabumai, produktyvus mąstymas, interesai, poreikiai*); genetikos (*gamtinis „fonas“, paveldimumas*); teorinės biologijos (*sistemos atvirumas, sistemos komfortas, save organizuojančios sistemos*); teorinės medicinos (*fizinė, dvasinė ir visuomeninė sveikata*); kibernetikos (*grįžtamasis ryšys, valdymas, optimumas, modelis*); bendrosios sistemų teorijos (*sistema, elementai*); fizikos (*entropija*) ir kt. Įvyksta konceptualinė sintezė, „susijungimas“, metodų ir kalbos perėjimas į socialinį pažinimą iš kitų mokslų. Didieji at-

[70] Žr. plačiau Morkuniene, Jurate. (2004). *Social philosophy: Paradigm of Contemporary Thinking.* Washington, D.C.: Council for Research in Values and Philosophy, 2004.

radimai, priešakinės teorijos gimsta sistemų plyšiuose. Tačiau sąvokos vartojamos tik *adaptuotu pavidalu.*

Sąvokų adaptavimas šiuolaikinio socialinio pažinimo teorijose

Kas lemia socialinių problemų sprendimo patikimumą? „Nusistovėjusios" sąvokos sudaro tęstinumo prielaidą, kartu suteikdamos galimybę įtraukti naujas ar atnaujintas sąvokas (žr. St. Toulmin). Tačiau aiškinant šiuolaikines žmogaus ir visuomenės problemas, vien sąvokų turinio atnaujinimo nepakanka. Prireikia visai *naujų sąvokų* ir sprendimo būdų bei metodų. Naujadarai (adaptuotos sąvokos) atspindi tiek teorijos ir realybės atitikimo laipsnį, tiek socialinį užsakymą, o svarbiausia – teorijos tikslą.

Dabar mokslas visur suranda *nepastovumą, nepusiausvyrumą, procesų negrįžtamumą, atsitiktinumą, tikimybinius procesus* ir pan. Tai neaplenkia nei socialinių mokslų, nei filosofijos, nors ji yra gana inertiška. Pasaulis pasirodo esąs proceso, o ne galutinės negyvos pusiausvyros pasaulis (Norbert Wiener). *Pasaulį-procesą* gali paaiškinti tik *teorijos-procesai*, tai yra atviros teorijos. Tam reikalingos sąvokos, išreiškiančios naują pasaulio sampratą, tokios kaip: *sudėtingumas, dinamika, procesas, prieštaravimas, tikimybė, chaosas, dialogas, neužbaigtumas, grįžtamasis ryšys, sistemos atvirumas, dalyvaujantis mąstymas ir kt.*

Socialinis pažinimas, kaip jau ne kartą tai buvo mokslo minties istorijoje, dar kartą pasisavina naujausias mokslo koncepcijas bei sąvokas, jas adaptuoja savame apibendrinimo lygmenyje ir kuria naują sąvokų tinklą, jau tinkamą paaiškinti žmogui ir šiuolaikinei visuomenei jos saviorganizacijos procese. Sąvokų problema yra svarbiausia socialiniam pažinimui, norint išsiveržti iš savo „priešistorės" ir pasivyti šiuolaikinę mokslo paradigmą.

4. Socialinio pažinimo tinklas

Prasideda greitai spartėjantis mokslų „suberdvių", kurių kiekviena turi savo žodyną ir savo kalbą, sąmoningo jungimo į vieną bendrą pažinimo „tinklą" darbas (žr. E. Morin, I. Prigogin)[71]. Tačiau tas tinklas dar labai skylėtas. Kalbant metaforiškai, reikia numegzti tinklą supratimo, kur susipynusios ir viena kitą papildo visos žinių apie žmogų ir visuomenę sistemos, numegzti „pažinimo tinklą". Šis tinklas kuriamas tik ieškant ryšių, bet jo niekada nesukurs *a priori* modeliai.

[71] Morin, Edgar. (1980). *La Méthode. T. 2. La Vie de la Vie.* Paris: Éd. du Seuil.

Daugiamatis požiūris gali būti tik „tinklo“, bet ne piramidės prasme. Kitu atveju gali atsirasti subordinacija: vienas aukščiau, kitas – žemiau (sociologija ar filosofija). Nieko nėra pasaulio procese „aukščiau“ ar „žemiau“. Be abejo, kai mes nagrinėjame siaurą, konkrečią problemą, tai argumentuojame teze-antiteze-sinteze, nes problema paprastai būna ir privalo būti *apibrėžta*. Tada koks nors vienas metodas gali būti visiškai pakankamas. Tačiau teoriniame fundamentiniame tyrinėjime, kuriame manipuliuojama mintinės konkretybės, bet ne realybės objektais, kur tyrimo laukas platus, kur ieškoma naujų atsakymų į naujus klausimus, kur vyksta ir realybės, ir minties procesas, – vienintelio metodo nepakanka. Problemų ir atsakymų, argumentacijos tinklas tampa panašus į vorų tinklus, išsidėsčiusius erdvėje ir laike. Argumentacijos tikslas – rasti jų sąryšį, sąveiką.

Projekcijos paradigma

Šis sąryšis apibūdinamas kaip *projekcijos paradigma*: „Kiekviena nauja projekcija praturtina mūsų patyrimą ir žinojimą, bet ne adityviai, o multiplikatyviai, gilindama mūsų projekcijas į tą pačią realybę“, – rašo D. Polis[72]. Projekcijos paradigma tarsi panaši į tezės, antitezės, sintezės paradigmą, bet daugeliu atžvilgių skiriasi nuo jos. Pirma, projekcija negali būti antitezinė. Ji gali būti tik kitokia, skirtinga. Pirmuoju atveju sintezė yra tikslas, tuo tarpu projekcija yra nepriklausoma nuo sintezės pasiekimo. Projekcijos yra vientisas požiūris į realybę.

Projekcijos paradigma galėtų derinti Vakarų ir Rytų mąstysenos perspektyvas. Vakarų mąstymas turėjo tendenciją rasti vienintelį paaiškinimą ir atmesti kitus. Tai buvo logika, kuri*ą būtų galima* pavadinti logika „arba-arba“. Vakarų „arba-arba“ logikai priešinga Rytų logika, kurią galima būtų pavadinti „ir-ir“ logika. Rytų „ir-ir“ logikai būdinga neabejotinas susižavėjimas paradoksais bei neturėjimas polinkio juos spręsti. Tuo tarpu projekcijos paradigma priimdama „ir-ir“ logiką kartu reikalauja problemą spręsti.

Priešingai nei religinis ar mokslo fundamentalizmas, naujoji paradigma, kuri gali būti pavadinta *projekcijos paradigma*, reikalauja atvirumo kompleksiškumui (žr. E. Morin). Tai reiškia, jog paradigma, vaizdžiai tariant, į problemą reaguoja lanksčiai, *leidžia nukrypti nuo normos.* Mes susiduriame su daugiamatės realybės projekcijomis. Negalėjimas pripažinti

[72] Polis, Dennis F. (1993). Paradigms of an Open Philosophy // *Metaphilosophy*. Vol. 24. No 1, January/April, 1993. 0026–1068, p. 39.

kitų projekcijų galimybės darytų mus aklus realybės turtingumui ir vestų prie nuskurdintos pasaulėžiūros.

Šiuolaikinės filosofijos tikslas yra sukonstruoti realybės modelį su daugybe projekcijų. Modelio tikslas nėra vien atspindėti realybę, bet parodyti, jog atrodančios prieštaringos projekcijos iš tikrųjų yra suderinamos, jeigu jos gali būti paaiškinamos unifikuotu modeliu. Modelis gali veikti kaip šaltinis hipotetinei dedukcijai ir tolesnių projekcijų verifikacijai. Toks modelis iš esmės yra *pasaulėžiūra.*

Kaip *metodas,* projekcijos paradigma reiškia, jog mes siekiame rasti susilietimo, susijungimo, sąryšio tarp įvairių tos pačios realybės pjūvių taškus. Projekcijos paradigma neturėtų būti laikoma pigiu sinkretizmu ar reliatyvizmu. Viena projekcija papildo, duoda impulsą kitai[73]. Principai yra *a posteriori* tada, kai mes kalbame apie mūsų patyrimą. Bet jie galioja kaip *a priori*, kai mes juos jau susiformulavome, remdamiesi mūsų refleksyviniu patyrimu.

Tyrimas filosofijoje ir socialiniuose moksluose iš esmės yra tarpdisciplininis, dėl to ribos tarp atskirų mokslų gana neapibrėžtos, dažnai tik daugiau ar mažiau nužymėtos. Be abejo, naujos metodologijos pačios ilgainiui prasiskina kelią. Tačiau šiuolaikinėje globalizuojamoje visuomenėje, kurios procesai vyksta žaibišku greičiu, negalima laukti, kol nauji pažinimo būdai kažkaip savaime įsitvirtins ir socialiniame pažinime. Iškyla būtinybė socialinių mokslų ir filosofijos atstovams integruotis ir taikyti bei adaptuoti šiuo metu labiau pažengusių mokslų: kibernetikos, bendrosios sistemų teorijos, genetikos, psichologijos, teorinės biologijos ir kt. sąvokas ir metodus.

Taip formuojasi naujoji pažinimo ir mąstymo paradigma, prasidėjusi nuo didžiųjų dvidešimtojo amžiaus fizikos atradimų, kai niutoniškąją pasaulio sampratą pakeitė einšteiniškoji. Tai ir leidžia suformuoti šiuolaikinę pažinimo koncepciją, jos naują sąvokų tinklą ir atskleisti naujus aiškinimo būdus.

Tačiau kad sąveika taptų vaisinga, reikalingos *sąmoningos* teorinės minties pastangos. Taigi, šiuolaikinės filosofijos ir sociologijos problemos

---

[73] Šis metodas galėtų būti pavadintas pagal graikų dramos choralo techniką *strofos-antistrofos* metodu. Choras eina į vieną pakylos pusę, dainuodamas strofą, ir grįžta, dainuodamas antistrofą (atsakomąją strofą). Publika privalo girdėti abi. Ji tol nepasiruošusi antistrofai, kol strofa dar nepasibaigė. Strofos-antistrofos „paradigma" leidžia palikti klausimus atvirus tol, kol mes vėl grįšime prie jų – jau kitu būdu. Taikant strofos-antistrofos metaforą galima pasakyti, jog *strofa yra klausimas*: kaip mes pagauname tiesą praeinančiame patyrime? Joje yra ir raktas antistrofos fazei. *Antistrofa yra atsakymas*, bet ne galutinis. Kaip tik tokia strofa-antistrofa galėtume laikyti dialogą tarp sociologijos ir filosofijos.

traktuojamos remiantis prielaida, jog jų savitarpio sąveika yra neišvengiama, jog tiek filosofija, tiek ir sociologija, yra „įklimpusios“ viena į kitą ir jog tik šioje integracijos terpėje ir viena, ir kita turi ateitį.

Filosofija, atvira integracijai, ir sociologija, atvira integracijai, – tai jau *pasaulėžiūra*, kuri apima mūsų mokslines, filosofines ir vertybines sampratas. Tai socialinių priedermių laukas, tai yra praktika, dėl kurios ir kuriai reikalinga ir atvira filosofija, ir atvira sociologija. Šiuolaikiškos filosofijos, kaip ir sociologijos uždavinys yra ne tik siekti tiesos, bet parodyti, kaip ta tiesa gali tapti veikianti: ji yra ir mąstymo, ir veikimo priemonė. Nebėra galutinės tiesos: ieškoma savo laiko tiesos. Pažinimas dabar suprantamas kaip nuolatinis dialogas su realybe.

Akivaizdu, jog netolimoje ateityje ši naujoji, einšteiniškoji, pažinimo ir aiškinimo paradigma pakeis niutoniškąją-dekartiškąją, tai yra moderniąją, paradigmą, kuri šiuo metu jau stabdo visuomenės, kaip save organizuojančios sistemos, procesų aiškinimą. Moderniajai svarbiausias pačios teorijos tikslas – pagrįsti arba pateisinti esamą teoriją, koncepciją arba sąvoką. Šiuolaikinės paradigmos tikslas – išspręsti problemą, gal net atsisakant klasikinio bei visuotinai priimto buvusios koncepcijos „grynumo“, „švarumo“ ir „nesuteptumo“, išspręsti ne tik teoriškai, bet ir pasiekiant pageidaujamų praktinių rezultatų.

Šitaip traktuojama socialinio pažinimo metodologija pajėgi paaiškinti naujus globalizuojamos visuomenės reiškinius, jai įžengus į informacinių technologijų erą. Tam neužtenka tradicinių socialinio pažinimo teorijų, nei filosofinių, nei sociologinių. Reikalingos naujos koncepcijos, aiškinančios atviras sistemas jų saviorganizacijos raidoje, nenumarinančios proceso, neuždarančios visuomenės – gyvo organizmo – į statiškus rėmus. Visuomenė yra procesas. Jos pažinimo priemonės turi sugebėti aiškinti procesą, o ne palaikyti *status quo.*

Dabarties teorinio mąstymo metodologija

Naujos problemos ir naujos filosofijos sąvokos leidžia pastebėti esminius ryšius tarp tokių tyrimo sričių, kurios anksčiau atrodė visiškai viena nuo kitos nepriklausomos. Tai rodo, jog brandi teorija gali klausimus, į kuriuos neatsakė ankstesni aiškinimai, pakeisti kitais, veiksmingesniais, aktualesniais klausimais ir naujais tyrimo metodais. K. R. Popperis buvo įsitikinęs, jog „mūsų pažinimo jėgos praktiškai adekvačios prieš mus iš-

kilusiam uždaviniui“[74]. Taigi tyrimo metodai turi atitikti iškilusias naujas problemas, naujas sąvokas ir naujus tyrimo tikslus, arba, W. Heisenbergo žodžiais, „metodas daugiau nebegali atsiskirti nuo savo dalyko“[75].

Kaip Isaako Newtono teorija paskatino analogijų politikoje ir filosofijoje atsiradimą, taip ir šiuolaikinio mokslo metodai turi savo analogijas (arba jos tik pradeda atsirasti) moksluose apie žmogų ir filosofijoje. Klasikiniame moksle aiškiai buvo skiriama paprasta ir sudėtinga. Šio mokslo uždavinys buvo rasti sudėtingose sistemose tam tikrą paprastą lygį: turimas omenyje tas lygis, kurį atspindi deterministiniai ir grįžtami laike gamtos dėsniai, kai ir ateitis, ir praeitis turi lygias teises. Dabar gamtos mokslas visur suranda nepastovumą, nepusiausvyrumą, procesų negrįžtamumą, atsitiktinumą, tikimybinius procesus ir pan. Tai neaplenkia nei socialinių mokslų, nei filosofijos, nors jie yra daug inertiškesni. Pasaulis pasirodo kaip esąs „proceso, o ne galutinės negyvos pusiausvyros pasaulis“[76]. Naujas socialinių teorijų problemas, išreiškiamas naujomis konceptualinėmis sąvokomis, galima spręsti, tik pasinaudojant naujai sukurtu ir kuriamu teoriniu metodologiniu instrumentarijumi. Metodus pirmiausia lemia istorijos neužbaigtumo, negalimumo ją sustabdyti kokioje nors fazėje, paskelbus ją absoliučiu žmogaus poreikių, siekių ir problemų išsprendimu, suvokimas.

Mes remiamės nuostata, jog teorija – tai loginis, sistemiškai išplėtotas dalyko supratimas, besiskiriantis nuo paprasto jo aprašymo. Pavienės bendrosios sąvokos, sukaupusios nepakankamai informacijos, yra abstrakčios ir todėl negali išreikšti visumos. Tiktai išvystyta teorija savo sąvokų sistemoje gali išreikšti esminius socialinių reiškinių ryšius. Laikotarpio mąstyme pribrendęs teorijos būtinumas reiškia, jog filosofinė koncepcija pakyla į aukštesnį pažinimo lygį: pakyla nuo aprašymo lygio (renkamasis mokslo periodas) į aiškinimo (supratimo) lygį, tai yra atsiranda jos sukūrimo galimybė. Toks lygis jau leidžia paaiškinti atskirus faktus ir reiškinius, atskleisti jų esminius, o ne „bet kokius“ ar atsitiktinius ryšius, taip pat, sprendžiant konkrečius visuomenės gyvenimo uždavinius, neleidžia nukrypti į smulkmenas ar nueiti nevaisingu keliu.

---

[74] Popper, Karl R. (1968). Emancipation through Knowledge // *The Humanist Outlo*ok. Edited by A. J. Ayer, p. 285.

[75] Heizenberg, Walter. (1974). *Across the Frontiers*. Translatedfrom the German by P. Heath. New York: Harper & Row, p. 207.

[76] Wiener, Norbert. (1964). *I am Mathematician: the Later Life of a Prodigy*. Cambridge, MA: M.I.T. Press, p. 314.

Šiuolaikinė filosofija turi atitikti šiuolaikinę mokslo paradigmą. Sudėtingos, save organizuojančios sistemos, tokios kaip visuomenė ir žmogus, negali būti aiškinamos statiškomis kategorijomis. Pagrindinė teorinė šiuolaikinės socialinės filosofijos nuostata – ir esamą tikrovės būseną, ir jos išraišką sąvokose nagrinėti ne kaip sustingusią statišką struktūrą, bet kaip eilinę, praeinančią fazę. Mums svarbios pagrindinės metodologinės nuostatos yra kategorijų statikos ir dinamikos priešprieša, sisteminimo ir tikslumo samprata, požiūris į racionalumą, idealizacija ir tapatumas realybei, proceso, grįžtamojo ryšio samprata ir kt.

Iš čia kyla du pagrindiniai šiuolaikinės filosofijos teorijų bruožai. Tai, pirma, atviros teorijos, aiškinančios socialinį procesą, antra, realių procesų atkūrimas idealaus modelio pavidalu.

Pagrindinis šiuolaikinės filosofijos metodas – integracija konceptualinės sintezės lygmeniu. Integracija rodo, jog šiuolaikinės teorijos atsiranda „sistemų plyšiuose“ (E. Morin*).* Adaptuojamos labiausiai išvystytų mokslų sąvokos, visų pirma teorinės biologijos, teorinės medicinos, socialinės psichologijos, kibernetikos, sistemų teorijos, ir kitų mokslų sąvokos. Taip pat adaptuojami kibernetikos, sistemų teorijos ir kiti metodai. Svarbu, kad šios sąvokos vartojamos tik adaptuotos. Būtinybė adaptuoti sąvokas kyla, norint išvengti tiesmuko, nepagrįsto ir todėl netapataus pažangių gamtos ir specialiųjų mokslų sąvokų perkėlimo žmogui ir visuomenei aiškinti. Šiuolaikinė filosofija adaptavo tokias metodologines sąvokas kaip atvira sistema, entropija, tikimybiniai procesai, grįžtamasis ryšys ir kitas.

Sisteminė „faktų“ analizė

Bandymai apibrėžti žmogaus ir visuomenės sąveiką, remiantis atskirų elementų analize siauroje specialioje žinių srityje, o paskui tyrimų rezultatus „susumuoti“, pateikti juos kaip tam tikrą etinių, politinių, ekologinių ir kitokių aspektų aritmetinę sumą, neduoda mums pageidaujamo vientiso žmogaus ir visuomenės vaizdo. Nors ir dažnai minimas principas „nagrinėti reiškinius kaip vientisus“, tačiau mokslo praktika, taip pat ir filosofijos, neretai yra redukcionistinė: reiškinius bandoma paaiškinti, detaliai analizuojant vis naujus elementus. Mokslai apie žmogų yra suskilę, susmulkėję, kiekvienas iš jų atspindi tik vieną žmogaus (žmonijos) fragmentą. Šiandien vienybė vėl atrandama: „žmogiškųjų apraiškų ansamblį“ bandoma sujungti vieningame modelyje (E. Morino darbai). Kitais žodžiais tai galima pasakyti, jog žmogaus problema integruojama į ekologinį ryšį su pasauliu.

Dažnai vis dėlto pirmenybė teikiama mechaniniams, nekūrybiškiems, tai yra neproduktyviems tyrimams, atsakymų reikalaujant „tučtuojau"; lemia įprotis veikti aklai, spręsti pavienes, izoliuotas problemas, lemia poreikis nepagrįstai sisteminti, kad kuo greičiau būtų galima „atsikratyti" prieštaravimų, tariamai juos nugalėti. Pačius sunkiausius klausimus stengiamasi apeiti, kadangi atsakymas į juos paprastai reikalauja milžiniškos energijos ir darbo, produktyvaus mąstymo ir dar papildomai – „mąstymo nuostatos pagerinti situaciją". Daug sunkiau nustatyti giluminį esminį ryšį negu dalinės tiesos dalinį kriterijų. Pastaruoju atveju prasideda teorinio mąstymo „bandymai ir klaidos", kurie reiškia aklus ir atsitiktinius, kartais dogmatiškus teorinius svarstymus. Tačiau padarius klaidą, sprendžiant visuomenės klausimus, neįmanoma pasitaisyti ar pritaikyti kito metodo, kaip tai daroma, pavyzdžiui, eksperimentiniuose moksluose. Todėl visuomenę ir asmenybę tiriančios specialiosios teorijos iš pat pradžių turi remtis fundamentinių teorijų išvadomis ir kriterijais, o ne spėlioti ar išradinėti dviratį.

Socialines bei psichologines priežastis, paaiškinančias, kodėl mokslininkai mėgsta analizuoti atskirus elementus ir paskubomis juos sisteminti, nurodo M. Wertheimeris. Įvairios sąlygos, jėgos, veiksniai (spaudimas, karjera) lemia tai, ką subjektas laikys esminiu ryšiu. Prie tokių veiksnių priklauso įpročio inercija, nuostata nagrinėti atskirus elementus ir tendencija prieš laiką susieti struktūriškai svetimus elementus. Mokslo subjektas tampa pagundos supaprastinti problemą, supaprastinti struktūrą, nepagrįstai susisteminti auka[77]. Galima sakyti, jog mokslininkai „sistemintojai" yra panašūs į mitinį Prokrustą, nes nori viską susieti, net patys sukurdami trūkstamas grandis, kad tiktai sistema būtų be įtrūkimų, „tilptų" į gražią schemą. Iš tikrųjų jie tik parodo savo mokslinį (proto) tingumą. Ši nepaprasta loginio neprieštaringumo, vadinamo tiesa, meilė, kuria taip didžiuojasi mokslininkai, dažnai tėra silpnadvasiškas bijojimas gyvybiškai svarbių klausimų sprendimo. Sistema šiuo atveju patenkina poreikį išvengti prieštaravimų.

Be abejo, tai nereiškia, jog čia iš viso neigiama sisteminimo reikšmė moksle. Iš tikrųjų turima omenyje, jog sistema, kaip teorija ar kaip idealus modelis, negali tenkintis bet kokio lygio reiškinio aprašymu, o turi aprašyti optimalų to reiškinio išsivystymo lygį. Tačiau nelaikyti jo galutiniu ar amžinu, nes jame jau yra išryškėjusios ne tik esminės reiškinio savybės, bet ir

[77] Wertheimer, Max. (1982). *Productive Thinking*. Chicago: University Chicago Pres, p. 279.

esminiai prieštaravimai. Pasak G. Hegelio, „sistema yra visiškai išvystytos visumos „forma“ [78], kurioje ryškūs nauji prieštaravimai.

Laikantis požiūrio, kuris pirmenybę teikia atskirų elementų analizei, kyla pavojus atskleisti atsitiktinius, „aklus“ ryšius. Remiantis atskirų elementų analize, negalima adekvačiai paaiškinti visuomenės – sudėtingo socialinio reiškinio, kurio šaltinis yra visuminė visuomeninė kūrybiška individų veikla ir kuris nustato asmenybės vystymosi sąlygas. Tam, kad atskleistume esmines priežastis ir vidinius ryšius, nepakanka išanalizuoti kintamųjų aritmetinės sumos, netgi darant prielaidą, jog visi problemos aspektai maksimaliai moksliškai išanalizuoti ir pažinti. Tokį sumavimą, analizuojant sudėtingas sistemas, G. Kliras vadina „kontrintuityviais spąstais“. Jis teigia, jog „įvairios išvados apie vientisą sistemą, gautos iš jos posistemių, gali žymiu mastu būti nekorektiškos ir vesti prie klaidingų išvadų“[79]. Išeitis, jo nuomone, viena: jeigu „bus atrasta tam tikra transformacija, kuriai tarpininkaujant, kiekviena atitinkama problema galėtų būti pertvarkyta į ekvivalentišką problemą“[80].

Sudėtingose, save vystančiose sistemose (sudėtingiausios iš jų – žmogus ir visuomenė) gyvuoja ryšiai, kuriems esant, visumos savybės negali būti išvestos iš jos dalių savybių sumos: „Tai, kas sudaro visumos esmę, neišvedama iš elementų, suvokiamų tarsi atskiri, kaleidoskopiški gabaliukai. Priešingai, tai, kas išryškėja atskiroje tos visumos dalyje, yra apibrėžta (nulemta) vidinių visumos dėsnių“[81]. Russelas L. Ackoffas ir Fredas E. Emery mano, jog „viena svarbiausių sistemų charakteristikų, parodančių, kodėl sistema yra kažkas daugiau arba kažkas mažiau negu paprasta jos dalių suma, yra sąryšis tarp jos elgesio (jei mes sistemą laikome individu) ir elgesio jos elementų (taip pat laikomų individais)“[82]. Šių sistemų teoretikų išvada tokia: „socialinė sistema – tai sistema, kurios elementai yra besiveržiantys į tikslą individai“[83]. M. Wertheimeris analogišku atveju vartoja sąvoką „individai, siekiantys pagerinti situaciją“[84]. Taigi, dabartinė mokslinė

---

[78] Hegel, George W. F. (1966). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (1830*). Berlin: Academie Verlag, S. 3, 10.

[79] Klir, Georg J. (1969). *An Approach to General Systems Theory*. New York: Van Nostrand Reinhold and Co, p. 80.

[80] Ten pat.

[81] Wertheimer, Max. (1925). *Drei Abhandlungen zur Gestalttheorie. Erlangen: Verlag der philosophischen Akademie,* S. 7.

[82] Ackoff, Russell L. and Emery, Frederic E. (1972). *On Purposeful Systems*. Chicago: Aldine-Atherton, p. 205.

[83] Ten pat.

[84] Žr. Wertheimer, Max. (1982). *Productive thinking (1943).* Chicago: University Chicago Press.

paradigma jau nebeleidžia pasitenkinti dalinėmis, iš gabaliukų sulipdytomis tiesomis, ji reikalauja giluminės, turininės tiesos. Svarbiausia socialinės filosofijos raidai yra perėjimas nuo atskirų elementų paviršutiniško, kaleidoskopinio aprašymo prie adekvačios sąvokų sistemos. Visuma, tai yra sąvokų sistema, teorija, jau suteikia kriterijus vertinti dalinius elementus ir faktus, vertinti dalines tiesas. Tuo tarpu dalinių, pavienių reiškinių izoliuotas aiškinimas nesuteikia pagrindo vertinimo kriterijams išvesti. Patyrimas arba praktika kasdienės sąmonės lygiu čia negelbsti. Patyrimas gali reikšti atsitiktinių faktų surinkimą ir paprastų faktinių (priežasties-pasekmės) ryšių nustatymą. M. Wertheimerio nuomone, „kol patyrimas išreiškiamas elementų ir aklų ryšių terminais, jis negali būti magiškas raktas išspręsti visoms problemoms“[85]. „Aklo ryšio žinojimas, pavyzdžiui, ryšio tarp jungiklio ir šviesos, smarkiai skiriasi nuo supratimo, arba vidinio ryšio tarp priemonės ir tikslo atskleidimo“[86]. Priešingai, esminių ryšių pažinimas jau leidžia mums orientuotis faktų gausybėje, suprasti jų vaidmenį, funkcijas ne pavieniui, bet jau tam tikrame kontekste. Čia ir iškyla filosofijos kaip metateorijos vaidmuo ir svarba.

Kokiu atveju elementai sudarys ne sumą, bet sistemą? Visumos analizė nereiškia, jog turi būti analizuojami visi faktai. W. R. Ashby pabrėžia, jog tam „būtina išrinkti ir išstudijuoti tik faktus, mus dominančius konkretaus, iš anksto nurodyto tikslo požiūriu“[87]. Kuriant vientisą socialinę fundamentinę teoriją būtina pasirinkti ir išstudijuoti tuos ryšius ir faktus, kurie yra esmingi visuomenės vystymosi tikslų požiūriu.

Pabandykime pažvelgti į sistemą „faktų“, esminių visuomenės raidos tikslų požiūriu. Jau pastebimi mokslinio mąstymo stiliaus pakitimai. Šiuolaikinė socialinė filosofija, kaip aukšto abstrakcijos lygio teorinė sistema, remiasi teorinėmis išvadomis, gautomis įvairiose pažinimo srityse, – tiek filosofijoje, tiek konkrečiuose moksluose. Akivaizdu, jog pribrendo būtinybė pagrįsti ir sukurti apibendrintą teorinį visuomenės vaizdą, peržengiantį bet kurio dalinio mokslo ribas. Mokslinės analizės išeities tašku turi tapti konceptuali patyrimo kaip visumos analizė. Laikantis tokio požiūrio, į humaniškus santykius „besiveržiančios“ socialinės sistemos raida bus analizuojama nepažeidžiant jos vientisumo.

---

[85] Wertheimer, Max. (1925). *Drei Abhandlungen zur Gestaltstheorie*, S. 96.

[86] Ten pat, S. 72.

[87] Ashby, William R. (1964). *An Introduction to Cybernetics*. London: Methuen, p. 59.

Filosofinės sąvokos kaip procesas

Kai koncepcija tiek subręsta, kad joje išryškėja ir gali būti apibrėžti tyrimo dalykas, tikslas ir metodas, ji tampa konceptualine sistema, tai yra teorija. Tačiau nepakanka formaliai parodyti, jog sąvokų sistema atitinka teorijos reikalavimus, arba, kas dažnai pasitaiko, vietoj turiningos analizės pasitenkinti vien tik verbaline sąvokų analize. Tokios sudėtingos, save organizuojančios sistemos kaip visuomenė raidos aiškinimas statiškomis kategorijomis kai kada gali būti pakankamai teisingas ir tikslus. Tačiau jis išreiškia tiktai santykių *status quo,* o tai automatiškai skatina išsaugoti esamą būklę, pritarti esamiems socialiniams santykiams. Tokio pobūdžio tyrinėjimai tik aprašo reiškinius, bet nepakyla iki jų supratimo, negali būti ateities numatymo įrankis. Uždavinys – išsiaiškinti būtinybę atskleisti naują sąvokų turinį remiantis pagrįsta egzistuojančių abstrakčių sąvokų kritika ir konstruktyvia jų analize. Pagrindinė teorinė konstruktyvios analizės nuostata – ir esamą tikrovės būseną, ir jos išraišką sąvokose suvokti ir nagrinėti ne kaip sustingusią, statišką „struktūrą“, bet kaip eilinę praeinančią fazę, kaip procesą.

Atkreipsime dėmesį į du specifinius šiuolaikinės socialinės filosofijos bruožus. Pirma, tai – atvira teorija, nes ji aiškina socialinį judėjimą ir atskleidžia esminius vidinius socialinio proceso prieštaravimus, atsižvelgdama į jų specifiką, tai yra kitimą, atvirumą, neužbaigtumą. Antra, filosofinė teorija – tai realių procesų atkūrimas mokslinėje refleksijoje teorinio (idealaus) modelio pavidalu. Šitoks modelis atspindi ne bet kokią savavališkai pasirinktą visuomeninių santykių būseną, proceso momentą, kad ieškotų jame pažangos apraiškų ar elementų, bet optimalią būseną, arba, M. Wertheimerio žodžiais tariant, „įžymų“ procesą. Esamos socialinio reiškinio būklės sugretinimas ir palyginimas su istoriškai galima optimalia būkle, išreikšta teoriniu idealiu modeliu, padeda pažinti šio mažiau išsivysčiusio reiškinio ypatybes ir jo brandumo laipsnį, taigi ir atskleisti, pažinti bei apibrėžti būdus ir priemones šią optimaliai būklei pasiekti.

Sąveikos dėsniai

Kitas šiuolaikinei filosofijai svarbus metodologinis principas plaukia iš „dialoginio pažinimo“[88], kai turima omenyje pažįstančiojo subjekto dialoginis

[88] Maziarz, Edward A. (1981). Polyarchy: a Social/political Philosophy for Humanists // *Philosophy of the Humanistic Society.* Washington, D.C.: University Press of America, p. 149. Bakhtin M. M. (1983). *Toward a Philosophy of the Act.* Austin: University of Texas Press, p. 363.

aktyvumas arba „nuolatinis atgalinis ryšys, kuris gali būti sustiprintas sąmoningos savikritikos“[89]. Tai reiškia, jog metodologija gilinasi į sąveikos dėsnius. Sąveika čia laikoma organizuojančiu ir kuriančiu pradu. Kuriamos sąryšių teorijos[90]. E. Maziarzas sąveikoms, sąryšiams apibūdinti siūlo *poliarchijos* sąvoką (kaip priešingybę hierarchijos sąvokai ir hierarchiniam pasaulio suvokimui)[91].

„Dalyvaujantis“ mąstymas

Vis dažniau filosofų darbuose minimas metodologinis dalyvaujančio mąstymo principas. Dalyvaujančio mąstymo sampratą pagrindė ir savo teorijose pritaikė A. Toffleris, J. Piaget, M. Bachtinas, M. Wertheimeris. „Dalyvaujantį mąstymą“ M. Bachtinas (Bachtino įvestas terminas) vadino „bebaimiškumo momentu pažinime“[92]. Tačiau, kaip pabrėžė J. Piaget,pereiti į tokią filosofinio mąstymo kokybę reikia „filosofinės drąsos“. Jis nurodė ne tik epistemologines, bet ir ideologines, taip pat socialines kliūtis, kurias, pereinant į šią naują metodologiją, reikia įveikti[93]. Drąsą atima: filosofinė mokykla, filosofinės programos, mokslo paradigma, konjunktūra, ideologija.

Filosofinių teorijų tikslumo samprata

Mechanizmų amžiuje tradicinis mokslas daugiausia dėmesio skyrė pastovumui, tvarkai ir pusiausvyrai. Jis pasaulį aiškino uždarų sistemų požiūriu. Klasikiniame moksle aiškiai buvo skiriama paprasta ir sudėtinga. Klasikinio mokslo uždavinys buvo net sudėtingiausiose sistemose rasti tam tikrą paprastą lygį. Turimas omenyje lygis, kurį atspindi deterministiniai ir grįžtami laike gamtos dėsniai, kuriems ir praeitis, ir ateitis turi lygias teises.

Kitų metodų negalėjo būti ir filosofijoje. Kaip I. Newtono modelis suponavo analogijas politikoje ir filosofijoje[94], taip ir šiuolaikinio mokslo metodai turi savo analogijas, aiškindami visuomeninius procesus. Pramoninei

[89] Popper, Karl R. (1983), Logika i rost naučnogo znanija. Izbr. Proizvedenija. Moskva: Progress, p. 490.

[90] Morin, Edgar. (1984). *Sociologie.* Paris: Fayard, p. 182.

[91] Maziarz, Edward A. (1981). Polyarchy: a Social/political Philosophy for Humanists, // *Philosophy of the Humanistic Society.* Washington, D.C.: University Press of America, p. 149.

[92] Bakhtin, Michail M. (1993). *Toward a Philosophy of the Act*. Austin: University of Texas Press, p. 410.

[93] Žr. Piaget, Jean. (1968). *Sagesse et illusions de la philosophie*. 2me éd. augm. Paris: Presses universitaires de France, p. 3–4.

[94] Pavyzdžiui, visapasauliniu traukos dėsniu Charle'is Fourier pagrindė savo sukurtą harmoningų interesų visuomenės ir žmonių santykių harmonijos teoriją.

visuomenei tampant aukštos technologijos visuomene, kurios ištekliai yra informacija ir naujos nemašininės technologijos, atrandami ir nauji pasaulio pažinimo metodai. G. Kliras nurodo į dvimačio mokslo, kuriam būdinga orientacija į santykių ir ryšių atskleidimą, atsiradimą[95]. Suartėja du „pasaulio matymai“: gamtamokslinis ir visuomenės mokslų. Tai neaplenkia ir filosofijos, nors ji yra daug inertiškesnė ir konservatyvesnė nei gamtos mokslai.

Svarbi metodologinė prielaida yra *požiūris į racionalumą*. Filosofijos klasikoje susiformavęs racionalaus prado absoliutinimas (R. Descartes, G. W. Leibniz) ir vėliau atsiradęs vaizdinys apie „techninį racionalumą“ buvo tvirtas scientistinių pažiūrų pagrindas, apogėjų pasiekęs M. Weberio „racionalumo principe“. Tačiau šitokio absoliutinio racionalumo pagrindus stipriai supurtė K. R. Popperis. Jo nuomone, „išsivadavimo per žinojimą idėja yra savaime galingas fanatizmo priešas: ji mus atpalaiduoja nuo mūsų pačių idėjų (kadangi žiūrima į jas kritiškai) vietoj to, kad mes identifikuotumėmės su jomis“[96]. Jis pabrėžė, jog „tai nėra nuolaida reliatyvizmui. Iš tikrųjų, klaidos idėja suponuoja tiesos idėją“[97].

Keičiasi ir *tikslumo kriterijai.* Racionalumas nebetapatinamas su „apibrėžtumu“ (tikslumu), o tikimybė – su nežinojimu. „Tikslumas numato daikto tapatumą pačiam sau“, – pabrėžė M. Bachtinas[98]. Moksluose apie žmogų ir visuomenę tikslumas reiškia esmės supratimą, taigi tam tikrus „individualizuotus metodus“ (H. Rickert). Kriterijus čia ne pažinimo tikslumas gamtamoksline prasme, bet suvokimo gilumas, esmės suvokimas. Žmogaus ir visuomenės procesų pažinime lemia ne mechanistinis, aritmetinis tikslumas, bet įsiskverbimo į esmę gilumas. Socialiniuose moksluose „tikslumas“ reiškia ryšių ir sąveikų pažinimo adekvatumą. Juo labiau kad teiginys, jog „kiekvienas įvykis turi savo priežastį“, dėl tikslumo nieko netvirtina[99].

Taip pat šiuolaikinėje filosofijoje prieinama prie išvados, jog tyrinėjant visumą nebūtina žinoti visų jos komponentų[100]. Informacija net apie

---

[95] Žr. Klir, Georg J. (1969). *An Approach to General Systems Theory*. New York: Van Nostrand Reinhold and Co, p. 83.

[96] Popper, Karl R. (1968). Emancipation through Knowledge // *The Humanist Outlook*. Edited by A. J. Ayer, p. 295.

[97] Ten pat.

[98] Bakhtin, Michail M. (1983). *Toward a Philosophy of the Act*, p. 410.

[99] Popper, Karl R. (1965). *The Logic of Scientific Discovery*. New York: Harper & Row, p. 513.

[100] Tai įrodė Romos klubo projektai, ypač projektas „Augimo ribos“ (Meadows D. H., Meadows D. L., Randers J., Behrens W. W. III. *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind.* London: Earth Island, 1972.)

palyginti nedidelį skaičių kintamųjų yra pakankamas pagrindas sukurti efektyvų modelį, kadangi kiekvienas reiškinys nemažu laipsniu valdomas nenumatytų ir staiga atsirandančių (*emerdžentinių*) faktorių. Kitaip sakant, sistemai būdingos savybės negali būti išvedamos iš žinomų (stebimų) jos elementų savybių paprastos sumos. A. Rényi nuomone, „jeigu viską, ką mes žinome ir dėl ko esame tikri, sutelktume dėmesio centre ir kruopščiai visapusiškai išanalizuotume, paaiškėtų, jog nieko negalima tvirtinti be sąlygų“[101]. Skirtumas tarp negyvosios bei gyvosios gamtos ir visuomenės yra tik tas, kad joje ryšiai daug sudėtingesni ir todėl labiau neįžvelgiami[102].

Šiuolaikinio pažinimo požiūriu objekto aprašymas iš principo negali būti išsamus, galutinis ir „objektyvus“. Visuomenė didžia dalimi susijusi su neformalizuojamais reiškiniais ir procesais. V. Heizenbergo manymu, visuomenę ir žmogų aiškinančiose teorijose vietoj sąvokų „teisinga“ ir „neteisinga“ turėtų būti sąvokos „įmanoma“ ir „neįmanoma“, kadangi esant tam tikroms konkrečioms sąlygoms įmanoma ne bet kokia, bet visiškai konkreti visuomeninio gyvenimo forma.[103] Istorinė galimybė, pasak jo, yra toks pat objektyvus teisingumo kriterijus, kaip ir eksperimentas moksle. Spręsti apie visuomenės teorijos teisingumą galima tik turint omenyje ilgą istorinį procesą. Įrodo tik istoriniai faktai. Savo ruožtu visuomeninė teorija teisinga, jeigu ji padeda pasiekti tikslą.

Pažinimo atvirumas ir fundamentinės filosofinės teorijos

Markas Aurelijus rašė apie dvi pasaulio sampratos galimybes: arba pasaulis yra milžiniškas chaosas, arba jame viešpatauja tvarka ir dėsningumas. A. Rényi nuomone, „abu tvirtinimai neprieštarauja vienas kitam, netgi abu galioja tuo pačiu metu: pasaulyje viešpatauja atsitiktinumas, o kartu tvarka ir dėsningumas, kurie formuojasi iš daugybės atsitiktinumų pagal atsitiktinumų dėsnius“[104].

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje E. Morinas apibrėžė pakitimus mokslo paradigmoje: „per pastarąjį šimtą metų determinizmo problema iš esmės pakito. Vietoj vaizdinių apie aukščiausius, galutinius dėsnius, vienvaldiškai viešpataujančius viskam, kas vyksta gamtoje, įsigali vaizdiniai apie sąvei-

[101] Rényi, Alfréd. (1987). *Laiškai apie tikimybę*. Vilnius: Mokslas, p. 9.
[102] Ten pat, p. 35.
[103] Heizenberg, Walter. (1974). *Across the Frontiers.* Translated from the German by P. Heath. New York: Harper & Row, p. 193.
[104] Rényi, Alfréd. (1987). *Laiškai apie tikimybę*. Vilnius: Mokslas p. 39.

kos dėsnius. Determinizmo problema pavirto tvarkos Visatoje problema. Tvarka jau reiškia ne tik „dėsnių“ egzistavimą pasaulyje, bet ir apribojimų, invariantų buvimą, santykių pastovumą, vieną ar kitą reguliarumą“[105].

Atsisakydamos griežto determinizmo, kurį K. Popperis pavadino „deterministiniu košmaru“, šiuolaikinės visuomenės ir žmogaus teorijos atsisako mįslingus ar nelabai suprantamus socialinio elgesio reiškinius aiškinti vien genetiškai ir sociobiologiškai. Daug kas iš to, kas buvo priskiriama biologinių priežasčių veikimui, kitaip sakant, deterministiniam genų veikimui, dabar jau aiškinama socialinėmis sąveikomis, kurios vyksta atviros sistemos sąlygomis.

Šiandien jau akivaizdu, jog turime pripažinti autoritetą G. Hegelio, kuris mechaninių agregatų mokslo laikotarpiu gynė ypatingą, kitos kokybės biosistemų, sociokultūrinių „organizmų“ ir dvasinių darinių prigimtį, pabrėžė mokslų apie gyvybę, žmogų ir visuomenę savitumą, vietoj daiktų aiškinimo ėmėsi ryšių ir procesų aiškinimo. G. Hegelio filosofija yra jo laikų gamtos mokslų kritika ginant spekuliatyvinį protą. Jis metafizikai priešino dialektiką, paprastumui – sudėtingumą. G. Hegelio dialektika – ne tik mokymas apie visuotinį sąryšį, bet ir mokslas apie organinę bei superorganinę, tai yra visuomeninę, būtį, arba tokį organinį procesą, kuriame pats produktas yra gamintojas. Jis pagrindė visišką biologinių ir visuomenės „organizmų“ autonomiją ir specifiką, teigdamas, jog jiems paaiškinti negali būti pritaikomas gamtamokslinis griežto determinizmo mąstymas. Todėl gamtamokslininkams G. Hegelio dialektika ilgai buvo paniekos ir net neapykantos objektas.

Gamtamoksliniai metodai, bent iki pastarojo laiko, prisilietę prie proceso, beregint jį numarindavo. J.-P. Sartre'o filosofija buvo nuolatinė kova su gamtamokslinių mechanistinių metodų taikymu visuomenei ir žmogui pažinti ir paaiškinti. Vieną kraštutinumą papildė kitas: valios laisvė, spontaniškumas, atsitiktinumas ir neapibrėžtumas buvo iškelti kaip vieninteliai žmogaus veiklos aiškinimo principai. Deja, socialinėse ir filosofinėse teorijose griežtas determinizmas gyvavo net ir po to, kai W. K. Heisenbergas, N. Bohras ir kiti fizikai sukrėtė jo pagrindus. Norbertas Wieneris pasaulį pavadino „proceso, o ne galutinės negyvos pusiausvyros pasauliu“[106].

---

[105] Morin, Edgar. (1984). *Sociologie*. Paris: Fayard, p. 314.

[106] Wiener, Norbert. (1964). *I am Mathematician: the Later Life of a Pro*digy. Cambridge, MA: M.I.T. Press, p. 314.

Dabarties filosofinės teorijos iš šiuolaikinių gamtos mokslų perima tuos metodus, kurių pageidavo dar G. Hegelis: ryšių ir sąveikų sampratą, procesų aiškinimą, teorijų atvirumo pripažinimą[107]. Socialinės sistemos – atviros sistemos, o tai reiškia, jog bandyti jas aiškinti mechanistiškai, kaip visiškai baigtas, nepagrįsta. Filosofiniame pažinime objekto aprašymas apskritai negali būti galutinis, išsamus ir „objektyvus". Įvykių eiga čia negali būti sustabdyta ir pakartota – geriau ar kitaip, – egzistuoja laiko strėlė[108].

Mūsų nuostata – siekti tokios filosofinės žmogų aiškinančios teorijos, kuri remiasi tuo, jog nei pasaulis, kurį mes norime pažinti, nei sąvokų, metodų, teorijų visuma, kurias, pažindami pasaulį, plėtojame, nėra istoriškai nekintamos. Pasaulis yra procesas, ir teorija yra procesas. Kiekvienos filosofinės (fundamentinės) teorijos atvirumo matas yra jos keliamų problemų įvairovė, turtingumas, tikslingas kryptingumas, taip pat jos galėjimas atskleisti esminius ryšius tarp tų elementų ir sferų, kurios anksčiau atrodė visiškai nepriklausomos, tai yra atskleisti naujus ryšius. Tai reiškia, jog tokia teorija gali kelti ne tik naujus klausimus, kuriuos reikia tirti, bet ir gali atmesti ankstesnius klausimus kaip neesminius.

Reikia pažymėti, jog pagrindinis filosofinių teorijų tikslas – pažintinis, todėl jų rezultatai nėra tiesiogiai reikšmingi praktikai. Filosofijos įrankis – sąvokos, tai yra kalbos ir simbolių sistema, kuria išreiškiamas ir paaiškinamas teorinis pažinimas. Taigi filosofinės sąvokos neišreiškia tiesioginio patyrimo. Tačiau be fundamentinių teorijų negali būti plėtojamas nei tiriamasis, nei taikomasis mokslas. Socialinis pažinimas, nesant metateorijos, vyksta „bandymų ir klaidų" būdu.

Socialinės filosofinės teorijos visada prasideda nuo problemų ir baigiasi problemomis. Jos yra atviros, tai yra tik santykinai užbaigtos. Gyvuoja amžinas prieštaravimas tarp mokslinių abstrakcijų kūrimo, tai yra idealizavimo (sisteminimo, užbaigtumo), ir teorijos atitikties realybei, procesui (atvirumo). Filosofinė teorija niekada nėra tikslus realybės atvaizdas, ji yra

[107] G. Hegelio nuopelną patvirtino ir E. Frommas, pripažindamas, jog „radikalią Heraclito ir Hegelio koncepciją, jog gyvenimas yra procesas, o ne substancija, Rytų kultūroje atitinka Buddha (the Buddha) filosofija. Budizmo filosofijoje nėra pastovios, nekintančios substancijos, pastovių daiktų ar pastovios „Aš" sampratos. Nieko nėra tikra, išskyrus procesus. Šiuolaikinė mokslo mintis tapo filosofinės „mąstymo kaip proceso" koncepcijos Renesansu" (Fromm, Erich. (1990). Turėti ar būti? Vilnius: Mintis, p. 44–45).

[108] Prigogin, Ilya; Stengers, Isabelle. (1984). *Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature.* Toronto; New York, N. Y.: Bantam Books, p. 48.

realybės idealizacija. Tam, kad galėtume pažinti reiškinių esmę, juos reikia idealizuoti arba, kaip sakė Aristotelis, „iškraipyti".

Gyvas procesas nėra paprastas ir nesudėtingas: jis atkakliai priešinasi konceptualizacijai. Kuriant mokslinę teoriją, mąstyme, teoriniame procese tenka esmę „išlukštenti", nuo esmės „nuvalyti" visus pašalinius, „nereikalingus" poveikius, kad išryškėtų vienintelis „paprastas" procesas, ir taip būtų abstrahuotasi nuo tai esmei mažareikšmių faktų. Tai – idealizacija, vadinasi, iškreipimas ir supaprastinimas. Fundamentinės socialinės teorijos vis dėlto nenumarina proceso, tuo tarpu specialiosios asmenybės teorijos dėl savo siauros (laike ir erdvėje) tyrimo srities atskleidžia tik reiškinio morfologiją, struktūrą, taigi ne dinamiką, bet statiką.

E. Morinas teigia, jog „mokslas tampa gyvybingu, kai logika praranda savo aukščiausią absoliučią vertę, kai visuomenė ir kultūra leidžia mums abejoti mokslu užuot tikėjus mokslo pagrįstais tabu, kai žinoma, jog teorija yra visada atvira ir neužbaigta"[109]. Teorijos atvirumo, kintamumo, tik santykinio užbaigtumo pripažinime ir glūdi vėl atgimusi kritinė tradicija.

Integracija – šiuolaikinės filosofijos metodas

Atskiras socialines problemas tiria įvairūs mokslai ir koncepcijos. Tačiau įvairiausių požiūrių aritmetinė suma negali sukurti pageidaujamo vientiso žmogaus paveikslo bei žmogiškumo įgyvendinimo sąlygų vaizdo. Nėra abejonių, jog žmogaus ir visuomenės problemų sprendimas yra tarpdisciplininio tyrimo sritis. Šiuolaikinė socialinė filosofija formuojasi besivystančios mokslų sintezės kontekste, todėl integracijos metodo veikimas čia, kaip ir visame šiuolaikiniame moksle, ypač ryškus. Tačiau svarbu išvengti tiesmukiško gamtos mokslų metodų ir sąvokų perkėlimo žmogaus ir visuomenės aiškinimui. Pagrindinis šiuolaikinės filosofijos metodas – integracija konceptualinės sintezės lygmeniu. Integracija rodo, jog šiuolaikinės teorijos atsiranda „sistemų plyšiuose". Taip pat pritaikomi kibernetikos, sistemų teorijos ir kt. metodai. Integraciją kaip metodą lemia tiek šiuolaikinio mokslo dvasia – orientacija į ryšių, sąveikų atskleidimą, tiek ir praktinis socialinės filosofijos angažuotumas (reikšmingumas, reikalingumas). Šis metodologinis principas – orientacija į ryšių atskleidimą – pastaruoju metu tampa viso mokslo principu.

[109] Morin, Edgar. (1984). *Sociologie*. Paris: Fayard, p. 316.

G. J. Kliras teigia, kad šiuolaikinis mokslas orientuotas į ryšių atskleidimą, o ne į eksperimentą[110]. Jo metodai nėra svetimkūnis, netyčia patekęs į socialinius mokslus. Socialiniuose moksluose ryšių ir sąveikų pažinimo gilumas išreiškia pažinimo „tikslumą“. Kita vertus, metodų skirtingumas įvairiuose moksluose nelaikytinas nei trūkumu, nei privalumu, o tik tyrimo būdo atitikimu tiriamojo dalyko esmei.

Nepakankamas visuomeninės raidos savitumo įvertinimas gali skatinti gamtos ir visuomenės mokslų metodų sutapatinimą. Dėl to socialiniai mokslai gali tapti dogmatiški. Kita vertus, pati gamta tampa mūsų minties ir veikimo dalyku tik kartu su pačiu žmogumi. Kalbėdami apie gamtą, kaip teigia W. Heizenbergas, „visur ir kas valandą mes susiduriame su reiškiniais, kuriuos sukūrė žmogus, ir tam tikra prasme susitinkame tik patys su savimi“[111]. Taigi, net ir gamtos moksluose tyrimo dalykas yra jau ne gamta pati savaime: „keldamas gamtai klausimus, žmogus vėlgi sutinka patį save“[112]. Todėl ir pačiuose gamtos moksluose „mokslinis metodas, reiškęsis izoliavimu, aiškinimu ir tvarkymu, susidūrė su savo riba“[113]. Be abejo, filosofinės abstrakcijos lygiu mes negalėtume rasti ekvivalentų sąvokai išplėsti (eksplikacijai). Pavyzdžiui, sąvoka „kūrybiška asmenybė“ filosofiniame lygmenyje aiškinama veiklos, žmogaus esmės ir panašiomis kategorijomis. Sąvokos turinys gali būti konkrečiau atskleistas, parodant socialines, ekonomines, politines, technologines ir kitas asmenybės veiklos sąlygas. Šitą padaryti galima tik pasinaudojant politinės ekonomijos, sociologijos, psichologijos ir kitų mokslų kalba ir tyrimo metodais. E. Morino žodžiais tariant, „prie ankstesniojo, antropologinio, substrato prisijungia ekonominis, psichologinis tinklas“[114]. Be to, šitaip traktuojama filosofija netenka paslaptingumo aureolės. Ji tampa „dirbančia“, atvira ir, kaip ir visos kitos, laikina, praeinančia teorija. G. Hegelis tvirtino: „kai sąvoka subręsta, jai daugiau nebereikia mito“[115].

Filosofinė teorija, tirianti socialinį judėjimą, tai yra procesą, raidą, yra atvira. Tai reiškia, jog ji atspindi realybės pokyčius ir daro tą kiekvieną kartą

[110] Žr. Klir, Georg J. (1969). *An Approach to General Systems Theory*. New York: Van Nostrand Reinhold and Co.

[111] Heisenberg, Walter. (1974). *Across the Frontiers. Translated from the German by P. Heath.* New York: Harper & Row, p. 300.

[112] Ten pat, p. 301.

[113] Ten pat, p. 304.

[114] Morin, Edgar. (1984). *Sociologie*. Paris: Fayard, p. 328.

[115] Hegel, George. (1932). Lekciji po istoriji filosofiji. Kn. 2 // Hegel. *Sočinenija*: v 14-ti t. T. 10. Moskva, s. 139.

naujomis tyrimo priemonėmis, naujomis sąvokomis ir naujais metodais, kuriuos atskleidė žmogiškasis pažinimas.

Iškyla poreikis integruoti (ir tai jau dažnai daroma) politinės ekonomijos sąvokas veiklai aiškinti (darbo, laisvalaikio, pridedamojo produkto, poreikių, gamybos sąlygų ir kt. sąvokas); psichologijos sąvokas asmenybės prielaidoms aiškinti (gabumai, produktyvus mąstymas, interesai, poreikiai); genetikos (gamtinis „fonas", paveldimumas); teorinės biologijos (sistemos atvirumas, sistemos komfortas); teorinės medicinos (fizinė, dvasinė ir visuomeninė sveikata); kibernetikos (grįžtamasis ryšys, valdymas, optimumas, modelis); sistemų teorijos (sistema, elementai), fizikos (entropija) ir kitų mokslų sąvokas. Įvyksta konceptualinė sintezė, „susijungimas", metodų ir kalbos perėjimas į filosofiją iš kitų mokslų. „Didieji atradimai, pažangiausios teorijos gimsta sistemų plyšiuose", – teigia E. Morinas[116].

Kaip konkretūs moksliniai atitinkamų filosofinių kategorijų (sąvokų) koreliatai, šios sąvokos neišvengiamai tampa jungiamąja grandimi tarp filosofijos ir specialiųjų mokslų ir sudaro galimybę pereiti nuo bendrųjų principų prie konkrečių duomenų ir praktikos, taip pat pereiti nuo kokybinių prie kiekybinių charakteristikų. Tačiau sąvokos vartojamos tik adaptuotu pavidalu. Intelektinę pažangą šiame filosofijos procese mes suprantame ne tik kaip grynos filosofinės minties veržimąsi į adekvatų pasaulio supratimą ir paaiškinimą, bet ir kaip konkrečių mokslų minties raidą, tiek gamtos, tiek ir socialinių mokslų pažangą, savo ruožtu nuolat, nepastebimai, kartais per lėtai, tačiau vis labiau darančią įtaką filosofiniam mąstymui.

Ryšys, kuriuo susijungia filosofija ir specialieji mokslai, socialinės filosofijos teorijoms formuojantis integracijos metodais, nieko bendra neturi su tuo, jog atskiri mokslai vienaip ar kitaip mini, nagrinėja ar interpretuoja žmogaus ir visuomenės problemas. Konceptualinės sintezės, kaip vieno iš integracijos metodų, procese vyksta apibendrinantis filosofinio mąstymo darbas, dalinis aiškinamas per bendrybę. Galutinis rezultatas yra tai, jog pasiekiamas aukščiausias mokslinių žinių integracijos lygis, sukuriama filosofinė teorija.

5. Pažinimo adekvatumo problema

Problema yra ta, kad filosofijoje žmogaus ir visuomenės problemos dar ir šiandien aiškinamos jau nebetinkamais būdais, naudojamasi senuoju moderniosios filosofijos arsenalu, griežtu priežasties–pasekmės ryšio taiky-

[116] Morin, Edgar. (1984*). Sociologie*. Paris: Fayard, p. 328.

mu. Dėl to atrodo, kad filosofija nebepajėgi paaiškinti šiuolaikiniam žmogui iškylančių klausimų. Jos senosios pažinimo priemonės nebetinka naujiems, greitiems, sudėtingiems ir globaliems visuomenės gyvenimo procesams suprasti. Todėl filosofija iki šiol išgyvena gilią jau ne vieną dešimtmetį trunkančią krizę. Ši krizė susijusi su viso mokslo paradigmos pasikeitimu. Priežastis ta, jog filosofija į besikeičiančią mokslo paradigmą reaguoja lėtai.

Iki šiol žmogus buvo aiškintas uždaros sistemos principais. Šitokio aiškinimo neatitikimą ypač pajutusi filosofijos srovė – filosofinis struktūralizmas – apskritai pareiškė apie žmogaus, kaip vientisybės, kaip subjekto, „išnykimą“, jo filosofinę „mirtį“ (M. Foucault)[117]. Cl. Lévi-Straussas jau 1961 metais pastebėjęs socialinės filosofijos silpnumą, straipsnyje „Šiuolaikinės antropologijos krizė“ paskelbė, jog filosofija turinti iš esmės pasikeisti ir pripažinti, jog vien iš loginių ir moralinių pozicijų nebeįmanoma nagrinėti visuomenės, laikant ją tik tyrinėjimo objektu. Šiuolaikinės visuomenės tapo kolektyviniais subjektais. Cl. Lévi–Strausso nuomone, toks filosofijos objekto pasikeitimas rodo būtinumą pakeisti tiek pačios filosofijos tikslus, tiek ir jos metodus. Filosofija negali būti vienareikšmiškai apibrėžta sąvokų vartojimo sritis, nes apibendrina sudėtingiausią ir greičiausiai kintantį objektą – visuomenę ir žmogų. Šia prasme filosofija visada yra neužbaigta, santykinai atvira ir todėl – laikina, „netobula“, „nesisteminga“ ir – pažeidžiama teorija.

Taigi, reikėtų kalbėti apie naująją filosofijos paradigmą arba jos konceptualinę pertvarką, kurioje neadekvatų aiškinimą pakeičia kiti žmogaus sampratos teoriniai parametrai. Žmogus kaip socialinė būtybė yra atvira sistema, todėl tik santykis su aplinka, tai yra visuomene ir pasauliu, yra jo gyvybės ir esmės laidas.

Dabarties integracinėje mąstymo paradigmoje „senamadiškai“ atrodo grynõsios, arba „profesinės“, filosofijos paieškos. Šia prasme visa šiuolaikiška filosofija galėtų būti pavadinta „negryna“ ir „neprofesine“. Tačiau kaip tik pastaroji ir padeda mūsų laikmečio žmogui suprasti besikeičiantį pasaulį, sukurti konceptualines priemones, leidžiančias „pagauti“ žmogų ir pasaulį kaip gyvą procesą, jo nenumarindama. Tai ir yra stiprioji šiuolaikinės filosofijos pusė. Priešingu atveju, ieškant „grynumo“, nuolat bus susiduriama su „kriterijų krize“, kai senieji filosofiniai kriterijai nebegali paaiškinti dabarties procesų ir kai klasikiniai paaiškinimai ir metodai nebetenkina visuomenės.

[117] Foucault, Michel. (1966). *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaine*s. Paris: Gallimard, p. 397.

Reikia pritarti Thomui S. Kuhnui, „perėjimas nuo vienos paradigmos pripažinimo prie kitos yra atsivertimo aktas, ir čia negali būti jokios prievartos. Visą gyvenimą nesiliaujantis priešinimasis, ypač tų, kurių kūrybinės biografijos susiejo juos su senąja normalaus mokslo tradicija, yra ne mokslo standartų pažeidimas, bet būdingas paties mokslinio tyrinėjimo prigimties bruožas. Pasipriešinimo šaltinis yra įsitikinimas, kad senoji paradigma vis dėlto galų gale išspręs visas problemas, kad gamtą galima įsprausti į paradigmos nustatytus rėmus“[118]. „Nors kartais tam, kad įvyktų pasikeitimas, reikia visos kartõs“[119], – pranašavo mokslininkas.

Kadaise antikos filosofai Parmenidas ir Zenonas Elėjietis įrodinėjo, jog judėjimo mąstyti negalima. Dabar – mes norime „pagauti“ procesą, „pagauti“ žmogaus, kaip save organizuojančios (save kuriančios) sistemos, esmę ir turinį, tai yra mąstyti šį judėjimą, šį procesą.

Viso moderniojo mokslo užduotis iki šiol buvo pašalinti netikslumą, dviprasmiškumą ir prieštaravimą. Tačiau šiuolaikinis mokslas pripažįsta tam tikrą ne tik reiškinių, bet ir jų aiškinimo koncepcijų neapibrėžtumą ar nebaigtumą. Filosofija taip pat atsigauna, taikydama naujus pažinimo metodus, kurdama naują sąvokų tinklą. Filosofija sugrįžta, permąstydama tvarkos ir chaoso, sudėtingumo ir paprastumo, evoliucijos ir revoliucijos, tiesos ir klaidos problemas. Šiuolaikinė filosofija, pripažindama klasikinėje filosofijoje keltų problemų svarbą ir jų sprendimo tęstinumą, dabarties problemas sprendžia jau ne vien grynai filosofinių pažinimo įrankių klasikine prasme priemonėmis, bet jas sprendžia naujųjų socialinių istorinių žinių ir mokslų kontekste.

Sudėtingiausia save vystanti sistema – žmogus savo visuomeniniuose ryšiuose, nebegali būti aiškinama statiškomis kategorijomis. Prireikia naujų sąvokų, išreiškiančių jau ne statiką, bet dinamiką. Šiuolaikinė filosofija adaptavo ir pagrįstai vartoja tokias procesą išreiškiančias sąvokas kaip tikimybė, save organizuojanti sistema, atvirumas, grįžtamasis ryšys. Pažinimas dabar aiškinamas kaip nuolatinis, nenutrūkstamas dialogas su realybe. Nė viena filosofinė teorija negali išsemti realybės paaiškinimo, sustabdyti proceso ir „uždaryti“ savo objekto: filosofinė teorija visada lieka santykinai atvira. Filosofijos teorijas dabar suprantame tik kaip atviras, tai reiškia, atsirandančias, tobulėjančias, pasiekiančias savo brandumą ir tampančias istorija, tai yra praeitimi.

---

[118] Kuhn, Thomas S. (2003). *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Pradai, p. 178.
[119] Ten pat, p. 179.

Šiuolaikinis pažinimas, naudodamasis atnaujinta sąvokų sistema, jau gali „nebenumarinti“ proceso, nedalinti vientiso gyvo socialinio reiškinio į dalis, bet „pagauti“ tą procesą, jo giluminius ryšius ir prieštaravimus. Pažinimo tikslas ir jo rezultatai susiję *grįžtamuoju ryšiu*. Šis ryšys neleidžia filosofijos teorijai tapti nepajudinama dogma.

Čia svarbios pagrindinės metodologinės nuostatos: nauja sisteminimo samprata, filosofinių teorijų tikslumo samprata, grįžtamojo ryšio samprata, kategorijų statikos ir dinamikos priešprieša. Visuomenė ir žmogus gali būti aiškinami tik sąveikos dėsniais. Žinoma, nereiktų bijoti tokių nefilosofiškų sąvokų. G. Hegelis, įvedęs į filosofiją „nešvarią“ *poreikio* sąvoką, irgi buvo žiauriai kritikuojamas.

Paradigmos pakitimus labai akivaizdžiai rodo J.-P. Sartre'o filosofijos palyginimas su Edgaro Morino žmogaus studijomis. J.-P. Sartre'ui esminis klausimas buvo „ar-ar“: ar *sistema,* tai yra negyva, tapati sau „būtis savyje“, ar *procesas*, tai yra gyvas žmogus, „būtis sau“. E. Morinas savo darbuose įtikinamai pagrindė mintį, jog dabar „prasideda greitai spartėjantis mokslų „suberdvių“, kurių kiekviena turi savo žodyną, savo kalbą, sąmoningo jungimo į vieną bendrą pažinimo tinklą darbas <...> Prie ankstesniojo, antropologinio, substrato prisijungia ekonominis, psichologinis tinklas“[120]. E. Morino tyrinėjimuose pabrėžiama, jog „visur gimsta sąmonės lydimo mokslo poreikis. Atėjo laikai, kai sąmonė suvokiama kaip įjungta į visos realybės kompleksą – fizinės, biologinės, žmogiškosios, socialinės, politinės – ir to kompleksiškumo realybėje“[121]. Dabar ne tik žmogaus pasaulis, bet ir gamtos pasaulis nebelaikomas vien tik objektyvaus pažinimo objektu, egzistuojančiu nepriklausomai nuo sąmonės[122]. Pasaulis dabar pažįstamas kaip praktinės žmonių veiklos kūrinys. Taigi, pasaulis, aplinka, yra ne kas kita, kaip pats žmogus jo daiktiniu, intelektualiniu, dvasiniu, jausminiu pavidalu. Individas veikia ir savo veikla kuria ir pasaulį, ir patį save.

Požiūris, jog galų gale žmogus neturi reikalo nė su kuo pasaulyje, išskyrus patį save, yra gana nauja aiškinimo idėja[123]. M. Wertheimeris

[120] Morin, Edgar. (1990). *Science avec Conscience*. Paris: Fayard, p. 127.

[121] Ten pat, p. 127.

[122] Ši samprata visiškai priešinga moderniosios filosofijos paradigmai, kurioje buvo ieškoma tobulo objektyvumo, ką rodo, pavyzdžiui, Bertrano Russelo požiūris, jog tobulas mokslas stengiasi tapti kiek įmanoma beasmeniu ir abstrahuotu nuo žmogaus (Russel, Bertrand. (1948). *Human Knowledge, Its Scope and Limits*. New York: Simon and Schuster, p. 87).

[123] Žinoma, būtina turėti omenyje, jog šitoks pasaulio suvokimas gali būti suprantamas tik kaip vektorius, o ne kaip reali būsena.

grindžia šią idėją, teigdamas, jog žmogus visada turi nuostatą „pagerinti situaciją“; jis įneša nauja į pasaulį, nes pats savimi nepatenkintas. Taip pat tai reiškia, kaip teigia M. Bachtinas, jog teorinis mąstymas yra laikomas „dalyvaujančiu“ mąstymu[124] (čia nebereiktų ieškoti vadinamosos „praktinės“ filosofijos). Vietoj nekintamo proto, siekiančio pasaulį paaiškinti nekintamais principais, arba savyje besivystančio proto, aiškinančio pasaulį nekintamais dėsningumais, ryškėja kintami pažinimo santykiai tarp besikeičiančio žmogaus ir jo keičiamo pasaulio.

Taigi, šiuolaikiškos filosofinės žmogaus koncepcijos turėtų būti grindžiamos ne nekintamais principais ar kokiu nors vieninteliu aiškinimo idealu ar vertybe, bet problemomis, kylančiomis iš istorinių sąveikų tarp žmogaus veiklos, jo mąstymo ir aplinkos. Kiekviena konceptualinė sistema, taip pat ir filosofinė, sprendžia *savo laiko* problemas. Veikiantis žmogus ir jo aplinka kuria vis naujas problemas. Taip vyksta, pasak St. Toulmino, nepaliaujama „problemų genealogija“[125].

Žmogaus problemas tiria daugelis mokslų. Tačiau tų žinių aritmetinė suma negali sukurti vientiso žmogaus paveikslo. Šiuo metu jau nebereikia įrodinėti tiesos, jog žmogaus pažinimas yra tarpdisciplininio tyrimo sritis. Šiuolaikinė filosofijos paradigma formuojasi besivystančios mokslų sintezės kontekste, todėl integracijos metodas įsigali ir čia[126]. Pasak amerikiečių filosofo Maxo Oelschlaegerio, „tokio pobūdžio integracija reikalauja naujo Renesanso žmonių kartõs, kurie gali pateikti vertinimus keliuose specialiuose moksluose ir kurie pajėgūs integruoti šias žinias į keletą visapusiškų sistemų“[127]. Taip prasideda vis spartėjantis mokslų suberdvių, kurių kiekviena turi savo žodyną ir savo kalbą, sąmoningo jungimo į vieną bendrą pažinimo tinklą darbas (E. Morin, I. Prigogin).

---

[124] Bakhtin, Mikhail. (1986). *Toward a Philosophy of the Act*. Austin: University of Texas Press, p. 87.

[125] Toulmin, Stephen. (1972). *Human Understanding*. Oxford: Clarendon Press, p. 155.

[126] Svarbiausia čia išvengti tiesmuko gamtos mokslų metodų perkėlimo žmogui ir visuomenei aiškinti. Vis dėlto iki šiol lieka labai miglotas santykis tarp mokslinio racionalumo ir vertybinio mąstymo. Galima teigti, jog filosofija šiuo metu dar nėra tokia stipri, kad galėtų pagrįsti pasaulėžiūrą, tuo pat metu sujungiančią vertybes ir racionalumą, gėrį ir tikslumą. Paprastai iškeliama arba viena, arba kita.

[127] Oelschlaeger, Max. (1981). Philosophers and the Making of a Humanistic Society // *Philosophy of the Humanistic Society: some Implications of recent Federal Legislation*. Washington D. C.: University Press of America, p. 7.

Kartais išsakomi *sveiko proto* priekaištai, kad tokio pobūdžio teorija yra nevienalytė, kad mąstoma nevienamatiškai ir atstovaujamos skirtingos filosofijos sritys ar net nefilosofiniai mokslai. Tačiau reikia pabrėžti, jog šiuolaikinėje filosofijos paradigmoje siekiamas (ir pasiekiamas) mąstymo solidarumas, o ne vienmintiškumas; originalus įnašas į teorijos praturtinimą, o ne bendra vienintelė tiesa; turinio gilumas, o ne „peizažo" suvienodinimas. Kalbant metaforiškai, reikia numegzti pažinimo tinklą, kuriame būtų susipynusios ir viena kitą papildančios žinių apie žmogų ir visuomenę mokslinės sistemos, kurios visada vystosi, yra procese. Michelis Serres rašo: „*Tekstilė kaip medžiaga* duoda puikius pažinimo modelius"[128]. Merleau-Ponti tokią mąstymo sistemą tapatina su *audiniu, audeklu, medžiaga*[129].

Taigi, realybė yra daugiamatė. Jai pažinti prireiks: kompleksinių teorijų, be viso kito lanksčiai atsiliepiančių į problemas; vietoj absoliutaus vienareikšmiško determinizmo ar net fanatizmo leidžiančių nukrypti nuo to, kas laikoma norma ar taisykle; ir paisančių saviorganizacijos, proceso, atvirumo, grįžtamojo ryšio ir kt. dėsnių.

Šiuolaikinė paradigma dar galėtų būti vadinama *kompleksiškumo paradigma*. Kaip metodas, kompleksiškumo, arba integracijos, paradigma reiškia, jog mes siekiame rasti susilietimo, susijungimo, sąryšio taškus tarp įvairių tos pačios realybės pjūvių[130]. Filosofijoje nė viena teorija nėra nei vienamatė, nei atskira, nei izoliuota.

Kinta ir filosofinės teorijos tikslas. Vietoj klasikinės filosofijos, ypač Imanuelio Kanto iškelto tikslo – paaiškinti, kaip asmenybė gali išlikti tapati sau, išsaugoti „žmoniją savyje"[131], šiuolaikinė filosofija kelia tikslą paaiškinti, kaip asmenybė turi veikti, kad išsaugotų žmonijos esmę ne tik savyje, bet ir greta (už) savęs, tai yra išsaugotų žmogiškumą kitame žmoguje, kartu išsaugotų žmoniją ir pasaulį.

I. Kanto filosofijoje žmogus, kaip asmenybė, savo atsakomybę suvokė kaip žmogaus pareigą pačiam sau: ši pareiga jam yra formalus atitikimas tarp žmogaus valios maksimų ir žmonijos esmės jo asmenyje. Mūsų laikai

---

[128] Serres, Michel. (1985). Les Cinq Sens. Essai. Éditions Grasset.

[129] Merleau-Ponty, Maurice(1964). L'oeil et l'esprit. Gallimard.

[130] Čia turimas omenyje filosofinių teorijų santykis su žemesnio apibendrinimo lygio konkrečių mokslų teorijomis. Šiame santykyje filosofija vaidina metateorijos vaidmenį, tačiau savo ruožtu perima jų patyrimą (adaptuoja sąvokas, metodus ir pan., tai yra „maitinasi" jų pasiekimais).

[131] Kantas, Imanuelis. (1987). *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis, p. 107.

vėl pakoregavo asmenybės turinį ir apibrėžimą. Asmenybė ne tik „sau“, bet ir „kitiems“. Santykį „aš ir pasaulis“ keičia santykis „aš pasaulyje“, tai yra sąveikoje. Aš-individą, išreiškiantį absoliučią prasmę, absoliučias normas, absoliutų tapatumą filosofijoje pakeičia aš-asmenybė, pretenduojanti į teisę ne tik originaliai ir savarankiškai mąstyti, bet ir laisvai veikti. I. Kanto asmenybė dėl savo idealų pasiryžusi žūti. Šiuolaikinėje žmogaus sampratoje *asmenybė neturi teisės žūti.* Ji turi gyventi, apginti žmoniją kito asmenyje. Išsaugoti žmogų ir žmoniją. Tik gyvenimas ir veikla, o ne mirtis pateisins asmenybę.

6. Filosofijos misija šiuolaikinėje visuomenėje

Filosofinio pažinimo drama globalumo epochoje

Šiuolaikinės visuomenės raidos procesai labai spartūs, todėl jų suvokimas dažnai atsilieka. Mąstymo raida visada žymiai lėtesnė, ji atsilieka nuo gyvenimo reiškinių ir negali jų teisingai įvertinti. Filosofinio mąstymo užduotis yra įveikti šį neatitikimą, atverti protus, ugdyti kritinį mąstymą, formuoti pilietinę nuostatą, atsakomybės jausmą[132].

Nepaisant įvairiapusiškų specialių mokslų žinių, kurias perima naujosios kartos studijuojantieji, jų mąstyme ryškus trūkumas žinių apie bendruosius visuomenės pažinimo dėsningumus, trūkumas to, ką senovės graikų išminčiai ir filosofai vadino *logos*. Kad specialistas tyrinėjimo nepaverstų eklektika, faktų ir pavyzdžių rinkiniu, reikalingas apibendrinantis, filosofinis metodologinis mąstymo lygmuo. Specialieji socialiniai mokslai nagrinėja savo gana siauras ir apibrėžtas žmogaus ir visuomenės problemas. Jie yra konkretūs, jų aiškinimo metodai neleidžia jiems išeiti už savo disciplinos ribų. Todėl jiems reikalingas platesnis požiūris, būtent požiūris „iš paukščio skrydžio“, tai yra filosofinis požiūris, kuris leistų specialiųjų disciplinų problemas suvokti platesniame socialinių reiškinių kontekste, tarsi iš šalies. Taip pat filosofija suteikia metodologinių žinių, kad konkretaus

[132] Šiuolaikiniame pasaulyje, atvirose visuomenėse pripažįstama ir toleruojama nuomonių įvairovė. Tačiau tam individas, visuomenės narys turi turėti savo nuomonę, susiformavusį požiūrį. Gyvenime nelengva vadovautis savu požiūriu, o moksle – nelengva jį įgyti, kadangi čia turima omenyje ne sveiko proto, kasdienės sąmonės lygmens samprata, bet moksliškai pagrįstu, dalyko esmę liečiančiu žinojimu. Todėl, be apšvietos užduoties, dar viena šiuolaikinės filosofijos užduotis yra formuoti visuomenės nuostatas, požiūrį, tai yra pasaulėžiūrą. Kiekviena savo laiką atitinkanti filosofija ir yra požiūrio formavimas. Neatitinkanti – taip pat formuoja tam tikrą požiūrį, tačiau jis dažniausiai išreškia jau pasenusias pažinimo nuostatas bei praėjusios epochos pasaulėžiūrą.

mokslo specialistai įgytų metodologinius pagrindus plėtoti, argumentuotai pagrįsti savo mokslo specialias sąvokas, koncepcijas ir teorijas.

Filosofinio mokymo neišsemia paprasta informacija apie idėjų istoriją, net enciklopedinis žinojimas. „Greičiau tai reiškia asmenybės mąstymo lavinimą. Kiekviena proga, kuri suteikia mums galimybę vystyti mūsų asmeninį sugebėjimą spręsti, yra naujo lygio mūsų filosofiniame išsilavinime pasiekimas. <...> Kiekvieną kartą, kai mes parodome daugiau nepriklausomybės, kritiškai mąstydami ir spręsdami, mes esame padarę pažangą mūsų filosofiniame išsilavinime“, – teigia Federico Mayoras[133].

Išsiskiria du esminiai sprendimų tipai. Gamtos ir tiksliuosiuose moksluose problemos sprendimas reiškia instrumentinį sąlygotumą, kai mokslo subjektas renkasi iš dviejų ar daugiau alternatyvų, pats iškelia klausimus ir juos gvildena[134]. Kalbant apie humanitarinius ir socialinius mokslus, problema glūdi pačiame tyrimo dalyke, pačiame dalyko turinyje reikia rasti problemos formulavimo ir sprendimo struktūrą. Šiuo atveju problema nėra instrumentiškai sąlygota, subjektas negali pats kurti problemos, ji jam iš dalies primetama. Taigi, humanitariniuose moksluose (filosofijoje) tyrimo metodas priklauso nuo abiejų „dialogo“ narių: ir nuo tyrimo dalyko, ir nuo tyrėjo, kuriuo gali būti tiek mokslininkas, tiek ir studijuojantysis.

Universitetinės filosofijos paskirtis

Filosofijos dėstymo paklydimai

Pastebėta, kad dėstant filosofiją dažnai nepaisoma dalyko specifikos, automatiškai norima taikyti bendrai pripažintas „technines“ taisykles. Tai reiškia, kad tuo atveju filosofijos temų, „problemų“, užduočių ratas griežtai reguliuojamas ar net nustatomas *a priori*. Visuomenėje, kurioje yra ar privalo būti oficiali ir visuotinai priimta tiesa, kūrybos, mąstymo laisvės problema neiškyla. Filosofai tokioje visuomenėje prieš save turi aiškų ir vienintelį uždavinį – išdėstyti tą vieną tiesą, „įkalti“ jos principus, taisykles ir apibrėžimus. Problemos negali kilti, nes negali būti kitokios, savõs nuomonės (kaip, pavyzdžiui, buvusioje marksizmo „filosofijoje“)[135]. Visuomenėje, besivadovaujan-

[133] Mayor, Federico. Philosophy Education: a Key to the Twenty-first Century // *Philosophy*. No. 3, p. 145.

[134] Ši gamtamokslininko mąstymo problema buvo iškelta jau Frencis'o Bacono.

[135] Deja, tokių atvejų dažnai pasitaiko mūsų visuomenėje, kai filosofas, atėjęs iš tam tikros filosofinės terpės, kai kada gana siauros, nori primesti tą vieną filosofijos kryptį ar mokyklą kaip vienintelę „geriausią“ tiek klausytojams, tiek kolegoms.

čioje monologizmo ideologija, filosofija ir jos mokymas privalo būti griežtai reguliuojamas, taigi, ten gali būti taikomos techninės taisyklės, vedančios iki žinių tikrinimo testais. Sudaromas griežtas sąrašas „problemų“, iš kurių reikia pasirinkti „teisingą atsakymą“. Problema suprantama kaip iš išorės į filosofijos turinį įneštas dalykas, problemos – „pateikiamos“.

Taip suprantamas filosofijos studijavimo, tiksliau – „analizės“ – objektas yra žinių suma ar fragmentų (citatų) visuma, tai yra žinojimas, kuris laikomas kažkuo baigtiniu, tam tikra intelektualine duotybe. Filosofinė tiesa aiškinama išimtinai per termino reikšmę, o terminas – per jo vartojimą ir tvirtinimą, kad jis toks yra taikomas. Tas faktas, kad terminas yra filosofijos žodyne, laikomas adekvačiu įrodymu, kad terminas turi griežtai nustatytas savo vartojimo ribas, kurių nevalia peržengti. Tereikia jį išmokti. „Išmokus“ daug terminų, ypač „pagrindinių“, esą bus suprantamos bendrosios filosofijos problemos. Užduotis atlikta: klausytojas „supažindintas“ su filosofija[136].

Filosofinis tekstas

Filosofijos specifika neleidžia jos reguliuoti techninių mokslų metodais. Filosofija, būdama nuolatine kūryba, nuolatiniu procese, nuolatiniu fundamentinių klausimų sprendimu, kur nėra jokių bendrai pripažintų techninių taisyklių, nesiduoda reguliuojama. Tai aišku iš apibrėžimo, nes reguliavimas numato techninių taisyklių buvimą.

Filosofijos įrankis – sąvokos, kalba, kuri rutuliojasi laike. Todėl viena specifinių filosofijos ypatybių yra ta, kad ji „dirba“ su tekstu, kurį reikia suprasti. Pasak M. Bachtino, „tekstas – bet kurio humanitarinio mokslo pirminė duotybė (realybė) ir išeities taškas“[137]. *Tekstas* yra filosofinio mąstymo įrankis. Visur yra realus arba numanomas tekstas, kurį reikia suprasti. Skaitymas (tyrimas) tampa klausinėjimu ir pokalbiu, tai yra dialogu. Gamtos mes neklausinėjame, ir ji mums neatsakinėja. Gamtamokslininkas kelia klausimus sau ir tam tikru būdu organizuoja stebėjimą arba eksperimentą. Tuo tarpu nagrinėdami žmogų ir visuomenę (humanitariniai ir socialiniai mokslai), mes nuolat susiduriame su jau iškilusiais klausimais, išreikštais sąvokų, metaforų, tekstų pavidalu, ir stengiamės suprasti jų buvusią ir dabartinę prasmę.

---

[136] Visai pagrįstai, turint tokį patyrimą ir tokias žinias apie filosofiją, plačiuose visuomenės sluoksniuose įsitvirtinusi nuomonė, jog filosofija ne tik nuobodus, bet ir absoliučiai nereikalingas ir nenaudingas mokomasis dalykas.

[137] Bachtin, Michail M. (1979). *Estetika slovesnogo tvorčestva*. Moskva, s. 292.

Taigi, filosofija studijuoja tekstą kaip minties išraišką. Toks studijavimas reiškia dialogą, nes autoriui (filosofui) mes užduodame klausimus ir randame tekste atsakymus. Tekstas ir jo supratimas (ne aprašymas ir ne aiškinimas) ir yra ta ašis, apie kurią sukasi visos metodologinės filosofijos problemos.

Gamtamokslinių ir kitų konkrečių, specialių tekstų studijavimas – tai labiau informacijos gavimas. Tuo tarpu filosofinių tekstų skaitymas – tai dialogas, ginčas: susiduria, iš vienos pusės, filosofo tekstas, jo autoriaus patyrimas, iš kitos – skaitančiojo turimos žinios. Bet tai nėra vien individuali sąveika su tekstu; skaitytojas, tyrinėtojas, filosofas atsineša ne tik visas savo turimas mokslų žinias, bet ir visą savo socialinio pažinimo bagažą, kurį jam suteikia jo socialinė terpė. Šiuo atveju svarbų vaidmenį vaidina tyrinėtojo iki tol turimos žinios: „atrandu, ką žinau“. Filosofinis tekstas, tiek praeities, tiek dabarties, iš pradžių daugeliu atvejų „svetimas“ studijuojančiajam, nes jo patyrimas ir žinios yra atsiradusios dar žemesniame apibendrinimo lygyje, kitoje „paradigmoje“.

Šiame susidūrimo taške pirmiausia ir kyla konfliktas – kyla problema. Kaip suprasti svetimą patyrimą? Ar iš viso verta tokį man svetimą tekstą suprasti? Gal jį reikia tik išmokti (egzaminui)? Susiduriama su dilema: pirma, ar reikia studijuoti tekstą, jei jo neverta suprasti? Antra, jei jį verta suprasti, kaip tai padaryti?

Vėl išsiskiria gamtos mokslų ir filosofijos požiūriai. Gamtamokslininkas (ar specialiųjų mokslų atstovas) už teksto mato objektyvų faktą ar dėsningumą. Filosofą domina fakto, dėsningumo prasmė: jam svarbu, kas daro tekstą prasmingą, kas daro jį žinojimu, kaip tas žinojimas atsiranda ir vystosi. Filosofinis tekstas yra procesas, besivystantis laike, atskleidžiantis savo prasmę laike, tęstinume, o todėl ir suvokiamas nuosekliai, laike, vystymesi. Nutrauktas, „sutrūkinėjęs“ filosofinis tekstas ar jo fragmentas (ištrauka) „neatiduoda“ informacijos, jame nelieka argumentacijos, prasmė išnyksta. Taigi, filosofinis tekstas turi dvigubą prasmę: jis yra ir supratimo dalykas, ir supratimo priemonė. Filosofinės žinios (pažinimas) yra žinojimas apie tai, ką mąstymas atliko praeityje. Tačiau tuo pat metu tai palikimas, svarbus dabartyje. Todėl filosofinės žinios nėra tiesiog objektas, apie kurį reikia įsidėmėti sumą duomenų ir faktų. Tai yra pati mąstymo veikla, kuri gali būti pažinta tiek, kiek pažįstantysis protas atkuria jį savyje, įsimena, priima, kaip dabar jam (subjektui) reikalingą dalyką. Jis virsta subjekto *pažinimo kitabūčiu*, naujomis žiniomis naujais laikais.

Todėl filosofinis tekstas turi būti vientisas. Ištraukos, analizės fragmentai ardo protą. Studijuojantis protas dirba pagal autoriaus-filosofo mąstymo logiką, jis ima suprasti autoriaus-filosofo surastus ryšius, net mąstymo stilius turi reikšmės. Taip įgyjamos žinios, bet kartu ištreniruojamas mąstymo įrankis – jame susiformuoja įgūdžiai. Štai todėl suprasti filosofines problemas galima tik palaipsniui, pereinant nuo vienos epochos prie kitos, nuo vienos personalijos prie kitos, nuo vienos epochos esminių problemų prie vėlesnės, augant jų sprendimo sudėtingumui.

Problemos sprendimo procesas – dialogo situacija

Problemos atsiradimą suponuoja konfliktas tarp esamos situacijos ir tikslo. Subjektas (studijuojantysis) stengiasi pasiekti tikslą (suprasti), bet nežino būdų ir priemonių jam pasiekti. Dėl to jaučiamas sunkumas, atsiradusios situacijos konfliktiškumas: kyla problema suprasti filosofinį tekstą, pritaikyti savo sprendimams. Konfliktas baigiamas, kai problema išsprendžiama. Tačiau iki to veda ilgas mąstymo kelias.

Pirmiausia, sprendžiant iškilusią problemą, reikia išeiti už anksčiau įsisavintos informacijos ribų. Nuo mokymo, suprantamo siaurai, – kaip terminų įsisavinimo, verbalinių apibrėžimų, – pereinama prie asociacijų įtvirtinimo (kuo daugiau turininių žinių, tuo daugiau asociacijų), prie koncepcijos išsiaiškinimo, įjungiančio aktyvų mąstymo dalyvavimą. Pasak E. Gellnerio, „mokymasis, sprendžiant problemas, yra derinys vaizdinių, hipotezių kūrimo ir pačių strategijų kūrimas“[138]. Taigi, problemos sprendimą mes laikome procesu, vykstančiu laike.

Problemos „pašalinimo“ būdai

Pagal R. L. Ackoffo ir F. E. Emery apibrėžimą, „problema – tai į tikslą besiveržianti būklė, kuria nepatenkintas į tikslą besiveržiantis individas“[139]. Pažinimo procese pažįstantis individas susiduria su neaiškumu – problema, su kuria jis vienaip ar kitaip turi susidoroti. Gali būti sprendimo alternatyva: 1) individas, susidūręs su problema (kadangi tai sukelia nepasitenkinimą, mąstymo „nekomfortą“), gali „pakeisti savo veržimąsi“[140], tai yra problemą atmesti, atsisakyti ją spręsti; ar 2) nepasitenkinimo būklę individas gali pa-

[138] Gellner, Ernest. (1962). *Slova i vešči*. Moskva: Izdatelstvo inostrannoj literatury, s. 586, 625.
[139] Ackoff, Russell L. and Emery, Frederic E. (1972). *On Purposeful Systems*. Chicago: Aldine-Atherton, S. 115.
[140] Ten pat, p. 115.

keisti į „valdomą būklę“[141], tai yra problemą spręsti ir išspręsti (pasiekti pasitenkinimo būklę). Visų pirma tyrinėtojas susipažįsta su problema ir ieško savo atmintyje elementų žinių, kurios galėtų padėti ją išspręsti. Jei jų turi – prasideda sprendimas. Jei turi per mažai – atsiveria du keliai: vienas – atsikratyti problemos kaip nereikalingos; antras – imtis veiklos, ieškoti, įgyti naujų žinių, kad ją išspręstų. Taigi, kad subjektui kiltų noras imtis problemos sprendimo, tai yra turimą dar negyvą informaciją paversti savo paties savastimi, turi būti trys sąlygos: pirma – pakankamas žinių (informacijos) kontekstas, kuris duotų medžiagos problemai svarstyti, paaiškinti ir suprasti; antra – subjekto nuostata, pasak M. Wertheimerio[142], „pagerinti esamą situaciją“, arba noras žinoti, ir trečia – pakankamai išlavintas abstraktus subjekto mąstymas.

Problemos sprendimo procesas – dialogo situacija

Nuo problemos sunkumo ir bendrumo laipsnio, nuo jos uždarumo ar atvirumo priklauso ir jos sprendimo būdai. Paprastai pasinaudojama dviem būdais: viena, sprendimas per bandymus ir klaidas, tai yra atsitiktinė, nepagrįsta, o kartais ir nenaudinga veiksmų eilė; antra, sprendimas, remiantis nuoseklia analize, planingai ir tikslingai tiriant.

Problemos sprendimui svarbiausia tikslo pasiekimo paieška. Paieška – tai nuostata į galutinį veiklos rezultatą. Nuostata, viena svarbiausių individo savybių, pažinimo procesuose veikia kaip organizuojantis ir nukreipiantis faktorius. Nuostata gali veikti dvejopai. Pirma, vien kaip fiksuojantis faktorius, kai teigiama „*taip yra*“ (pozityvistinės filosofijos *credo*). Tuo atveju ji veikia kaip faktorius, stabdantis kūrybišką sprendimą. Antra, kaip tendencija užbaigti pažinimo procesą. Šiuo atveju nuostata tuo pat metu yra ir paieškos sąlyga. Problemos sprendimas, priklausomai nuo to, kokia tendencija ima viršų, gali vykti arba statiškai, stereotipiškai, pasyviai priimant pateiktus faktus, sąvokas, tezes, arba kūrybiškai, ieškant savarankiško, euristiško sprendimo.

Mąstymo rezultatas yra mąstymo veikla iš filosofijos paveldo išskirtos įvairiausio lygio problemos. Išskirtų problemų pritaikymas naujoms šiuolaikinėms situacijoms paaiškinti jau yra supratimas. Tačiau tą gali atlikti tik aktyvus mąstymas, turintis nuostatą „pakeisti situaciją ją pagerinant “ (M. Wertheimer).

---

[141] Ten pat, p. 123.

[142] Wertheimer, Max. (1982). *Productive Thinking*. Chicago: University Chicago Press, S. 293.

Kaip aktyvinti tokios kokybės mąstymą? Jeigu žmogus neturi noro ir nežino (mažas žinių kiekis ir kokybė), kaip organizuoti savo protinę veiklą, jis paprastai nepasiekia aukšto mąstymo išsivystymo lygio net turėdamas pačias geriausias prielaidas ir geras sąlygas arba „socialinę nišą“ (J. Habermas).

Reikia valdyti tokius mąstymo etapus kaip: uždavinio iškėlimas, optimalios *motyvacijos sukūrimas*, asociacijų kryptingumo reguliavimas, maksimalus įtraukimas tiek vaizdinių, tiek metaforinių komponentų bei sąvokinio mąstymo išlavinimas.

Motyvacijos sukūrimas yra viena svarbiausių mąstymo aktyvinimo prielaidų. Mokymosi motyvas gali būti gyvenimiška būtinybė (studentui išlaikyti egzaminą), arba noras pasiekti intelektualinį pasitenkinimą: „aš padariau atradimą!“. Antrojo motyvo skatinimas – pirmasis ir svarbiausias dėstytojo uždavinys universitete. Antruoju atveju įsijungia mąstymo savarankiškumas, iniciatyva, individualumas. Net jeigu studijuojantysis išradinėja dviratį ar dėl nedidelio žinių bagažo daro dalykinių klaidų, vis tiek sprendžiama problema jau yra tapusi jo nuosava problema. Ir net jeigu jam darbas nepavyks, jis išmokys savarankiškai mąstyti ir atves prie kitos problemos, kurią jis išspręs. Nigelis Blake'as, Jungtinės Karalystės edukacinės filosofijos draugijos prezidentas, tai vadina „idealia dialogo situacija“[143], kai dalyviai gali laisvai išreikšti nuomones, norus ir požiūrį, kai ieškoma tik „stipresnio argumento“. Tačiau jis pabrėžia, jog šitokią situaciją visada yra sunku pasiekti, kadangi diskusijos (konferencijos) dalyviai jau turi turėti žinių apie diskutuojamą dalyką. Priešingu atveju, be žinių, tik iš „bendro išsilavinimo“ kiekvienas gali kalbėti ir sakyti, kas ateis į galvą: „Tokia neturininga diskusija gali užmušti racionalumą“[144]. Palaikyti optimalią motyvaciją padeda palaipsniui pateikiami vis sudėtingesni uždaviniai, kuriuos žmogus tuo momentu gali įveikti.

Kai individas sprendžia problemą, jis neišvengiamai plačiau naudojasi informacija, toli išeidamas už problemos ribų. Tyrimais nustatyta, jog kai problema priimama kaip įdomi, svarbi, tai iš esmės padidina jos išsprendimo tikimybę.

Mąstymo procesas apima sąmoningus ir nesąmoningus komponentus. Žinoma, jog problemos sprendimo procesas nesustoja, kai žmogus nustoja

---

[143] Blake, Nigel. (1995). Ideal Speech Conditions, Modern Discourse and Education // *Journal of Philosophy of Education*. Vol. 29. No. 3, p. 355.

[144] Ten pat, p. 357.

sąmoningai apie jį galvoti. Jei problemos išspręsti nepavyksta, nors ir labai stengiamasi ją suprasti, naudinga tą problemą laikinai atidėti ir pereiti prie kitos. Toks „persijungimas“, įvedant šalutinę informaciją (filosofijoje – ekskursas į filosofijos istoriją), padeda susikaupti prie naujų problemos aspektų, kurie ir padeda išspręsti problemą.

Klausimo vaidmuo

Mąstymo procesą aktyvina ir keliami klausimai, kadangi klausimas apriboja (susiaurina) hipotezių „perkratinėjimą“ atmintyje. Senovės graikų filosofai ieškojo būdų palaikyti mokinio pastangas sprendžiant problemą. Tą jie (Sokratas) darė, keldami klausimus. Mus pasiekė klausimų filosofija. Sokratas savo pokalbiu-dialogus pavadino „pribuvėjos menu“, nes jis ne tik sudomindavo klausytoją, bet ir sukurdavo iliuziją, kad šis pats savarankiškai rado problemos sprendimą. Toks metodas atveda individą prie sprendimo, tačiau tai padaroma taip, kad paskutinį žingsnį žengtų jis pats. Tik tada jis įgyja pasitikėjimą savo sugebėjimu spręsti ir kitus uždavinius. Štai kaip ugdomas laisvas pilietis laisvoje visuomenėje, nesibaiminant jo vėlesnių individualių sprendimų, nes tai darys mąstantis žmogus.

Lemiamos reikšmės turi filosofinio dialogo žodynas (sąvokų aparatas). Specialūs terminai lemia vienareikšmį problemos supratimą, susiaurina analizės lauką. Todėl būtina vartoti sinonimus, aiškinti specialių terminų reikšmę ne vien semantiniu, bet ir istoriniu požiūriu, netgi pateikti metaforas. Taip praturtinamas termino turinys, išplečiamas analizės laukas.

Naujos medžiagos suvokimas prasideda ne nuo „susipažinimo“, kaip žinomu būdu spręsti problemą, ne nuo sužinojimo, ką rašo apie tą problemą keli filosofai, dažnai „ištraukti“ iš savo labai skirtingų epochų be jokio istorinio ir net teorinio konteksto, ir ne nuo jų tekstų begalinio citavimo, bet nuo sudarymo pagrindų, formuojančių poreikį išspręsti panašią problemą mūsų gyvenamu laikotarpiu.

Tie pagrindai – tai įsisavinimas visos filosofijos „filogenezės“, einant nuo epochos prie epochos, nuo filosofo prie filosofo. Tai jau nėra fragmentų ar gražių citatų išmokimas. Žinios įsisavinamos ne todėl, kad kažkas pasakė, pranešė ar išdėstė, o todėl, kad pačiam žmogui atsirado poreikis sužinoti ir suprasti. Atsakydamas į kylančias, dabar jau tapusias svarbias, problemas, veikiantis individas nuodugniau ir greičiau įsigilina į jam nepažįstamą paradigmą, nes tai jam svarbu.

Klausimai nukreipia mąstymo procesą, neleidžia minčiai išsiblaškyti įvairiausiomis kryptimis, svarbiausia, neleidžia nusprūsti nuo filosofinio esmingo mąstymo lygmens į specialiųjų mokslų ar net kasdienio (*common sense*) mąstymo lygmenį[145]. Tačiau svarbiausia čia yra ne tiek pati informacija, kiek akcentavimas būdų išeiti už jos ribų, susieti su šiuolaikinio laikotarpio pažinimo lygiu ir šiuolaikinės visuomenės problemomis.

Probleminis mokymas neišvengia pavojų ir trukdžių. Tai – specifinės mąstymo kliūtys. Mąstymo inertiškumas ir stereotipai, susiję su buvusia filosofine mokykla, su visuomenėje vyraujančia ideologija arba ideologijų chaosu, su filosofine mada, aukštosios mokyklos „tradicijomis“, su dėstytojų kompetencija, jų mąstymo pažangumu ar stagnacija. Būdinga, kad mąstymo tabu išlieka net dėl universitete priimtų taisyklių. Taip studijuojantysis, pats nepastebėdamas, patenka į konservatyvų mąstymo kelią, ypač jei jis puošniai grindžiamas sofistiniais išvedžiojimais.

Trumpai tariant, suprasti ir paversti savastimi filosofines problemas galima tik palaipsniui, einant nuo filosofo prie filosofo, nuo epochos prie epochos. Fragmentų, teiginių, apibrėžimų, „bendrų“ klausimų pabiras mokymasis nesukuria probleminio lauko. Būtina pateikti sistemingas žinias. Problemų sprendimo įtampa turi būti nuosekli, nenutrūkstama. Blogiausia universitetų praktika, kai vienas dėstytojas skaito paskaitas, o kitas – veda seminarus. Seminarai – tai vieta, kur atsiradęs pažinimo „konfliktas“ nukreipiamas kūrybiška linkme, įžiebiamas noras sužinoti, „padaryti atradimą“. To negali padaryti „dvi auklės“. Mokymo ir nuostatos formavimo procesas turi būti vienose rankose. Maža to. Seminaruose turi būti sukuriama „proto atpalaidavimo“ atmosfera, leidžianti pasakyti bet kokią kvailystę nereikalaujant vienintelio teisingo atsakymo. Studijuojantysis, kaip „save reguliuojanti sistema“, pats pamato savo klaidas ir pats „padaro atradimą“, bandydamas išspręsti sau svarbią problemą.

[145] Ši bėda dažnai būdinga ne tik visų rūšių ir visų rangų vadybininkams, kurie pritaiko savo išmoktas teorijas, sistemas ir lenteles konkrečiai bendruomenei tvarkyti (ne valdyti!), bet ir valstybinio lygio veikėjams, besivadovaujantiems savo sveiku protu ir kitų valstybių pavyzdžiais. Filosofiškai paruošto proto reikia, kad veikėjas galėtų suvokti visuomenės esmę procese, istoriškai, savo geopolitinėje erdvėje, savo išsivystymo lygmenyje ir pan. Tada nebus automatiškai perkeliamos nei kitų valstybių strategijos, nei veiklos principai, nei įstatymai.

Filosofo vaidmuo

Vakarų teoriniame mąstyme atsiranda šiuolaikiškos filosofijos poreikis. Tai jau kitokia filosofija, nei klasikinė arba modernioji. Tai filosofija, paremta naujomis metodologijomis, naujomis mokslo žiniomis, galinti paveikti ne tik socialinį veiksmą, bet ir socialinių koncepcijų kūrimą, strategijų planavimą.

Tačiau, paradoksalu, pati filosofija iki šiol išgyvena krizę, o ir humanitariniai mokslai apskritai praranda pozicijas, nes visuomenei primetamas įsitikinimas, jog jie nereikalingi. Teorijos kuriamos rinkai (liūdna mokslinių projektų patirtis), todėl jose sunkiai prasiveržia mokslinė kritika, kuri yra mokslo *alfa ir omega*. Teorines inovacijas čia keičia pragmatinis esamo momento (dažniausiai politinio) poreikių tenkinimas[146], reikalaujantis tik formalaus teorijos pritaikymo. Ar individo kūrybos laisvė ir jo kaip kūrėjo tapatumas gali išlikti, jei jis turi būti „naudingas" tik vadybinės ir technologinės sąmonės tikslams?

Johne`o Locke`o žodžiais tariant, filosofo vaidmuo – būti juodadarbiu, mėžiančiu praeities sąvartynus, kad išvalytų kelią ateičiai kurti. Šiuolaikinė filosofija vykdo šią užduotį: ji kuria veikimo planą (teorines strategijas), tampa veikimo nuostata ir veikimo angažuotumu. Tai ir yra pilietinės visuomenės ugdymas: kiekviena proga, kuri suteikia galimybę ugdyti individo sugebėjimą savarankiškai spręsti, yra naujas jo filosofinio išsimokslinimo lygis ir nauja pilietiškumo pakopa. Svarbiausia filosofijai – nesupriešinti žodžio ir veiksmo, filosofinės tiesos ir poelgio, arba, kaip kalbėjo F. Nietzscheė, turėti „valią siekti tiesos". Filosofijos siekinys yra ne tik erudito mokymas, bet ir ugdymas asmenybės, pasitikinčios savimi, turinčios savo nuomonę ir atsakomybės jausmą už visuomenės pokyčius. Tai gerokai primiršta filosofijos pareiga.

Universalus ugdymas kuria asmenybės tapatumą. Tačiau šiandien visapusišką vientisą ugdymą užgožia fragmentiško, net chaotiško švietimo prioritetai. Fragmentiško šiuolaikinio švietimo pobūdžio formavimas (aukščiausio beprasmybės lygio išraiška – filosofijos testai ir meno kūrinio interpretacijos) prisideda prie savanaudžių individų su tokiomis individualiomis vertybėmis, kurios iš esmės yra egoistinės antivertybės, ugdymo. Fragmentiškumas individą veda į egoizmą; individo egoizmas, savo ruožtu, veda į fragmentiško elgesio formavimąsi: jis gyvena ir veikia tik dėl sava-

[146] Aukščiausia ir nemoraliausia šio tenkinimo pakopa yra vadinamasis „politkoretiškumas".

naudiškų, siaurų, madingų tikslų. Asmenybės kaip tapatybės, sau pakankamo, visaverčio asmens neatsiranda. Vienpusis, arba fragmentiškas, individo ugdymas sukuria fragmentišką, nejaučiantį pilnatvės, nevisavertį žmogų ir kartu – jo nevisavertį ir fragmentišką pasaulio suvokimą. Apie tapatumą čia kalbėti sunku: tai tarsi dėlionė, kuriai trūksta daug dalelių, kai jų, vartojant sistemų teorijos sąvoką, yra „mažiau negu pakankamai", kad būtų asmenybė. Toks individas, jausdamas savo asmens sistemines paklaidas, bando jas užkaišioti, pasisavindamas svetimus pasiekimus, naikindamas visa, kas jam atrodo yra aplinkui sveika ir nepažeista. Pasak I. Kanto, jį valdo egoizmas ir savimana.

Taip pat būtina nepamiršti, jog mokslinio filosofinio tyrimo sąvokų negalima tiesiai pritaikyti realiame gyvenime. Filosofija metafiziniame lygmenyje kalba apie optimumą, siektiną kryptį, vektorių, nurodantį tik bendriausią kryptį. Tik brandžiose demokratijose randame ieškomų visuomenės gyvenimo bruožų. Tuo tarpu mūsų visuomenėje, neseniai atkūrusioje savo nepriklausomybę, dvidešimtajame amžiuje iškentėjusioje tris okupacijas ir du karus, šie siekiniai dar tebėra kasdienio gyvenimo ir kasdienės kovos problema visuose lygiuose: nuo metafizinio iki paprasčiausio kasdienio. Todėl, Zygmunto Baumano nuomone, „neužduoti tam tikrų klausimų yra daug pavojingiau, negu nesugebėti atsakyti į tuos klausimus, kurie jau įtraukti į oficialią darbotvarkę. Už nutylėjimą mokama tvirta žmonių kančių valiuta"[147].

[147] Bauman, Zygmunt. (2007). *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Apostrofa, p. 13.

II SKYRIUS
Asmenybės pagrindai

1. Laisvos visuomenės paradigma

Laisvos veiklos prielaidos

Laisvos visuomenės konceptualinis modelis gali būti išplėtotas per esminę kategoriją – veiklos kategoriją. Tai reiškia, būtina išskirti minimalų, bet pakankamą kiekį sąvokų ir jų sąryšių, apibrėžiančių šią kategoriją. Tam būtina ištirti tris posistemius: veiklos pagrindus, veiklos procesą ir veiklos subjektą. Laisva kūrybiška veikla, iš vienos pusės, priklauso nuo tų technologinių prielaidų, kuriomis naudojasi visuomenė, tai yra nuo gamtinių procesų valdymo, panaudojant labai pažangias technologijas. R. L. Ackoffas ir F. E. Emery šias prielaidas apibūdino taip: „pateikiamų resursų kiekis turi būti pakankamas, kad visi norintieji galėtų vienu metu siekti to paties tikslo“[148].

Nuolatinis istorinis žmonijos pažangos pagrindas buvo ir tebėra gamybinių jėgų plėtotė. Kadangi tos jėgos yra visų gamybos priemonių, taip pat viso žmogiškojo patyrimo ir sukauptų žinių visuma, tai gamybos tobulinimas yra ir pačių individų kūrybinių jėgų, kurios nuolat įtvirtinamos materialinės ir dvasinės kultūros objektų pavidalu, tobulinimas. Už daiktiškų formų slypi žmogus. Taigi, tų formų tyrimas yra ne daiktų savaime, ne daikto „savyje“ tyrimas, o paties žmogaus analizė. Svarbiausiu visuomenės ir žmogaus tikslu turėtų tapti ne materialinio, bet žmogiškojo turto kaupimas.

Grįžtamajam ryšiui tarp materialinių veiklos sąlygų ir kūrybiškos asmenybės visada tarpininkauja socialiniai santykiai. Taigi, kitas objektyvus laisvos veiklos pagrindas yra būtent lygiavertės pasisavinimo galimybės. *Idealo* požiūriu – tai kiekvieno visuomenės nario dalyvavimas valdant socialinius

[148] Ackoff, Russell L. and Emery, Frederic E. (1972). *On purposeful syste*ms. Chicago: Aldine-Atherton, p. 233.

santykius. Tai nulemia, kad veikiančių subjektų sąmonėje galėtų formuotis bendri, bet kartu ir įvairūs, individualūs poreikiai. Bendri poreikiai lemia bendrą visuomenės tikslą – kiekvieno jos nario kaip asmenybės vystymąsi.

Tačiau paminėtos prielaidos yra tik viena iš žmogų palaikančios visuomenės prielaidų. Lemiamą vaidmenį vaidina patys veikiantys subjektai, kurie žino, kokios turi būti objektyvios sąlygos, žino, kokiais būdais siekti tikslo, ir savo veikloje sąmoningai kuria tas sąlygas. Įsisąmonintas tikslas lemia veiksmų būdą.

Teigiant, jog laisvos veiklos prielaidos ugdo dvasiškai turtingą, talentingą asmenybę, būtina atkreipti dėmesį į esminę jungiančiąją grandį, per kurią ir pasiekiamas tikslas, tai yra į patį veiklos procesą. Priešingu atveju galima nukrypti į konservatyvų determinizmą ir tikėti, kad objektyvios prielaidos savaime turi imanentinę savybę sukurti pageidaujamą ir žmogui palankią visuomenę. Tokia prielaida gali būti tik sąmoningai siekiančių tikslo subjektų veikla – tai valdymas remiantis žinojimu[149].

Veiklos subjektas

Veiklos subjektas – tai žmogus, suvokęs save kaip savo istorinio išsivystymo priežastį ir rezultatą, turinį ir tikslą. Jo universali veikla suteikia jam laisvę, vientisumą ir kuria jo ryšį su kitu žmogumi ir su pačiu savimi. Asmenybę kuria dalyvavimas sociumo gyvenime, bendravimas, kūryba. Kita vertus, nuo asmenybės išsivystymo lygio, nuo jos „kokybės“ priklauso jos dalyvavimas visuomenės gyvenime. Laisva veikla lemia dvasines paskatas – poreikį tobulinti tiek veiklos sąlygas, tiek pačią veiklą. Svarbiausia šios veiklos savybė – jos sugebėjimas kurti ne tiktai žmogui naudingus daiktus (daiktinį turtą), bet ir patį žmogų jo visuomeniniuose ryšiuose (žmogiškąjį turtą).

Šitokioje sistemoje nebegali būti absoliutinami nei materialiniai, nei socialiniai, nei objektyvūs, nei subjektyvūs aspektai. Kūrybinės veiklos sąlygos, pats veiklos procesas ir veiklos subjektas čia tarpusavyje susiję. Nė viena sistemos dalis negali plėtotis be santykio su visomis kitomis. Veiklos rezultatas šiomis sąlygomis yra kūrybiška asmenybė, turinti ir sugebėjimų, ir poreikį veikti bei kurti. Kita vertus, nors kūrybiška asmenybė yra tarsi kuriančios veiklos tam tikromis sąlygomis produktas, tačiau kartu ji yra pradininkas kūrybos proceso, kuriame susijungia objektyvios ir subjektyvios kūrybos sąlygos. Beje, objektyvios ir subjektyvios kūry-

[149] *Idealo* požiūriu – tai kūryba pagal grožio dėsnius, arba Aristotelio „forma“.

bos sąlygos sėkmingai gali būti tobulinamos tik tuo atveju, jeigu veiklos subjektas žino, kokios turi būti tos sąlygos ir kokios jos dabar yra. Moksliškai pagrįsto idealo (optimalaus modelio) palyginimas su realia padėtimi sukuria tą teorinį pagrindą, kuriuo remiantis galima pažinti kelius ir būdus tikslams pasiekti.

Pateiktą optimalių variantų sistemą akivaizdžiai iliustruoja ryšys tarp gyventojų išsimokslinimo ir šalies technologijos lygio. M. Moritani nuomone, „ar šalis daug pasieks modernizuodama technologijas, pirmiausia priklauso nuo to, koks bus pagrindinės gyventojų masės išsilavinimo, gyvenimo ir bendros kultūros lygis“, kadangi „šalies technika yra jos kultūros produktas“[150]. Kita vertus, jeigu sudėtingiausios technologijos reikalauja aukšto kūrybinio potencialo, jeigu „atsirado kūrybos paklausa, tai, M. Moritani požiūriu, akivaizdu, jog tam, kad šalis „sustiprintų savo kūrybinį potencialą, reikalingos taip pat tam tikros socialinės sąlygos“[151]. Šitoks požiūris toliau lemia ir švietimo proceso, ir mokslinės kūrybos organizavimą. Vadovaujantis į žmogų nukreiptais tikslais, pabrėžiama, jog visokeriopas augimas nėra savarankiškas tikslas. Jis yra humaniškas tik tiek, kiek laikomas sąlyga *sukurti lygiavertes kiekvieno žmogaus kūrybos galimybes.* Šis požiūris remiasi prielaida, jog kūryba nėra vien tik neeilinių asmenybių privilegija. Skirtumai tarp įvairių žmonių šiuo atžvilgiu tėra tik kiekybiniai ir priklauso nuo minėtų sąlygų lygio ir žmogaus vietos jose. Vienu būtinų kūrybiško mąstymo pagrindų laikydamas socialinę padėtį, palankią socialinę atmosferą, socialinę nišą, kurioje gyvena individas, M. Wertheimeris savo moksliniais tyrimais įrodė esminį struktūrinį tiek primityvių tautų, tiek moksleivių, tiek didžiųjų mokslininkų kūrybos mechanizmų tapatumą[152].

Veiklos sąvokos turinio kitimas

Sąvokų sistema, atitinkanti istoriškai optimalią reiškinio būseną, gali pagrįsti kokybiškai naują turinį tokių sąvokų kaip „universali asmenybė“, „laisva veikla“, „kūryba“ ir kt. Pavyzdžiui, universalios asmenybės pagrindu jau nebegali būti laikomas įvairiausių specialybių (gretutinių specialybių) įgijimas. Jeigu taip vertintume, faktiškai pripažintume jau praeities techno-

[150] Moritani, Masanori. (1982). *Japanese technology: Getting the Best for the Least*. Tokyo: Simul Press; Beaverton, p. 145.

[151] Ten pat, p. 142.

[152] Wertheimer, Max. (1982). *Productive Thinking.* Chicago: University Chicago Press, p. 310–312, 269, 296.

logijas ir socialines struktūras bei jų darbo pasidalijimą. Tiek technologinė, tiek socialinė šiuolaikinės visuomenės raida numato esminius ir gamybos, ir socialinės veiklos pokyčius. Tai reiškia profesinio darbo pasidalijimo išnykimą. Taigi, sąvoka „universalus individas“ įgyja naują turinį: ji reiškia esminių žmogaus jėgų ir žinių išraišką įvairiausioje kūrybinėje veikloje.

Sąvokos ir sąvokų sistemos, kuriomis mes naudojamės, dažnai yra atėjusios iš kito filosofinio ir socialinio konteksto, todėl jų turinys dažnai nebeatspindi dabarties problemų. Tam, kad sąvoka būtų adekvati, būtina, kad ji kistų kartu su kintančia, jos apibendrinama realybe. Dažnai susiduria du požiūriai. Vienu atveju manoma, kad sąvoka laipsniškai tobulėja, ji apsivalo nuo „nemokslinių“ apnašų ir, pagaliau tapusi „gryna“, priartėja prie tobulos idealizacijos, tinkamos filosofinei kalbai. Laikantis kito požiūrio, sąvokos ir sąvokų sistemos plėtojasi, keičiasi jų turinys ar net jos pakeičiamos visai kitomis, naujomis, atitinkančiomis besikeičiančios realybės keliamas problemas. Pirmuoju atveju svarbiausias teorijos tikslas yra pagrįsti ar pateisinti esamą teoriją, koncepciją arba sąvoką. Antruoju atveju teorijos tikslas – išspręsti problemą, gal net atsisakant klasikinio ar visuotinai priimto buvusios koncepcijos „grynumo“, išspręsti ne tik teoriškai, bet ir pasiekiant pageidaujamų praktinių rezultatų.

Kada ir kiek transformuojasi sąvoka ar konceptualinė sistema? St. Toulmino nuomone, „mokslinės disciplinos – tai evoliucionuojančios „istorinės esmės, o ne „amžinos būtybės“[153]. Mąstymo istorijoje ilgai gyvavęs filosofinis „nekintamų esmių“ idealas dabar pakeičiamas sąvoka „istorinės esmės“. „Istorinių esmių“ sampratoje sąvokos yra suprantamos kaip kintančios kartu su kintančios istorinės realybės keliamomis problemomis. Tačiau jos gali tiek išsaugoti savo vientisumą ir turinio perimamumą, kad jas galima identifikuoti ir pažinti pereinant iš vienos epochos į kitą. Antai, humanizmo ir asmenybės sąvokos, viena vertus, išlaiko turinio perimamumą ir dėl to yra atpažįstamos, tačiau, kita vertus, įtraukia į savo turinį naujas problemas. Bėgant amžiams, filosofija įvairiais būdais sprendė žmogaus problemą, o problema, išsišakojusi į daugelį krypčių ir klausimų, visada išsaugojo kažką bendra, atpažįstamą: „galimą pažinti vientisumą“ ir „nenutrūkstamumą“[154]. Naujos filosofų kartos savais terminais performuluodavo specifinius kausimus, bet pagrindinis žmogaus esmės turinys išliko.

---

[153] Toulmin, Stephen. (1972). *Human Understanding*. Oxford: Clarendon Press, p. 149.
[154] Ten pat, p. 28.

Darbo ir veiklos sąvokos

Visa žmonijos istorija yra daiktinės veiklos istorija, tačiau ši daiktinė veikla pasireiškia visų pirma darbo forma. Darbas yra nulemtas spaudimo išorinio tikslo, kurio įgyvendinimas yra arba gamtinė, arba socialinė būtinybė. Reikia griežtai skirti „darbo“ ir „laisvos veiklos“ sociologines sąvokas.

Darbas socialinėse teorijose figūruoja tik veiklos uždarbiui pavidalu. Darbas yra specifinė žmogiškosios veiklos išraiška. Darbo tikslas – tai vartojimas. Darbas nėra laisva veikla. Iki šiol visa žmogiškoji veikla didžiąja dalimi buvo darbas, kitaip sakant, susvetimėjusi nuo savęs pačios veikla. Pasak Norberto Wienerio, darbas yra tokia veiklos forma, kuri „nebūdinga žmogui“, nes tik veikla, kūryba yra imanentinė žmogiškosios veiklos charakteristika. „Veiklos“ sąvoka išreiškia esminį darbo pobūdžio pakitimą, kai žmogus veikia jau ne priverstinai, ne vien vartojimui, ne „uždarbiui“, o laisvam savo kūrybinių galių įkūnijimui.

Žmogiškąją veiklą kaip savitikslę aiškino Aristotelis: pageidautinos tik tos veiklos rūšys, kuriose, kaip ir filosofiniame stebėjime, žmogus nieko kito nesiekia, išskyrus pačią savo veiklą, nes „proto veikla – tai gyvenimas“ („Metafizika“). „Juk jei kiekvienas įrankis palieptas arba nujausdamas paliepimą galėtų atlikti jam būdingą darbą pats <...>, tai yra jei šaudyklės pačios austų ir plektrai patys skambintų kitara, visai nereikėtų meistrams padėjėjų nei šeimininkams vergų“ <...> „Gyvenimas yra veikla“, – rašė Aristotelis „Politikoje“[155].

Įdomu šiuo požiūriu tai, kad būtent tos fizinio darbo rūšys, kurios iš žmogaus nereikalauja jokio kūrybiškumo, kurios leidžia jam veikti tik automatiškai ir todėl tarsi atpalaiduoja jo mąstymą, vis dėlto mąstymui yra pačios pražūtingiausios, labiausiai skatina intelektualinį bukumą. „Sužmogintos“ mašinos tarsi turėtų pakeisti „sumašinintus“ žmones, tačiau jokia technika savaime negali išlaisvinti žmogaus. Nors visuminė žmogiškoji veikla darosi vis turtingesnė (civilizacijos ir kultūros pasiekimai), ji lemta tik daliai visuomenės; didžiajai jos daliai lieka tik darbas (tikslu išgyventi, bent jau fiziškai).

Netgi pati protinė, kūrybinė veikla – tai ne šventiškas laiko leidimas, tačiau didžiulė įtampa, reikalaujanti visų žmogaus galių, taip pat ir fizinių. Pažangių technologijų laikais, nusvetiminant darbo produktą, iš dirbančiojo dabar jau iščiulpiamos ne tik jo fizinės galios, bet ir protinės, kūrybinės.

[155] Aristotelis. (1997). *Politika*. Vilnius: Pradai, p. 390; 1253b.

Sąlyga laisvai veiklai lieka ta pati – galėjimas pasisavinti adekvatų darbo produktą, o tas priklauso nuo visuomeninių politinių santykių. Reikalingi, pasak R. Dahrendorfo, „lygūs šansai“, tiesiogiai pasisavinant darbo produktą – pragyvenimo dalykus. Tas pat pasakytina ir apie tiesioginį „kito žmogaus pasisavinimą“, tai yra santykį su kitu žmogumi kaip su žmogumi, o ne kaip su ekonomine kategorija. Tačiau čia negalima pamiršti pačių veikiančiųjų subjektų. Veikiantis žmogus formuojasi kaip kuriantis subjektas, o ne tik kaip vartotojas, nes iš esmės tai yra kova ne vien už egzistavimo priemones, bet ir už išsivystymo galimybes.

Veiklos sąvoka – ribinė sąvoka

„Veiklos“ sąvoka yra aukšto abstrakcijos lygio sąvoka, joje sutelkta didžiulė informacija. Laisvą veiklą galima aiškinti įvairias aspektais, atskleidžiant ryšių įvairovę. Laisvą veiklą galima apibrėžti jos sąlygų aspektu, tai yra kaip sąlygas, leidžiančias kiekvienam visuomenės nariui vystytis kaip kūrybiškai, unikaliai, talentingai asmenybei. Tai ir tokios veiklos sąlygos, kurios kiekvienam žmogui leidžia būti veiklos subjektu. Taip pat jas galima apibūdinti kaip kuriančias individo ir visuomenės interesų harmoniją, naikinančias susvetimėjimą. Esant toms sąlygoms, visuomenės tikslu tampa jau ne daiktinio turto gamyba ir kaupimas, bet kiekvieno individo gabumų ugdymas, taigi žmogiškojo turto kaupimas. Laisvos veiklos pagrindai taip pat kuria galimybes pažinti, taigi, ir valdyti socialinį procesą, nes kiekvienas išsilavinęs, kūrybiškas žmogus gali imtis atsakomybės už socialinės raidos žmogišką kryptį. Visi minėtieji ir dar nepaminėti aspektai (apibrėžimai) yra iš esmės tapatūs. Išryškintieji ryšiai yra logiškai vienarūšiai, vieno lygmens ir vienos paradigmos, juos galima tiesiogiai palyginti, taip pat ir išvesti vieną iš kito, arba, kitaip sakant, vieną problemą paversti kita, ekvivalentiška. Taip sukuriami pagrindai atskleisti esminius vidinius visuomenės humanizavimo *priemonių ir tikslų* ryšius, tai yra sukuriamas teorinės sistemos pagrindas.

Nagrinėjama *laisvos veiklos* sąvoka niekada negali būti galutinė, o ja pagrįsta filosofinė teorija nereiškia prieštaravimų pašalinimo. Ji tiktai sukuria galimybę suprasti problemą. Pačias sąvokas reikia laikyti tik „vektoriais“, kryptimis, nurodančiomis realių procesų kokybines charakteristikas. Pasak E. Morino, „teorija nėra atvykimas. Ji yra atvykimo galimybė“[156]. Filosofija neduoda galutinių sprendimų, bet suteikia priemones problemai paaiškinti ir todėl jai spręsti.

[156] Morin, Edgar. (1984). *Sociologie*. Paris: Fayard, p. 328.

Susvetimėjimo samprata

Susvetimėjimo problemą devynioliktajame amžiuje esmingiausiai nagrinėjo K. Marxas. Tačiau jo teiginiai beveik adekvačiai atitinka daugelį su darbu susijusių šiuolaikinės Lietuvos problemų. Susvetimėjimą Marksas skirstė į keletą rūšių. Tai – susvetimėjimas darbo produkto, darbo proceso, kito žmogaus ir savo paties atžvilgiu.

Susvetimėjimas darbo produkto ir darbo proceso atžvilgiu

Dirbantysis darbo procese įdaiktina savo darbo jėgą produkte: produktas-prekė „susiurbia vertę kuriančią jėgą“[157]. Pats dirbantysis „nuolat išeina iš šio proceso toks, koks jis buvo, stodamas į jį: kaip asmeninis turto šaltinis, bet neturintis jokių priemonių tam, kad šį turtą galėtų realizuoti sau“[158]. Kadangi dirbančiajam nepriklauso nei gamybos priemonės, nei gamybos produktai, o pati darbo jėga kapitalo yra „nupirkta“ dar iki gamybos proceso, tai gamybos produktų jis negali vartoti kaip savo: vartoti šiuos produktus jis gali tik kapitalo nustatyta tvarka. „Tuo būdu darbininkas pats nuolat gamina objektyvų turtą kaip kapitalą, kaip jam svetimą, jam viešpataujančią ir jį išnaudojančią jėgą“[159]. Kapitalistui darbo jėga yra „tik pačiame darbininko organizme esantis turto šaltinis“[160].

Darbo jėga atkuriama tik kiek ji būtina kapitalui. Kapitalistas už darbo jėgą darbininkui moka tik kaip už mainomąją vertę, kaip už bet kokią kitą prekę – būtiną minimumą, užtikrinantį fizinį dirbančiojo egzistavimą. Darbo mainomąją vertę atitinka toks vartojimo dalykų kiekis, kuris palaiko tik fizinį egzistavimą. Susiformuoja atitinkamas dirbančiojo poreikis – dirbti, kad būtų galima egzistuoti fiziškai. Darbas čia ne veikla, kuria vystomi universalūs žmogaus sugebėjimai, o priemonė fiziniam egzistavimui palaikyti. Taigi, pats darbo procesas jam yra svetimas.

Kai vartodamas žmogus negali pasisavinti kūrybos, įkūnytos daiktuose, kai jam leista pasisavinti tik jo fizinio egzistavimo galimybę, atsiranda tik poreikis dirbti, kad galėtum egzistuoti fiziškai. Toks tvirtinimas galėtų atrodyti nepagrįstas: dabartinė visuomenė (kaip ir K. Marxo laikų visuomenė) yra sukūrusi tiek materialinės, tiek ir dvasinės kultūros dalykų, kad jie vien savo bu-

[157] Marksas, Karlas. (1957). *Kapitalas*. t. 1. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 509.
[158] Ten pat.
[159] Ten pat.
[160] Ten pat.

vimu, atrodo, turėtų sukelti visapusiškesnius poreikius. Tačiau poreikis tikru virsta tik tada, kai yra tiesiogiai jutimams egzistuojantis realus daiktas (dalykas) tiesioginio vartojimo dalyko pavidalu[161]: jei aš neturiu pinigų kelionei, tai aš neturiu ir *poreikio,* tai yra tikro, virstančio tikrove, poreikio keliauti[162].

Žmogiškųjų dvasinių galių, kurias dirbantysis atidavė gamindamas, jis nebesusigrąžina. Vartodamas jis susigrąžina tik fizinį sugebėjimą dirbti darbdaviui, kuris jo galvoje susiformuoja kaip poreikis egzistuoti. dirbant. Tiek, kiek darbininkas gamina, vejamas tiesioginio fizinio poreikio, vartojimas yra skirtas tik kūno gamybai. Taip susiformuoja *susvetimėjimas darbo produkto atžvilgiu ir darbo proceso atžvilgiu.* Produktas dirbančiajam svetimas todėl, kad jam svetimas pats gamybos (darbo) procesas, o gamybos procesas jam svetimas todėl, kad gamybos priemonės jam nepriklauso. Gamybos procesas iš jo reikalauja ne tik atiduoti savo kūną ir dvasią (protą) svetimam produktui, bet ir daryti tai negrąžinamai. Visos žmogiškosios galios, visi sugebėjimai, visos funkcijos tokiame darbo procese dirbančiojo nukreiptos į tai, kad jis galėtų atkurti savo, kaip fizinės darbo jėgos, nežmoniško egzistavimo sąlygas. Dirbantysis tegali atkurti tik savo kūną, savo kaip fizinės darbo jėgos, tai yra nežmogiško žmogaus, egzistavimą. Tokiomis sąlygomis „užmokestis už darbą“ yra darbdavio auka dirbančiajam.

Kiek dirbantysis gamina, vejamas tiesioginio fizinio poreikio, tai yra gamina ne kaip laisvas žmogus, tiek jo veikla yra ne kūrybiška, ne universali, o vienašališka, vienpusė, nes ji dirbančiajam yra svetima. Jeigu dirbančiajam jo darbo procesas yra svetimas, tai jis tampa svetimas pačiam sau. Šioje būklėje žmogus jaučiasi laisvai veikiąs, tik tenkindamas savo gyvuliškas (žmogaus tik kaip gamtinės būtybės) funkcijas – valgydamas, gerdamas, atlikdamas lytinį aktą (giminės pratęsimo aktą), geriausiu atveju dar tvarkydamasis savo gyvenamajame būste, puošdamasis ir pan., o savo žmogiškame gyvenime jis jaučiasi tik gyvuliu[163].

Nuo dirbančiojo vis labiau atplėšiamas jo darbo procesas ir darbo produktas: didėja santykinis nuskurdimas. Jeigu gamyba yra ypač ekonomiška darbo, įdaiktinto prekėse, atžvilgiu, tai ji pasižymi, pasak K. Marxo, „timurtamerlanišku išlaidumu, eikvojant žmogaus gyvybę. Ji yra eikvotojas

---

[161] Marx, Karl. (1968). *Okonomisch-philosophische Manuskripte*. Geschrieben von April bis August 1844. Nach der Handschrift. Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, p. 91.

[162] J. Habermasas mūsų laikais tai išreiškė sąvoka „galėti norėti“.

[163] Žr. Marx, Karl. (1968). *Okonomisch-philosophische Manuskripte*, Geschrieben von April bis August 1844. Nach der Handschrift. Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, p. 91.

žmogaus atžvilgiu, gyvojo darbo atžvilgiu; ji eikvoja ne tik žmogaus kūną ir kraują, jo fizinę jėgą, bet ir jo protinę ir nervinę energiją“[164].

Susvetimėjimas kito žmogaus atžvilgiu

Žmogus negimsta žmogumi, o tik kaip būtina būsimo žmogaus prielaida. Nors genetinėje struktūroje jau „įrašyta“ ir to žmogaus kūno organizacija, ir tam tikras centrinės nervų sistemos tipas, kuriame glūdi žmogiškojo mąstymo ir veiklos prielaidos, tačiau tam, kad potencialus žmogus taptų realiu žmogumi, jis turi tam tikru būdu santykiauti su socialine aplinka – „vykdyti apytaką“ su aplinka. Bendraudamas su kitais žmonėmis, žmogus realizuoja savo žmogiškąsias – veiklos ir mąstymo – prielaidas, perima istoriniame žmonių vystymesi sukauptą patyrimą. Tačiau jei žmogus negali laisvai, įvairiapusiškai santykiauti su socialine aplinka, išnyksta, prarandami ryšiai su pasauliu, kurie jį darė žmogumi ir per kuriuos jis realizavo savyje žmogaus giminines savybes.

Kadangi susvetimintas darbas veiklą apriboja tik kaip priemonę, tai gimininis gyvenimas (žmogaus kaip žmonijos atstovo, pasak I. Kanto) pasidaro tik priemonė fiziniam egzistavimui palaikyti. Kokiu mastu žmogus dirba priverstinai tik dėl fizinio išgyvenimo, tiek jo būtis iš esmės nėra žmogiška.

Susvetimėjimas savo paties atžvilgiu

Daiktinė veikla žmogaus filogenezėje buvo žmogiškosios giminės išsivystymo prielaida, ji sukūrė žmogiškuosius poreikius. Tuo tarpu kapitalo gaminimo sąlygomis darbas visuotinai ir vis didėjančiu mastu tampa žmonių giminės didžiosios individų dalies sumenkinimo ir net naikinimo priežastimi. Vidinės žmogaus esmės pasireiškimas pakeičiamas absoliučiu ištuštėjimu, visišku susvetimėjimu.

Kiekvienas individas pagal savo prigimtį turi individualias, nepakartojamas prielaidas tapti (būti) žmogumi – individualia asmenybe. Žmogus yra procesas, *nuolatinis tapsmas.* Žmonija gali būti sukaupusi milžiniškus materialinius ir dvasinius turtus, tačiau jie neturės jokios reikšmės visuomenės sluoksniams, atplėštiems nuo materialinių gėrybių, taigi, ir nuo kultūros. Padalintoje ir suskaldytoje visuomenėje tik palyginti maža dalis individų gali pasiekti aukštą išsivystymą, tuo tarpu dauguma tėra tik pirmųjų klestėjimo priemonė. Tik eikvojant šios daugumos individualaus vystymosi

[164] Marksas, Karlas. (1959). *Kapitalas*. T. 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 84.

jėgas, gali būti įgyvendinamas žmonijos vystymasis šioje istorijos pakopoje. Šitokią žmonijos padėtį Cl. Lévi-Straussas pavadino „šalta istorija“, kurioje mes dabar ir gyvename.

Žmogus suvokia save kaip žmogų tik tada, kai jis *kaip žmogus* bendrauja su kitais žmonėmis, o kiti jam taip pat yra žmonės. Dvasinis individo turtingumas visiškai priklauso nuo jo santykių turtingumo. Vadinasi, vienam individui bendraujant su kitu kaip su žmogiškosios esmės materializacija, kito žmogiškoji esmė yra sąlyga pirmojo esmei išreikšti. Jei kitas individas kaip žmogus yra skurdus (jei kito veiklą užgožia darbas, priklausomas nuo fizinio poreikio), tai šis tėra prasta „medžiaga“ pirmojo esmei praturtinti.

Kai individui jo darbo procesas, jo darbo produktas yra kažkas priešiško – svetimo, galingo ir nepriklausomo nuo jo valios, tai ir jis pats susvetimėja sau pačiam, savo individualybei, o jo esmė tuo atveju funkcionuoja tarsi prekės vertė. Dėl to ir visi kiti jam ima atrodyti svetimi, priešiški, nežmoniški žmonės, tarsi jie būtų ne žmonės, o ekonominės kategorijos[165].

Prekinės gamybos, kapitalo gamybos laikotarpiu žmogus vienas kitam yra vertybė tiek, kiek verti jų turimi daiktai. Taigi, žmogus kaip žmogus vienas kitam neteko vertės.

2. Asmenybės pareiga dabarties pasaulyje

Asmenybės prielaidų paieškos neaplenkė nė vieno didžiojo filosofo. R. Descartes'as buvo įsitikinęs, jog asmenybė egzistuoja „todėl, kad mąsto“; G. Hegelis teigė – „todėl, kad turi sąmonę“; I. Kantui asmenybė – tai „būtybė, sugebanti imtis atsakomybės“. Atsakomybė yra asmenybės reikšmingiausia savybė, svarbiausias jos rodiklis, jos širdis. Turintis atsakomybės jausmą žmogus įžengia į kitą kokybę, vadinamą kultūra, arba inteligencija. Savo nuomonę pareikšti ir ją ginti gali tik žmogus, kuris jaučia atsakomybę ir jos nebijo. Tačiau tam, kad žmogus turėtų savo nuosavą, nuo nieko nepriklausomą požiūrį, jis turi žinoti ir suprasti reikalo esmę, būti žinovas[166].

Kasdienė sąmonė, sveiko proto lygmuo nėra ta žmogaus širdis, kuri galėtų atsilaikyti prieš baimę, nepasiduoti spaudimui ir totalitariniam mąs-

---

[165] Ši aplinkybė dabar ypač ryški vadybos darbe. Vadovaujama ne procesams, bet žmonėms, kūrėjams, su jais elgiantis kaip su daiktais ar net darbdavio nuosavybe.

[166] Čia susiduriame su išsilavinimo problema. Sociologiniais tyrimais nustatyta tiesioginė priklausomybė nuo kylančio išsilavinimo ir didėjančios žmogaus atsakomybės už visuomenę ir kitą žmogų.

tymui. Atsilaiko tik kultūringas ir kultivuotas, tai yra inteligentiškas, protas. E. Morinas tokį protą vadina *intelligence / conscience* (*protu / sąmone*), tai yra sugebančiu pažinti ir suprasti realybę ir apie ją spręsti bei ją vertinti[167].

Kultūros (lot. „apdirbimas“, „išdirbimas“, „perdirbimas“) turinys reiškia, jog kultūra niekada negali būti spontaniška atsitiktinė, „naivi“. Ji visada yra sąmoningas dvasios darbas, tobulinantis save ir tvarkantis visa, kas žmogų supa. Kultūros kaupimas – išsilavinimas – išugdo kūrybišką mąstymą, be kurio pasaulis ir visuomenės procesai būtų suvokiami neadekvačiai, siaurai ir dogmatiškai. Adekvačiai suvokti pasaulį gali tik toks individas, kuris *jau turi tą pasaulį savyje*, savo mąstyme. Akivaizdu, jog išsilavinimas – kultūros kaupimas – tai ilgas ir sunkus individo ir visuomenės sąmonės darbas: kaupiama, akumuliuojama, „iškenčiama“ kultūra. Būtent kultūringo (kultivuoto, išlavinto proto), iš vienos pusės, ir sveiko proto, iš kitos, skirtumo pajautimas sukelia norą, „veržimąsi“, kaip pasakytų M. Wertheimeris, neapsiriboti tik sveiku protu, bet žengti toliau ir aukščiau, siekti įžvelgti socialinio gyvenimo esmę ir tikslingai veikti.

Mąstymo galios

Kūrybiškai mąstantis žmogus – tai yra žmogus, „tapęs išmintimi“ (Vydūnas), negali būti apologetas jau vien dėl to, kad jis supranta, jog pasaulis – sudėtingas; jis negali ir nenori vadovautis vien kasdieniu mąstymu, nes žino, jog reiškinių esmės „archeologija“ – amžių išminties ir žmonių kartų pasiekimas. Todėl kultivuotas mąstymas, „išmintis“ yra nuostata, nukreipta į reiškinių esmės pažinimą, priešingai slystančiam paviršiumi sveikam protui.

Kas sužadina kūrybos nuostatą? Plačiausia prasme tai kultūra ir žinojimas. Tačiau ne kiekvienas žinojimas teikia pagrindus ugdyti dvasinius gabumus ir kūrybiškumą. Prancūzų kultūros filosofas Abrahamas Moles skiria dvi išsilavinimo rūšis. Vieną, erudiciją, arba *kultūrą „į plotį“,* tai yra „paprastą kultūros lauko apimties praplėtimą, kitaip sakant, didėjimą elementų skaičiaus – žodžių, formų, ženklų, turimų „organizmo“ kultūriniame arsenale“, ir antrą, *kultūros gilumą,* kuris, pasak A. Moles, apibrėžiamas „asociacijų, nustatomų mąstymo procese, o po to įsimenamų socialinio ar individualaus organizmo, „*audinio storiu*“[168]. Pirmuoju atveju turime eruditą, intelektualą, antruoju – kūrybišką asmenybę. Nors, be abejo, kūrybišką asmenybę visada apibūdina ir turtinga erudicija. Vis dėlto erudicija „vi-

[167] Morin, Edgar. (1980). *La Méthode*. T. 2. La Vie de la Vie. Paris: Éd. du Seuil.
[168] Moles, Abraham. (1971). *Sociodynamique de la culture.* Paris; La Haye: Mouton, p. 51.

siškai nebūtinai reiškia intensyvų kūrybišką jos turėtojo minties darbą“[169]. Kultūros idėjų atsarga gali naudotis subjektas, nekuriantis naujų idėjų ir ryšių, kadangi erudicija, arba žinių kiekybė, automatiškai neskatina ir negarantuoja, kad jos savininkas yra kūrybiška asmenybė. Kultūra „neįmanoma be tam tikro minimalaus platumo, tuo tarpu erudicija gali reikštis pasyviu žinių ir sąvokų kaupimu ir ne tiek esminiu, kiek enciklopediniu atitinkamo žodyno įvaldymu“[170]. Stefanas Whilde'as gana griežtai išreiškia mintį, jog „matematinėms formulėms žerti nereikia jokios nuovokos, o apsiskaitymas ir informacijos kaupimas yra išprusimo priešingybė. Gamtos mokslų nužiesti autoriai ir filosofai vietoj savarankiškai įgytos išminties iškemša knygas ir disertacijas kitų žiniomis“[171]. Tuo tarpu, jo nuomone, „išmintis yra narsa išdrįsti *pajausti* tai, kas slypi už įgytų žinių“[172].

A. Moles, atskyręs „erudicinę kultūrą“ arba „erudicinę civilizaciją“ ir „intensyviąją civilizaciją“, kaip intensyviosios civilizacijos pavyzdį nurodo ikisokratinę graikų civilizaciją, kurioje „mąstymo intensyvumas, taigi ir asociacijų kiekis, buvo pasiekę aukščiausią ribą“[173].

Aplinka gali skatinti arba slopinti šiuos dvasinius žmogaus gabumus. Žmogus, A. Moles teigimu, kuria savo kultūrą, remdamasis savo „sociokultūrine lentele“, saugoma visuomenės atmintyje[174]. Tačiau kiekviena individuali kultūra yra paremta tik ribota atranka, priklausančia nuo gana atsitiktinių aplinkybių, pavyzdžiui, nuo žmogaus vietos socialinėje hierarchijoje. Priklausomai nuo jam tekusių kultūros elementų kiekio ir kokybės, formuojasi žmogaus gabumai kurti naujas idėjas, tikslus, formas ir kūrinius, kurie, savo ruožtu, praturtina „sociokultūrinę lentelę“. Taip vyksta sociokultūrinis ciklas.

Gordonas W. Allportas teigia, jog „asmens užangažuotumą, intencionalumą valdo ne ideologija ar aplinkybės, bet kultūra. Kultūra – tai tapsmo sąlyga, bet ji nėra užbaigtas šablonas“[175]. Tyrinėtojai liudija, jog net karo sąlygomis karių elgesį didžia dalimi valdo asmeninės vertybės.

Asmenybė – tai *homo pro se*. Asmenybė, neturėdama kito pagrindo, kaip tik save pačią, yra atsakinga už savo veiklą (poelgį). Asmenybės ta-

[169] Moles, Abraham. (1971). *Sociodynamique de la culture.* Paris; La Haye: Mouton, p. 51.
[170] Ten pat.
[171] Whilde, Stefan. (2011). *Zaratustra kalba makaronams.* Kaunas: Kitos knygos, p. 51.
[172] Ten pat, p. 52.
[173] Moles, Abraham. (1971). *Sociodynamique de la culture*. Paris; La Haye: Mouton, p. 51.
[174] Žr. Ten pat, p. 109.
[175] Allport, Gordon W. (1998). *Tapsmas: svarstymai apie asmenybės psichologiją*. Vilnius: Vaga, p. 95.

patumas veiklai reiškia, jog asmenybę galima apibūdinti tik kaip poelgį. Tikra atsakomybė būna tik asmeninė. Kiekviena individo mintis, kaip rašo M. Bachtinas, yra jo „*individualiai atsakingas poelgis*, vienas poelgių, iš kurių susideda visas jo vienintelis gyvenimas, kaip ištisas elgimasis, kadangi į visą gyvenimą visur gali būti žiūrima, kaip į tam tikrą sudėtingą poelgį: aš elgiuosi visu savo gyvenimu, kiekvienas atskiras aktas ir išgyvenimas yra mano gyvenimo-elgimosi akimirka“[176].

Sukultūrintas protas ir kūrybinis veiksmas – asmenybės *alfa ir omega*. Asmenybė įprasmina veiklą, o kartu ją pačią ta veikla formuoja. Ši veikla – tai ypatinga, unikali, individuali sąveika su realybe, netarpininkaujama jokių Visuotinių instancijų ar Vienintelio Principo, vykstanti be jokios Absoliuto (dieviškojo ar žemiškojo) sankcijos. Todėl asmenybė (individualybė) tik pati viena už viską atsakinga. Ji atsakinga vien Istorijai: savajai ir Žmonijos. Tragiškąją tokios asmenybės pusę parodė J.-P. Sartre'as. Individualumas uždeda tragišką amžino *pasirinkimo atsakomybę*: asmenybė yra nepaliaujamas pasirinkimas, nenutrūkstamas individualus sprendimas (J.-P. Sartre'as). Pasak S. Zweigo, „protas neturi teisės nusišalinti“. Kiekviena asmenybė (individualybė) pati *pasirenka* savo Principą (*contra* Absoliutą), savo Idealą (*contra* Dogmą)[177].

Asmenybė – ne tas individas, kuris vien nesutinka, tai yra ne nonkonformistas arba kritikas, bet tas, kuris pozityviai veikia, nes „kūrybiški ir gyvi procesai yra nukreipti į esamos situacijos pagerinimą“[178]. Todėl nepagrįsta yra neretai išsakoma nuomonė, esą asmenybė ištirpstanti minioje. Asmenybių aritmetinė suma niekada nesudarys minios. Teigiama, jog minioje individas praranda savo inteligentiškumą: tai – *contradictio in adjecto*, nes inteligentiškumo prarasti negalima.

3. Šalies šviesuomenė (inteligentija)

Inteligentija kaip istorinės sąmonės reiškėja ir istorinės atminties saugotoja

Realiame visuomenės gyvenime asmenybės problema iškyla kaip inteligentijos esmės, vietos ir reikšmingumo problema. Inteligentijos tarp-

[176] Bakhtin, Michail. (1993).*Toward a Philosophy of the Act*. Austin: University of Texas Press, p. 83.

[177] Vienintelio principo atsisakymas buvo Europos revoliucijų teorinė prasmė.

[178] Wertheimer, Max. (1982). *Productive Thinking*. Chicago: University Chicago Press, p. 296.

sluoksnio, kaip mąstymo daugiamatiškumo reiškėjo (*contra* vienamatį mąstymą), kaip istorinės sąmonės ir istorinės atminties saugotojo, problema iškyla dvidešimtojo amžiaus krizių laikotarpiu[179]. Per pastarąjį totalitarizmo laikotarpį istorinę sąmonę išsaugojo šviesuoliai, inteligentija (ir ne vien disidentai, nes neužtenka vien kritikuoti ir neigti, bet reikia kurti, teigti gyvenimą bet kokiomis sąlygomis). Proto, garbės atsakomybės srovės persidavė iš kartos į kartą, išliko inteligentijos dvasia, nenutrūko istorinė sąmonė, neprarasta istorinė atmintis.

Inteligentijos (šviesuomenės) turinio negali išsemti nė vienas apibrėžimas. Be minėtųjų, inteligentijos apibrėžime vienas svarbiausiųjų kriterijų yra *išsilavinimas*. Inteligentija dėl išsilavinimo geriau mato tikslą (kryptį), jausmą paverčia veiksmu; žinios suteikia mąstymui originalumo ir pažangumo, nepriklausomumo. Todėl šviesuomenė teikia pažangias pažiūras ir vertybes, tokias kaip kūrybinę mintį, atsipalaidavimą nuo konservatyvaus ir konjunktūrinio mąstymo. Šitokių vertybių negalima atimti, jos – pats žmogus; jos gali būti sunaikintos tik kartu su jų turėtojais. Be to, tiesos žinojimas, paremtas puikiu išsilavinimu, žadina atsakomybę, uždeda pareigos naštą. Išsilavinimas suteikia galimybę būti atsakingam, arba „nesutikti tylėti“, kaip rašo Cz. Miłoszas. Kultūrinį šviesuomenės reikšmingumą bendriausia prasme galima išreikšti kaip nuolatinį ir nenukrypstamą veržimąsi ne stebėti, o kurti gyvenimą. Pasak Aleksandro Losevo, „tikrasis inteligentiškumas visada yra pasirengimas užmiršti kasdienius egoistinio egzistavimo poreikius: tai nebūtinai mūšis, bet kiekvieną minutę pasirengimas mūšiui ir dvasinis, kūrybinis apsiginklavimas jam“[180].

Inteligentija nėra sluoksnis arba luomas (todėl ji taip lengvai neišnaikinama). Žinoma, atskiros asmenybės, kai jų mažai, negali vykdyti visuomenėje tos funkcijos, kurią vykdo visa inteligentija, kai jos yra pakankamai, kaip kolektyvinė intelektualinė ir dvasinė jėga. Pasak Abrahamo Moleso, „socialinės grupės kultūra pagal apimtį viršija individo kultūrą“[181]. Inteligentija nėra partikuliarinė visuomenės dalis. Ji ateina, kuriasi iš visų socialinių sluoksnių, visų klasių, visų profesijų, visų visuomeninių grupių.

---

[179] Devynioliktajame amžiuje lietuvių istorinės atminties saugotoja buvo valstietija.

[180] Losev, Aleksandr F. (1988). Ob intelligentnosti // *Derzanije ducha*. Moskva: Politizdat, p. 319.

[181] Moles, Abraham. (1971). *Sociodynamique de la culture*. Paris; La Haye: Mouton, p. 53. Plg. R. Akoffas, F. Emery savo sistemų teorijoje teigia, jog „sistemos savybės netapačios jos elementų savybėms ar tų savybių sumai“.

Inteligentas tuo ir išsiskiria, kad jo mąstymo būdas ir jo gyvenimo pozicija *nepriklauso* nuo siaurų socialinio sluoksnio, klasės, partijos ar profesijos interesų. Beje, į inteligentiją žmogus negali būti priimtas ar nepriimtas, paskirtas ar nepaskirtas. Jis jai priklauso savo vidine esme.

Inteligentijos priedermės

Visapusiškas išsilavinimas, kaip vienas esminių inteligentijos pagrindų, lemia universalių interesų atsiradimą ir, tai labai svarbu, neleidžia inteligentui apsiriboti siaurais privačiais, profesiniais, partiniais ar kitokiais interesais. Todėl išsilavinusi inteligentija ir gali išreikšti visos visuomenės interesus, ir juos ginti, nesutapatindama su siaurais grupiniais interesais. Natūralu, jog inteligentija yra ta jėga, kuri palaiko pusiausvyrą ir santarvę visuomenėje ir derina skirtingus interesus.

Inteligentas dėl adekvataus savo vertės pajautimo neaukština (ir net nejaučia) savo pranašumo kitų žmonių atžvilgiu. Juo adekvatesnis savo vertės pajautimo lygis, tuo daugiau žmogus gali sau leisti rūpintis kitais. Tamotsu Shibutani nurodo kriterijus, leidžiančius „spręsti apie pakankamą savo vertės lygį, net jeigu žmogus atrodo labai kukliai: jis vadovaujasi savo paties taisyklėmis, kartu stengdamasis neįžeisti aplinkinių; jis nelabai nusivilia, kai kiti su juo nesutinka; jis neieško pasiteisinimų ir neužsiima saviplaka, jeigu patiria nesėkmę; jis su kitais žmonėmis elgiasi pagarbiai ir kaip su lygiais, nepriklausomai nuo jų socialinio statuso; jis neabejoja savo sugebėjimais padėti aplinkiniams ir stengiasi tai daryti“[182]. Šitokį pasitikėjimą jam suteikia išsilavinimas ir saviaukla, trunkantys visą gyvenimą: inteligentiškumo negalima išmokti ar gauti su tam tikru išsilavinimo cenzu (diplomu).

Jokia diktatūra, be abejo, negali pakęsti *nepriklausomos ir kūrybiškai mąstančios* šviesuomenės, kuri savo viduje galėtų ugdyti laisvas asmenybes ir stovėtų šalia režimo ar prieš jį. Todėl visi totalitariniai režimai skelbė karą nepriklausomai ir išsilavinusiai inteligentijai; ją niokodami naikino istorinę tautos sąmonę ir istorinę atmintį. Kaip rašė A. F. Losevas: „istorijoje gana reti ir neilgalaikiai tokie laikotarpiai, kai galima būti inteligentu ir kartu būti tikru dėl visiško savo saugumo“[183].

---

[182] Shibutani, Tamotsu. (1987). *Society and Personality: an Interactionist Approach to Social Psichology*. New Brunswick. N.J., USA: Transaction Books, p. 363–364.

[183] Losev, Aleksandr F.(1988). *Ob intelligentnosti*, p. 318.

Atsikratymo inteligentija schema yra bendra visiems totalitariniams režimams. Pirma, paniekinti inteligentiją kaip trečiarūšį visuomenės elementą (po valdančiųjų, verslininkų, vadybininkų, „elito“ ir kitų), nes jis „neprisitaiko“ prie naujų sąlygų, neima „mąstyti naujai“, nemoka „užsidirbti pinigų“. Tai yra atmesti ją kaip sluoksnį, netinkantį „naujai“ visuomenei. Antra, taikyti įvairiausias diskriminacijas (šiuo atveju nekalbama apie fizinį sunaikinimą), tarp jų – įvertinti jų neverslų ir neatnešantį materialinės naudos darbą pajamų minimumu, paliekant du kelius: arba imtis kitų „naudingesnių“ darbų, tai yra iškristi iš savo terpės, arba būti proto proletaru su visomis iš to plaukiančiomis pasekmėmis.

Konservatyvus ir destruktyvus mąstymas diegė į Lietuvos žmonių sąmonę mintį, jog Lietuvai nereikia gausios inteligentijos, jog „gresia“ nenaudingos šviesuomenės perteklius (ypač netikę humanitarinį bei socialinį išsilavinimą turintys, jų kelias – į bedarbių gretas), jog nereikia tiek daug universitetų. Siūloma Lietuvos senesnės kartos inteligentijai „nueiti į istoriją“, nes ji esanti sovietinės valdžios padaras (visa tai siūloma be jokių argumentų, paniekinami net mūsų kultūros, literatūros šviesuliai, kaip Salomėja Nėris). Iš tų aistringų „teisingo“ kaltintojo kalbų be išimties kyšo mažaraštiškumas, „minios“ žmogaus mąstymas, remiantis vien *sveiku protu*. Vienpusiškas įvertinimas atsiranda iš giliai sąmonėje įsismelkusio mąstymo monizmo. Sugrįžta būtent sovietinė ideologija: kartojama sena utopija – „pasaulį naują pastatysim“.

Eliminavus inteligentiją, su likusiais visuomenės nariais Vienintelė Sąmonė galės daryti, ką tik nori, nes nebus kam gydyti sergančios visuomenės, nebus kam imtis atsakomybės, nebus kam pasipriešinti baimei ir toliau kurti gyvenimą.

Taigi šviesuomenės[184] paskirtis ir užduotis – ne gintis ir saugotis minios ar vien tik ją kritikuoti. Inteligentijos paskirtis yra „ištirpdyti “ minią, praskaidrinti jos sąmonę. Kitaip sakant, nonkonformizmą derinti su veikla, dirbti ne griaunant, bet kuriant. Šviesuomenė neturi vien kritikuoti, ji neturi teisės net įsižeisti, nes ji žino savo paskirtį.

4. „Sveiko proto“ filosofija – elitaristinio mąstymo įrankis

Mūsų laikais į filosofinę apyvartą įsibrovusi „sveiko proto“ sąvoka žadina poreikį apibrėžti jos veikimo ribas ir galimybes. Juo labiau kad ji daž-

[184] „Inteligentijos“ sąvokos sinonimu vartojant sąvoką „šviesuomenė“, būtų galima tiksliau apibrėžti ir „intelektualo“ sąvoką, kuri dabar yra painiojama su „inteligento“.

nai aiškinama kaip kažkoks impulsyvus, intuityvus, tačiau vis dėlto esminis reiškinio supratimas.

„Sveikas protas“ kasdienės sąmonės lygiu neskiria akumuliuotos amžių išminties ir paplitusių įsitikinimų ar net prietarų (T. Shibutani). Vaizdinio akivaizdumo, arba „sveiko proto“, principas, deja, braunasi ir į įvairias visuomenės aiškinimo koncepcijas, ir čia jam dažnai suteikiamas moksliškumo statusas, nors jis ir nepakyla iki mokslinio filosofinio realybės įprasminimo lygio. Dėl tos priežasties būtina išsiaiškinti sveiko proto galimybių ribas filosofijoje ir to pasekmes šiuolaikinės visuomenės mąstyme.

Jeigu subjektas suvokia pasaulį kasdieniu mąstymu, „sveiku protu“, tai ir pasaulyje jis atranda tiktai esamus akivaizdžius realybės faktus, nesigilindamas į jų esmę. Tai veda į *neigiamą nuostatą žinių (žinojimo) atžvilgiu*. Tai pirmas žingsnis į pasaulio supaprastinimą ir dogmatizmą.

Žmogui būdinga, jog kasdieniame gyvenime jo jausmai priešinasi ir nenori pripažinti tofakto, kad reiškinių ir situacijų pasaulio esminis pažinimas iš esmės skiriasi nuo suvokimo kasdienės sąmonės, arba sveiko proto, lygmeniu. Akivaizdumu mokslinių abstrakcijų priešininkai vadina stichiškai susidarančius kasdienio patyrimo vaizdinius, esančius tam, kad žmogus galėtų elementariai orientuotis supančiame pasaulyje. Ši sveiko proto ir mokslinio pažinimo santykio problema keisčiausiu istorijos įnoriu tampa aktualiausia dabarties ne tik filosofine, bet ir politine bei moraline problema. Vyksta reali kova tarp sveiko proto ir išminties. Vyksta tai, apie ką Vydūnas rašė: žmogus „tegaudo trupmenas iš to, ką pasaulis jam patiriamame akies mirksnyje žada. Žmogus per greit tenkinasi mažmožiais. Juose jis pasineria. Ir džiaugiasi menkutėmis savo žiniomis, jas kuo greičiau apversdamas veikimu ar tarimu“[185]. Atvirkščiai, nedogmatišką, kūrybišką mąstymą skatina „pirminis“ kultūros kaupimas – išsilavinimas. T. Shibutani manymu, „sveikas protas ne visada išmintingas, kadangi jam nėra skirtumo tarp akumuliuotos amžių išminties, paplitusių įsitikinimų bei vietinių prietarų“[186].

Akivaizdumo, arba sveiko proto, principas jau seniai braunasi į visuomenės procesų aiškinimo koncepcijas. Šiam principui suteikiamas moksliškumo statusas, nors iš tikrųjų jis nepakyla, nes negali pakilti, iki mokslinio ir filosofinio realybės įprasminimo. Skirtingais istorijos tarpsniais sveikas

[185] Vydūnas. (1992). Žmogaus žinojimas // *Vydūnas*. Raštai. T. 3. Vilnius: Mintis, p. 289.

[186] Shibutani, Tamotsu. (1987). *Society and Personality: an Interactionist Approach to Social Psichology*. New Brunswick. N.J., USA: Transaction Books, p. 13.

protas neretai triumfavo. Tai vyko ir aštuonioliktajame amžiuje, jo mokslinių atradimų terpėje. Sveikas protas rėmėsi tuo, ką kiekvienas žmogus galėjo pamatyti savo akimis ar mikroskopu: „Jis matavo duotybes, kurias buvo galima išmatuoti, ir apibendrino tai, kas iš karto galėjo būti apibendrinta. Pavyzdžiui, jis apibendrino paprastas svorio ir masės sąvokas“[187]. Aštuonioliktajame, modernybės, amžiuje buvo tikima, jog daugiau nebebus klystama, ir tą atliks žmogaus sveikas protas. Ilgai netrukus mokslo teorijos ėmė peržengti „sveiko proto“ ribas, tačiau „sveiko proto“ samprata įsikūrė filosofijoje.

Common sense filosofija

Sveiko proto (*common sense*) filosofija susiformavo aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje Škotijos universitetuose. Škotiškosios filosofijos mokyklos pradininkas buvo Thomas Reidas, Glazgo universiteto profesorius. Ji kūrėsi polemikoje su Davido Humeʼo skepticizmu ir Georgeʼo Berkeleyʼio subjektyvizmu. *Common sense* tiesų pagrindu buvo laikomas tiesioginis, iš individo vidaus plaukiantis patikimumas, Dievo įkūnytas žmogiškojoje prigimtyje: žmogaus dvasia turinti apriorinius *common sense* principus, patikimai ir teisingai aiškinančius pasaulį. Priešingai svarbiausiai empirizmo prielaidai, jog žmogaus protas pats savaime yra tuščias lapas, kuriame rašo tik patyrimas, škotiškoji mokykla teigė, jog esą kitaip: protas pats savaime žino įvairias tiesas, netgi tokias, kurių patyrimas niekada negali paaiškinti. Taigi *common sense* filosofijai *a priori* žinomos tiesos buvo akivaizdžios tiesos. Tos tiesos pažįstamos tik per intuiciją. Tai išlaisvina protą nuo bet kokių įrodymų būtinumo. Pateisinama tai, kas yra, nurodant, kad *taip yra*[188].

Škotiškajai mokyklai pakako įgimtu „bendru jausmu“ arba *common sense* pagrįstų įrodymų ir dėl visos realybės tikslingumo. Žinoma, tuo ji gynėsi nuo skepticizmo ir agnosticizmo; T. Reido teigimu, žmonės mato saulę, bet ne saulės idėją. Visiškas pasitikėjimas *sveiku protu* ir yra škotiškosios mokyklos esmė. Šitoks pasitikėjimas labai *supaprastino* filosofijos uždavinį: pakanka tik tarpusavyje palyginti sveiko proto principus, kad gautume „akivaizdžias tiesas“. Dar vienas esminis škotiškosios mokyklos bruožas – *programinis dogmatizmas.* Škotiškoji mokykla, pripažinusi beapeliacinį neįrodytų, tačiau vis

[187] Whitehead, Alfred North. (1990). Science and the Modern World // *Philosophy and Religion: Selections from the Twentieth Century*. Chicago: Encyclopedia Britannica, p. 174.

[188] Ši intuicija, arba žinojimas, glūdintis sveikame prote ir būdingas kiekvienam žmogui, atrodąs labai humaniškas, vėliau pravertė kaip ideologinis principas.

tiek laikomų patikimomis tiesų viešpatavimą, iš dogmatizmo padarė filosofijos pagrindą ir branduolį. Neįrodytos prielaidos, kurias kiti dogmatikai bent jau stengėsi sumažinti iki minimumo ir kurias priimdavo tik kaip nemalonią ir neišvengiamą būtinybę, škotiškosios filosofijos mokyklos buvo demonstratyviai iškeltos kaip reikšmingiausias filosofijos laimėjimas.

Dėl sveiko proto principų apriorinės ir dieviškosios kilmės neabejotinu buvo laikomas absoliutaus *determinizmo* principas. Pasak T. Reido, mąstymas laiduoja objekto realumą, o kas yra tikra, turi turėti priežastį. Be to, šitokie teiginiai esą absoliučiai tikri: juos neigti ar jais suabejoti būtų absurdas. Besąlygiškas apriorinis tikėjimas mąstymo ir realybės adekvatumu, savo ruožtu, taip pat skatino ir dogmatizmą. Tą ypač akivaizdžiai iliustravo teiginys, jog tai, ką protas aiškiai ir suprantamai pažįsta, tas taip pat yra ir naudinga.

Šią filosofijos mokyklą minime todėl, kad *common sense* filosofijos samprata, įsisunkusi į visuomenės mąstymą, atėjo iki mūsų laikų sociumo, ir mes kasdien susiduriame su reiškinių aiškinimu vien tiktai kasdienio mąstymo lygmenyje. Jei tas būtų būdinga tik „liaudžiai“, liktų istorijoje. Tačiau per du šimtus metų Europos keliais atkeliavęs mąstymas didžia dalimi yra užvaldęs ir mūsų valdžios atstovų sprendimus. Mūsų tikslas – trumpai apibūdinti šį kelią. O po to praskleisti sunkias tokio mąstymo pasekmes.

Common sense principas devynioliktojo amžiaus pradžioje buvo įdiegtas Prancūzijos universitetuose ir tapo oficialiosios filosofijos principu. Prasidėjo ideologinis sveiko proto principo etapas, pavadintas universitetiniu spiritualizmu ir susijęs su napoleoniškojo universiteto kūrimo istorija.

Sveiko proto filosofijos įsitvirtinimas

Napoleono vyriausybė žiauriai kovojo su Švietimo filosofija. Naujoji universitetinė filosofija turėjo būti pritaikyta grynai politiniams tikslams, kovai su Švietimo filosofija, tuo metu dar gyvavusia Prancūzijos mokyklose. Napoleono įsakymu 1811 metais Sorbonoje škotiškoji *common sense* filosofija pradėta dėstyti kaip vienintelė galima filosofija. Taigi, tai nebuvo idėjų vystymosi pasekmė. Tai buvo prievarta. Istorikai ir net filosofijos istorikai dar ir dabar susimąsto, kodėl išseko, dingo, numirė Švietimo filosofija. Ji pati nemirė – ją nužudė. Su Švietimo filosofija ir švietėjais buvo kovojama visokiais būdais: uždraudžiami leidiniai; Akademijoje sunaikinamas Moralinių ir politinių mokslų skyrius, panaikinamas jo leidinys „La décade philosophique“; Joseph-Jérôme Lalande (Lalande, Joseph-Jérôme Lefrançais de), 1805 metais

pradėjęs rašyti savo „Priedą prie ateistinio žodyno“ („*Supplément au dictionnaire de l`athéisme*“), „sunaikinamas“ oficioze, kuriame rašoma: „Instituto narys, anksčiau žinomas dėl savo erudicijos, bet dabar suvaikėjęs, nesupranta, jog jam laikas pasitraukti“ (cituojama pagal Emile Tersen)[189]. Švietėjai iš Paryžiaus tremiami į savo dvarus provincijoje. Taigi, Napoleono imperija veikė beveik kariniais metodais.

Tas pat buvo daroma ir Restauracijos, ir Liepos monarchijos laikais. Jau 1844 metais, svarstant aukštojo mokslo įstatymą, Victor Cousin, škotų veikalų vertėjas į prancūzų kalbą, gina universitetinį spiritualizmą kaip valstybinę filosofiją, tarnaujančią naujosios buržuazijos liberalizmui: „ji viena gali užvaldyti protus ir ypač dvasią, remdamasi savo didžiosiomis tiesomis, kurios iškyla virš visų sistemų ir, nepriklausydamos jokiai sistemai, yra tik sveiko proto padiktuotos ir yra žmogiškojo proto turtas. Be šių tiesų neįmanoma jokia religija ir jokia visuomenė, ar tai būtų monarchija, ar respublika“[190]. Tą patį pabrėžė ir spiritualizmo klasikas Théodore'as Jouffroy: „Sveikas protas yra ne kas kita, kaip visuma sprendimų tais klausimais, kurie jaudina filosofus. Vadinasi, tai kitą *filosofija*, pirmesnė negu filosofija tikrąja žodžio prasme, kadangi ji tiesiogiai yra bet kurios sąmonės pagrindas, nepriklausomai nuo bet kokių mokslinių ieškojimų“[191]. Nuo 1852 metų filosofijos kursas Prancūzijos universitetuose visai panaikinamas. Tačiau Napoleonas III siekė sukurti liberalios imperijos įvaizdį, todėl vėl prireikė filosofijos. 1863 metais filosofijos kursas universitetuose vėl atkuriamas. Jis gali būti apibūdinamas beveik aforizmu: filosofija – tai spiritualizmas. O spiritualizmas – tai *sveikas protas.*

Ši „kita filosofija“, paremta tik sveiku protu be jokio mokslinio pagrindimo, išreiškė norą tarytum tik grynos minties jėga „išvesti“ konkrečią realybę. Šitokia filosofija gali būti patraukli tik tuo, kad ji išlaisvina nuo bet kokių įrodymų būtinumo. Th. Jouffroy teigė, jog škotiškoji mokykla nepriklauso nei spiritualizmui, nei materializmui: ji tiesiog protinga.

Reikėtų suprasti, kad, jei protas spontaniškai būdingas, pavyzdžiui, škotams, tai škotų doktrina yra protinga. (Jei X pripažįstamas protingu, tai ir visos jo mintys *a priori* yra protingos.) Šitoks „tiesiog protingumas“ buvo (deja, ir mūsų laikais tebėra) nepamainomas įrankis elitaristiniam mąstymui,

[189] Tersen, Emile. (1959). *Napoléon.* Le Club français du livre. Paris, p. 166.

[190] Cousin, Victor. (1845). *Défense de l`Université et de la philosophie*. 4-me éd. Paris: Joubert, p. 65.

[191] Jouffroy, Théodore S. J. (1875). *Melanges philosop*hiques. 5-me ed. Paris Hachette, p. 111–112.

o kartu ir „elito“ iškėlimui. Elitui, arba, pasak Victoro Cousino, „įteisintai aristokratijai“, ir buvo sukurtas mokslas, kurio filosofija – spiritualizmas – buvo prisotinta sveiko proto principų. „Įteisinta aristokratija“ – elitas – kūrė iliuziją, jog egzistuojantis pasaulis yra iš tikrųjų toks, kokį sukuria jų sveikas protas, pagrįstas jų pačių intuityviais vaizdiniais. Mintis esanti tuo teisingesnė, kuo aukštesnę vietą hierarchijoje užima sveiko proto savininkas. Sveiko proto savininkas pateisina tai, kas yra, nurodydamas, jog *taip yra*. Iš esmės tai konservatyvus ir dogmatiškas mąstymas, patenkintas savasis *status quo.*

Tačiau šitokia ikirefleksyvinė filosofija, prigijusi visuomenės mąstyme kaip kasdienio mąstymo „filosofija“, nebuvo ir dabar nėra vien gnoseologinis reiškinys.

5. Visuomenė be filosofijos

Jeigu sveiko proto problema iškiltų tik kaip kasdienės sąmonės problema, kaip ji tyrinėjama psichologijoje ar sociologijoje, tai būtų visiškai pateisinama. Tačiau mūsų laikais *sveiko proto* sąvoka stebėtinai dažnai vėl ima pretenduoti į filosofinio principo statusą, o dar dažniau patenka į politikų, ekonomistų ir kitų visuomenės veikėjų argumentaciją. Remiantis *sveiku protu*, kasdienės sąmonės lygyje daromi apibendrinimai, kurie priskiriami teorijos sričiai. Maža to, pabrėžiamas tų tiesų akivaizdumas (operuojama vien pavyzdžiais, savo pačių asmenine kasdienybės patirtimi ir pan.). Ir vėl, kaip škotiškoje *common sense* filosofijoje, perdirbtoje į prancūziškąjį spiritualizmą, išryškėja dogmatizmas, konservatyvumas ir elitarizmas.

Kodėl kartojami daugiau nei dviejų šimtų metų senumo pažinimo principai, bandymas filosofiniame apibendrinime remtis sveiku protu? Juk tai nebeatitinka nei gamtos ir visuomenės procesų pažinimo lygio, nei esamos istorinės situacijos. Gnoseologinių priežasčių, matyt, nerasime. Tačiau verta pažvelgti į istorines ir ypač ideologines priežastis.

Sveiko proto ideologija

Pasaulis žmogui, kurio mąstymą suformavo totalitarizmas, yra paprastas ir nekintamas. Jo tikėjimas pasaulio *paprastumu* reiškia, jo manymu, tai, jog bet kuris reiškinys gali būti pertvarkomas į lengvai aprašomą, akivaizdų elementarių elementų derinį, pagaunamą *sveiku protu* kasdienės sąmonės lygmenyje. Svarbiausia, kad viskas būtų sprendžiama lengvai ir paprastai. Psichologinė prielaida *sveiko proto* nuostatoms yra nuostata skirti dėmesį

atskiriems elementams, skubėjimas, pagunda supaprastinti problemą, gauti „skubius atsakymus“, veikti aklai. „Jeigu noras suprasti problemos esmę išreikštas silpnai, tai viršų ima veržimasis supaprastinti problemą, ryški tendencija į priešlaikinį struktūriškai svetimų elementų sujungimą“, – pabrėžė M. Wertheimer[192]. Jis pastebėjo, jog tai yra būdinga ne tiek gamtamokslininkams, bet ypač visuomenės mokslų atstovams, ir dažniausiai tai pastebima, kai sprendžiamos sudėtingos visuomenės gyvenimo problemos. Tikėjimo pasaulio paprastumu pasekmė yra ir įsitikinimas tuo, kad sprendimai, kuriais siekiama šį pasaulį pagerinti, taip pat turi būti paprasti, jeigu ne techniškai, tai bent iš principo.

Pasaulio supaprastinimas sukelia nemažai ne tik mokslinių, moralinių, bet ir socialinių pasekmių. Kaip tik jis lemia visiems režimams ir visoms ideologinėms doktrinoms *būdingą neigiamą nuostatą žinių (žinojimo) atžvilgiu* apskritai, kaip ir pačių žinovų (mokslo žmonių, filosofų, sociologų, istorikų ir kt.) atžvilgiu. Mokslininkas, žinovas, kultivuoto proto atstovas, jau vien savo buvimu neigiantis supančio pasaulio sandaros pirmapradį akivaizdų „suprantamumą“, jau vien dėl savo mąstymo esmės negalintis pritarti sveiko proto įžvalgoms, jeigu ir neapšaukiamas politiniu režimo priešininku, tai vis tiek yra laikomas svetimu, gal net pavojingu.

Karlas R. Poperis pasiūlė „sveiko proto logikos“ pavyzdį: jeigu dvi besiginčijančios pusės nesutinka viena su kita, tai gali reikšti, jog neteisi yra arba viena, arba kita pusė, arba neteisios abi pusės. Tokia yra mokslinio (kritinio) požiūrio logika. Tačiau tai jokiu būdu nereiškia, kaip galvoja reliatyvistai ir sveiko proto principų šalininkai, kad abi pusės gali būti vienodai teisios. Kai įsivaizduojama ar teigiama, jog abi pusės vienodai teisios, nors tokia sveiko proto nuostata iš pirmo žvilgsnio atrodo kukli ir savikritiška, iš tikrųjų ji nėra nei tokia kukli, nei savikritiška, kadangi slepia arba pateisina melą, arba priima reliatyvizmą, arba, pagaliau, reiškia apologetiškumą ir pasaulio aiškinimo supaprastinimą[193].

Tačiau tokio požiūrio įtvirtinimas labai patogus ideologiškai: jis padeda diegti į žmonių sąmonę melagingas tiesas, kita vertus, su atlaidžia panieka žiūrėti į esminių tiesų ieškotojus; viskas juk reliatyvu, viskas paprasta, kiekvienas mato kitaip, sveikas protas (neprigrūstas įvairiausių koncepcijų ir filosofijų) viską pagauna greičiau, teisingiau ir be nereikalingų abejonių.

---

[192] Wertheimer, Max. (1982). *Productive Thinking*. Chicago: University Chicago Press, p. 279.
[193] Popper, Karl R. (1965). *The Logic of Scientific Discovery*. New York: Harper &Row.

Ideologams sveikas protas, kaip aiškinimo principas, labai naudingas: jis nuslenka reiškinių paviršiumi. Galima išvengti publikai „nereikalingos“ tiesos.

Sveiko proto dogmatizmas

Suvokimas skirtumo tarp tiesioginio patyrimo ir kalbos bei simbolių sistemos, kuria mes išreiškiame ir paaiškiname tą patyrimą, nėra akivaizdus dalykas. Tam reikia pasiekti aukštą semantikos ir lingvistikos, taip pat filosofinio metafizinio mąstymo, kultivuoto proto lygį, o tai irgi nėra tik sveiko proto priemonėmis pasiekiama.

Filosofinei refleksijai nėra būdingas realybės faktų sumavimas, paviršutiniška žinių apie atskirus atsitiktinius įvykius, reiškinius, veiksmus ar faktus samplaika. Tuo tarpu sveikam protui būdingas paviršutiniškumas. Jo patyrimas gali reikšti, jog yra intuityviai surinkti atsitiktiniai faktai ir nustatytas neesminis ar net klaidingas ryšys. Laisvas atsitiktinių faktų sekos pasirinkimas praktikoje vyksta tik per *bandymus ir klaidas*, o sveikas protas tik *post factum* kiekvieną kartą aprašo „istorines klaidas“.

Norint nustatyti esminius ryšius, reikia kultivuotos, gilios, išugdytos minties darbo. Filosofijos istorija įtikinamiausiai rodo, jog iš tiesų revoliuciniai ir reikšmingi pasiekimai kyla ne iš sveiko proto, bet iš *naujų problemų naujo sprendimo, tai yra iš naujų teorijų.* Savo ruožtu, kad galėtų būti visateisė mokslinio pažinimo „bendradarbė“, filosofija prieš tai turi išvystyti savo pačios specifinių sąvokų sistemą. Tik jomis remdamasi ji gali įvertinti esamą mąstymą – tiek „sveiką protą“, tiek konkrečių mokslų teorijas.

Moksliniame pažinime, koks yra filosofinis pažinimas, šuolis įvyksta ne nuo stebėjimo aprašymo prie teorinio apibendrinimo, bet nuo probleminės situacijos, į kurią jau žiūrima teorijos akimis (teorijos požiūriu) ir aiškinama teorijos principų požiūriu. „Mokslinė (aiškinamoji) teorija yra ne kas kita, kaip *bandymas išspręsti tam tikrą mokslinę problemą*“[194]. Kaip tik *problema* verčia žmogų įjungti visą savo ankstesnį mokslinį patyrimą, taip pat naudotis, kur galima, ir eksperimentu, ir stebėjimu. Mokslinis pažinimas prasideda nuo problemų, o tai yra ne sveiko proto, bet kultivuoto proto kelias.

Pačią teoriją „galima patikrinti tik tolimų jos pasekmių patikrinimo būdu“, teigė – Karlas R. Popperis[195], tokių pasekmių, kurias sunku įžvelgti intuityviai ar suprasti remiantis sveiku protu. Tuo tarpu dogmatinis mąsty-

[194] Popper, Karl R. (1965). *The Logic of Scientific Discovery.* New York: Harper &Row, p. 335.
[195] Ten pat, p. 334.

mas, „nekontroliuojamas noras primesti kartotinumą, aiškus susižavėjimas ritualais ir pasikartojimais, patys savaime būdingi kaip tik laukiniams ir vaikams“[196]. Tik patyrimas ir pažinimo brandumas sukuria kritines nuostatas tiek atskiro individo mąstyme, tiek visame pažinimo procese. Kaip teigė K. Poperis, „mokslinė tradicija skiriasi nuo ikimokslinės tuo, kad joje yra du lygiai. Kaip ir pastaroji, ji praskrodžia nemaža teorijų, tačiau ji, be to, kritiškai įveikia tas teorijas. Teorijos įveikiamos ne kaip dogmos, bet siekiant jas svarstyti ir pagerinti“[197].

Tačiau jeigu subjektas matuoja pasaulį kasdieniu mąstymu, sveiku protu, tai ir pasaulyje jis atranda tik tai, ką pats turi. Pasaulis, kokį jį mato žmogus, visada adekvatus žmogaus, kaip mąstančio subjekto, išsivystymo lygiui ir laipsniui. Jeigu individas neperėjęs „pirminio kultūros kaupimo“ etapo, neturi tinkamo išsilavinimo, tai jo mąstymas lieka dogmatiškas, jis negali pats kritiškai patikrinti skleidžiamų tiesų. Be šio išankstinio proceso (mokymosi, studijavimo) subjekto refleksyvinė veikla apskritai neįmanoma.

Sveiko proto filosofija mūsų realybėje

Dogmatinis mąstymas sveiko proto arsenale susiieško reikalingas sąvokas ir lipdo jas prie realybės. Kaip antai: šiuolaikinis jaunimas – geras, senimas – blogas, elitas – geras, inteligentija – bloga, turtuolis – geras, skurdžius – blogas ir pan. Pasaulis tampa „sustruktūrintas“, aiškus ir paprastas. Argumentacija randama tokia, kokios reikia esamajam momentui, aplinkybėms, „politkorektiškumui“ ar viršininkui.

Tolesnis tokio mąstymo žingsnis – neįveikiamas determinizmas ir galutinės instancijos tiesos. Būdingas tokios argumentacijos pavyzdys galėtų būti pirmaisiais atkurtos Nepriklausomybės metais ypač išbujojęs inteligentijos „nuvainikavimas“ ne tik „tautos“, bet ir mūsų publicistų ir net filosofų raštuose. Be įrodymų teigiama, jog buvusioji „sistema formavo inteligentiją, o ne atvirkščiai“, „inteligentai, neturėdami socialinių šaknų, kybojo lyg koks neaiškus tarpsluoksnis“, „sovietų imperijos metais jie buvo sutupdyti į auksinius narvelius“, „lyg inteligentai turėtų kokių labai reikšmingų moralinių savybių“, „lyg būtų įpareigoti nuolat skleisti protingas idėjas“[198].

---

[196] Popper, Karl R. (1965). *The Logic of Scientific Discovery*. New York: Harper &Row, p. 265.
[197] Ten pat, p. 267.
[198] Dobryninas, Aleksandras.(1992) Į balą nepuolęs, sausas nekelsi // *Literatūra ir menas*. 1992 m. vasario 1 d., p. 1.

Vadovaujantis sveiko proto pozicijomis ar intuicijomis, labai paprastai ir akivaizdžiai „nustatoma“ tiksli istorinė inteligentijos pabaiga. Inteligentija numarinama po 1991 metų pučo Maskvoje: „Tai buvo vieni paskutiniųjų jos, kaip savarankiško socialinio sluoksnio, veiksmai. Inteligentija ruošėsi palaipsniui savo mirčiai“, – paskelbė verdiktą kitas filosofas Arvydas Juozaitis[199]. Su būdingu sveikam protui apriorišku mumu nepaaiškindamas, kas inteligentijos esmėje mirė. Kodėl inteligentijos esmė susiejama tik su politiniais įvykiais? Sveikam protui tai akivaizdi, programiniu dogmatizmu paremta tiesa. Sveikam protui svarbu dogma. Inteligentijos turinys neaiškinamas, to nė nereikia, nes sveikam protui ir taip aišku. A. Juozaitis toliau piktinasi, kad „lietuviai inteligentai, išskyrus keliolika žmonių, <...> vartojo Ezopo kalbą, pataikavo komunistinei ideologijai ir administracijai <...>, toks gyvenimo ir kūrybos stilius reiškia servilizmą, konformizmą, užsisklendimą ir gyvenimą tik šia diena, fizinio išlikimo uždavinys galėjo atrodyti visų svarbiausias“[200]. Ar šitie bruožai išreiškia inteligentijos esmę? Ar čia kažką kita norima pridengti tuo vardu, o paskui – numarinti, kaip tai buvo padaryta devynioliktojo amžiaus pradžioje Prancūzijoje?

Kadangi inteligentija sveiko proto mostelėjimu „panaikinta“, tai „praktiškai turėtų susikurti kokybiškai naujas sluoksnis – dvasios ir minties aristokratija“[201], filosofui A. Juozaičiui antrina filosofas Aleksandras Dobryninas. Taigi, sustruktūrintą ir determinuotą sistemą apvainikuoja sveiko proto svajonė – elitarizmas.

Kas gi yra elitas? Elitas yra elitas kuriuo nors požiūriu: užsiėmimo, profesijos, tai yra jis išreiškia visai kitą esmę, būtent, aukščiausią veiklos kokybę su teigiamu ar neigiamu ženklu tam tikroje srityje ar specialybėje (meno elitas, politinis elitas, mokslo elitas; vagių „elitas“, nusikaltėlių „elitas“ ir pan.)[202]. Tačiau visuomenėje prie elito žmogų turi priskirti praktiškai visa visuomenė, o ne grupė draugų. Jokia reklama ar įtikinėjimas nepajėgūs individą priskirti prie elito. Aukščiausios pasiektos aukštumos žmogui suteikia šį titulą, nors jis neprašo ir net negalvoja apie tai.

---

[199] Juozaitis, Arvydas. (1992). Lietuvių inteligentija // *Kultūros barai.* 1992, Nr. 4, p. 54.

[200] Ten pat, p. 54.

[201] Dobryninas, Aleksandras.(1992) Į balą nepuolęs, sausas nekelsi // *Literatūra ir menas*. 1992 m. vasario 1 d., p. 1.

[202] Elito sąvoka vartojama ir materialiojo pasaulio sferoje: būna elitinės kviečių ar agurkų veislės, elitiniai žirgai.

Inteligentijos sąvoka neatsitiktinai pakeičiama elito sąvoka. Inteligentas yra inteligentas pačia savo esme. Jis negali vienu požiūriu būti inteligentas, o kitu – ne. Inteligentijos paskirtis, misija –suprasti supančią tikrovę, ieškoti ir ginti tiesą visais laikais. Dėl savo išsilavinimo ir socialinių nuostatų inteligentija žymiai geriau supranta socialinius reiškinius, jų esmę ir galimą kryptį. Iš tiesos žinojimo kyla atsakomybė.

Tuo tarpu *sveikas protas* yra įsitikinęs, jog galima viską suprasti ir mažai žinant. *Sveikas protas* apibendrinančiai skelbia, jog „tarybiniai metai atėmė iš inteligentijos jos prigimties priedermes“[203], net nekeldamas klausimo apie inteligento esmę, kurią galima atimti tik kartu su jo gyvybe. Kultūringas, išsilavinęs žmogus – inteligentas – supranta, jog istorija prasideda ne nuo jo, kad jis pats – istorijos kūrinys. *Sveiko proto* mąstytojui inteligentija, tai yra kultivuoto proto atstovai, yra labai nepageidautini ir net pavojingi, kadangi trukdo jam su savo sveiko proto pirmapradėmis idėjomis būti pirmam ir vieninteliam, būti „įžymybe“ bei „elitu“. Jam nesinori ilgiau palaukti, kol išmirs visi „išmirštantieji“, „užtemdantys“ jį. Šiuos pastaruosius tiesiog reikia eliminuoti: sunaikinti dvasiškai, visaip persekiojant, išmesti iš darbo, išstumti iš bendravimo erdvės (apie mobingą Lietuvos visuomenėje – vėlesniuose skyriuose).

Įdomu tai, kad pasikartoja ir visi škotiškosios *common sense* mokyklos atstovų ir ypač jų pasekėjų – prancūzų spiritualistų – principai: tiesos akivaizdumas kiekvienam lėkščiausiam protui, todėl pasaulio supaprastinimas, programinis dogmatizmas ir elitarizmas.

6. Atvirumo problema

Atsivėrimas pasauliui

Vis dar aktuali problema, svarstoma politikų, sociologų ir filosofų, yra atvirumas – visuomenės, individo, valstybės. Atvirumas prilyginamas vakarietiškumui. Tai būtų tarytum vėl iš naujo ieškoma atsakymo į Samuelio P. Huntingtono klausimą: „Kas daro Vakarus vakarietiškus?“[204]. Kelti šį klausimą, ypač mūsų gyvenamu laiku, tarsi neverta. Visų pirma todėl, kad Lietuva jau atidengė savo veidą kitoms Europos tautoms ir baigia išsivaduo-

[203] Juozaitis, Arvydas. (1992). Lietuvių inteligentija // *Kultūros barai.* 1992, Nr. 4, p. 54.

[204] .Huntington, Samuel P. (1996). The West Unique, Not Universal // *Foreign Affairs*. V 75, No 6, p. 33.

ti iš bjauriojo ančiuko komplekso. Paviršutiniškai žiūrint, internetas, televizija ir kita žiniasklaida mums tarytum atveria pasaulį praktiškai už dyką. Netgi nereikia išeiti iš namų tiek tiesiogine, tiek platesne prasme. Baimė atitrūkti nuo jų – namų plačiąja prasme – atnešė tariamą pasaulį tiesiai į namus. Tačiau ar tai, ką mes gauname namuose, yra mums atvertas pasaulis ir mūsų atvirumas jam? Ir net išvykimas iš namų į trumpą ar ilgą kelionę ar turi ką nors bendra su atvirumu? Nenuostabu, kad tariamas atvirumas baigiasi kartu su pasaulio žiniomis, reportažais ir puslapiais internete. Taigi, žmogaus ir visuomenės atvirumo klausimas yra daug komplikuotesnis, negu galima manyti kasdienio mąstymo lygiu.

Nors ir atrodytų paradoksalu, tačiau galima teigti, jog geriausias sąlygas suvokti ir suprasti, kas tai yra atvirumas, turėjome būtent mes – tie, kuriems Europa kaip pasaulis, kaip gyvenimas atsivėrė prieš du su viršum dešimtmečius. Mes esame tie, kurie galėjome pajusti skirtumą tarp ne Europos (ne Vakarų) ir Europos (Vakarų). Tas skirtumas, matyt, ir davė galimybę suvokti neiškraipytą – neparuoštą vartoti – Europos vaizdą. Vis dėlto kažko pritrūko, kad suprastume atsivėrimo-atvirumo esmę. Be abejo, svariausia būtų įrodyti, kad Lietuvos kultūra yra europietiška. O tai jau ne kartą įrodinėta, remiantis tiek istorine lietuvių kultūros raida, tiek dabartimi. Tačiau tai neduoda atsakymo į klausimą – kas tai yra atvirumas? O ir apie pačią Europą sakoma: „Europa – tai tarsi meilė, jos neįmanoma paaiškinti“. Nėra tokių kriterijų, kurie būtų europietiškumo etalonas. Juos kiekvienas priskiria Europai ir sau joje. Tai dar vienas paskatinimas mums pamiršti apie save kaip prarastą visuomenę – Europos kultūra esame mes patys. Taigi, ką reiškia atvirumas žmogui ir visuomenei?

Pirmiausia turime suprasti uždaros visuomenės požymius. Pasak Henry Bergsono, uždara visuomenė – tai „žmogiškoji visuomenė, ką tik išėjusi iš gamtos prieglobsčio“[205]. Tai tokia visuomenė, kurios istoriją Cl. Lévi-Straussas vadina „šilta istorija“ ir kurioje didžioji individų dalis vis dar aukojama, kad visuomenė žengtų pirmyn[206].

[205] Terminai „atvira visuomenė“ ir „uždara visuomenė“ pirmą kartą filosofijoje pavartoti H. A. Bergsono 1935 metais veikale „Du moralės ir religijos šaltiniai“. Atvirą sistemą jis apibrėžia kaip sistemą, kuri nėra izoliuota nuo aplinkos. Atviros sistemos gali išsaugoti aukštą organizuotumo lygį ir vystytis link tvarkos ir sudėtingumo didinimo, tai yra link negentropijos, o tai yra svarbiausia gyvybinių procesų savybė.

[206] Lévi-Strauss, Claude. (1960). *Leçon inaugurale: faite le Mardi*, 5 Janvier, 1960. Paris: College de France, p. 10, 11.

Uždara visuomenė charakterizuojama tikėjimu magiškais tabu, o atvira visuomenė – tai visuomenė, kurioje, pasak K. Popperio, žmonės išmoko kritiškai vertinti tabu ir savo sprendimus grįsti tarpusavio svarstymais ir savo intelekto galimybėmis[207]. Kitaip sakant, atvira visuomenė – tai racionalistinė ir kritinė visuomenė. „Toliau magišką, gentinę arba kolektyvistinę visuomenę mes vadinsime uždara visuomene, o visuomenę, kurioje individai priversti priimti asmeninius sprendimus – atvira visuomene“[208]. K. Popperio išvada, jog uždara visuomenė patiria žlugimą tada, kai garbinimą, su kuriuo žiūrima į socialinę tvarką, pakeičia aktyvus įsikišimas į šitą tvarką ir sąmoningos pastangos įgyvendinti savus ar grupinius interesus. Tai yra *status quo* palaikymą keičia procesas, pažanga. Perėjimas nuo uždaros visuomenės prie atviros prasideda, kai socialiniai institutai pirmą kartą sąmoningai pripažįstami esantys žmogiškosios kūrybos produktais ir kada jų sąmoningas pakeitimas svarstomas terminais jų tinkamumo pasiekti žmogiškuosius tikslus ir ketinimus[209].

K. R. Popperis paliko mums tinklą esminių turiningų sąvokų, tokių kaip: asmeninis sprendimas ir galia tokį atlikti; sąmoningas pakeitimas, reikalaujantis individualios valios (priešingos tam, ką Martinas Liutheris vadino *homo incurvatus in se* – žmogus, „užsidaręs savyje“[210]); socialinių institutų tinkamumas pasiekti žmogiškuosius tikslus, kurios apibūdina atvirą visuomenę ir atvirą žmogų.

Atvirumas kaip Europos dvasios požymis

Atviros visuomenės etalonu yra laikoma Europa arba Europos dvasia, esmė, kurios pagrindiniai bruožai yra nekeliaklupsčiavimas, individo (visuomenės) orumas, pasitikėjimas savimi, kilęs iš vienos didžiųjų Europos tradicijų – laisvo piliečio idėjos. Piliečio laisvės plėtra, ne tik išlaisvinant žmogų iš kitų žmonių baimės, bet ir sukuriant tam realias sąlygas – tai ne tik politinė, bet visų pirma socialinė problema. Ralfas Dahrendorfas tai vadina „gyvenimo šansu“: „Nėra ko laikyti savęs perdėm dvasingais ir neigti, kad visuomenės gyvenimą visų pirma lemia ekonominės sąlygos“[211]. Taigi, „gyvenimo šansų“ sąvoka turi slaptą laisvės ir atvirumo atspalvį.

---

[207] Popper, Karl. R. (1995). *The Open Society and its Enemies*. London: Routledge, p. 251.
[208] Ten pat, p. 218.
[209] Ten pat, p. 364.
[210] Cit. iš Koch, Hal. (1997). *Kas yra demokratija?* Vilnius: Agora, p. 7.
[211] Dahrendorf, Ralf. (1996). *Modernusis socialinis konfliktas: Esė apie laisvės politiką*. Vilnius: Pradai, p. 29.

R. Dahrendorfas skiria du aspektus: „gyvenimo šansai yra pasirinkimai tiek teisių suteikimo, tiek aprūpinimo aspektu. Kaip tik todėl jie vadinami šansais, o ne priešingai – rezultatais, laimėjimais. Teisių suteikimas <...> atveria galimybes. Tas pats ir su aprūpinimu.“[212] Šie du dalykai – politika ir ekonomika, dalyvavimo galimybės ir gyvenimo lygis – negali būti pakeisti vienas kitu. Reikia ir vienų, ir kitų. Laisvės užduotimi dvidešimt pirmojo amžiaus pradžioje vėl tampa „surasti svertus, kurie leistų vienu metu plėtoti ir suteikiamas teises, ir aprūpinimą“[213]. Taigi, gyvenimo lygis visų pirma neturi žeminti žmogaus orumo, neturi žeminti visuomenės orumo, galų gale – valstybės orumo. Juo labiau, kad demokratija, kaip pabrėžia R. Dahrendorfas, „niekada neatsiranda todėl, kad egzistuoja tam tikri įstatymai. Ji gyva žmonėmis. Esmė – visuomenės sąmonė, o ne nutarimai ir taisyklės“[214]. Atvira visuomenė yra gyva žmonėmis: oriais, pasitikinčiais savimi, laisvais nuo tabu, užtikrintais rytojumi, todėl – nekeliaklupsčiaujančiais.

Kitas Europos dvasios bruožas, lemiantis atvirumą, plaukiantis iš pirmojo, yra distancija, atstumo išlaikymas. Atstumo išlaikymas reiškia, jog aš nesu niekieno daiktas, aš niekam nepriklausau, aš labiau pasitikiu ne sąjunga, bet, atvirkščiai, nepriklausomumu. Atstumas, jo išlaikymas, nuspalvina sąryšį su visu kuo – su pasauliu, su visuomene, su kitu žmogumi. Visi žymieji herojai Europos istorijoje, tiek realūs, tiek vaizduotės sukurti, – Sokratas, Galilėjus, Hamletas, Don Kichotas, daktaras Faustas, Havelas, – nesusitapatina su pasauliu, bet atsiskiria nuo jo, jį neigia ar kritikuoja, demistifikuoja, išlaiko per atstumą. Atstumo, arba distancijos, dvasia pasireiškia per maištą, abejonę, pažinimo geismą, proto drąsą, kūrybą, viltį. Per visą savo istoriją europietiškoji dvasia suvokiama kaip nepatenkinta, atskalūniška, disidentiška. Europinės kultūros esminė savybė – atstumo išlaikymas, reiškia baimę netekti savasties ir savarankiškumo, baimę prarasti nepriklausomybę. Norberto Bobbio knygoje „Abejonė ir apsisprendimas“ tai vadinama „kritiniu atstumu“, kuris neleidžia iki galo identifikuotis nė su viena kuria puse tiek, kad būtų supančioti veiksmai. Tačiau nepriklausomumas nereiškia abejingumo.

Europos esmę išreiškia dialogas arba sugebėjimas susitarti. Visa Europos visuomenė yra susitarimo/-ų visuomenė, bet ne santarvės bet kuriomis sąlygomis. Sugebėjimas susitarti yra kultūros ženklas ir savybė, o dialogas –

[212] Dahrendorf, Ralf. (1996). *Modernusis socialinis konfliktas: Esė apie laisvės politiką*. Vilnius: Pradai, p. 29.
[213] Ten pat, p. 43.
[214] Ten pat, p. 69.

kultūros veiklos metodas. Taigi, Europos visuomenės užduotis – kultūra, kultivavimas, *paideia*.

Kuo adekvatesnis savo vertės pajautimo lygis, tuo daugiau žmogus (visuomenė) gali sau leisti rūpintis kitais, tai yra išsaugoti žmogiškumą (žmoniją) greta (už) savęs. O tai – giluminis atvirumo požymis. Tačiau elgesio sistemos formuojasi tiek, kiek žmogus bendrauja su reikšmingais kitais. Bendravimas, ryšys reiškia atvirumą: „Tai drąsa susieti save su kitais žmonėmis, sugebėjimas rizikuoti savuoju „aš“. Tai drąsa investuoti save į ryšį, kuris reikalaus vis didesnio atvirumo“[215], – rašė Rollo R. May. Taigi, bendravimas – aktualiausia dvidešimt pirmojo amžiaus ir kartu trečiojo tūkstantmečio pradžios filosofinė problema. Susvetimėjimas, arba bendravimo praradimas plačiausia prasme, buvo pagrindinė devynioliktojo amžiaus žmogaus problema. Ji, deja, neišnyko. Bendravimo, kaip ryšio tarp žmonių netekimo, problema kaip katastrofa buvo iškentėta ir sprendžiama F. Nietzscheės filosofijoje. Ir jau daug ramiau – kaip neišvengiama drama buvo priimta J.-P. Sartre'o. J.-P. Sartre'as, sukaupęs tragišką dvidešimtojo amžiaus nužmogėjimo patirtį, su egzistencine ramybe konstatavo: „Kitas – visada priešas“[216].

Atvirumas nėra kažkas duota ar vieną kartą sukurta. Atvirumas yra socialiai įgyjamas, socialiai palaikomas ir įtvirtinamas. Tai reiškia, jog Europos dvasia, atvirumo dvasia gali būti sukurta, išugdyta tik žmoguje, individe, per individualybę, per asmenybę. Pirmiausia turi būti atverta žmogaus dvasia. Atvirumas prasideda kiekviename žmoguje. Taigi, ir atvirumo visuomenės, ir atviros asmenybės (individualybės) bruožų tyrimas tampa šiuolaikinės filosofijos uždaviniu.

Atvira visuomenė kaip atvira sistema

Atvirumą rodo atskirybės pirmumas prieš visumą, kitaip sakant, individo pirmumas prieš kolektyvą, piliečio – prieš valstybę. Filosofijoje tai reiškia „ryškesnį asmens matmenį“[217]. Individualizmo raida, prasidėjusi keturioliktajame ir penkioliktajame amžiuje, individualaus pasirinkimo teisės pripažinimas, „Romeo ir Džiuljetos revoliucija“, pasak Karlo Deutscho,

[215] May, Rollo Reece. (1996) Drąsa kurti // Šiaurės Atėnai. 1996 m. gegužės 18 d., Nr. 20, p. 9.

[216] Dabar mūsų krašte tokie nutrūkę, svetimi, todėl pavojingi bendravimo santykiai gali būti pavadinti „kalėjimo santykiais“: lagerinė intonacija, šiurkštūs papročiai, melo ir pavydo santykiai apėmė visą mūsų visuomenę, net kalėjimo žargonas plačiai paplito visuomenės kalbos kasdienybėje.

[217] Havelas, Vaclavas. (1992). „Puoselėju viltį...“ (Interviu „Time“) // *Tiesa.* 1992 m. rugpjūčio 22 d., p. 6.

įsigalėjo Vakaruose septynioliktajame amžiuje[218]. Individualizmas lieka skiriamuoju Vakarų bruožu taip pat ir dvidešimt pirmojo amžiaus civilizacijose. Atvirumas palaiko ir pripažįsta įvairovę: visi individai – vienodai vertingi (Cl. Lévi-Strauss, M. Wertheimer). Išnyksta privilegijuota publika: „nuo šiol tėra viena publika", nėra „lygesnių už lygius". Atvira visuomenė „niekam apriorišk ai neužsiveria ir niekam iš anksto neteikia menkesnio vaidmens"[219]. Suteikiamas šansas kiekvienam, tai – „lygių šansų visuomenė' (R. Dahrendorf) arba „kiekvieno" visuomenė. „Kiekvieno" visuomenė iškelia būtinybę kurti būtent pilietinę visuomenę, kurioje kiekvienas turi teisę į savo individualią nuomonę. Įvairovė tampa vertybe. Šiuolaikinė filosofija tai priima ir pagrindžia kaip savo esminį principą.

Atviroje visuomenėje individualybė traktuojama kaip autonomiška, kaip pasirengusi veikti ne tik kūrybiškai, bet ir pažangiai, tai yra, pasak M. Vertheimerio, „besiveržianti pagerinti situaciją"[220].

Atvira visuomenė pripažįsta dialogą, tai reiškia interesų atvirumą arba įvairumo pripažinimą. Dialogas yra pagrindinis kultūros veiklos būdas (N. Bobbio). Atvira visuomenė pripažįsta bendradarbiavimą, ryšį, nė vienai individualybei neatsisakant savo savitumo. Taigi, santarvė pasiekiama savanoriškai, o ne prievarta.

Atvirumas nėra naujas išradimas Europos kultūros ir pilietinės visuomenės istorijoje. Europa šimtmečių bėgyje atrado laiko, istoriškumo sampratas, žmonijos raidos ir pažangos dėsnius. Išsaugojo žmogaus orumą ir savigarbą, pasitikėjimą savimi, pagarbą sau, vadinasi, ir kitiems. Noras ir siekis rūpintis kitais reiškia išsaugotą atvirumą. Atvirumas visada grindžiamas realiais pagrindais: materialiniais, kai gyvenimo sąlygos, „gyvenimo šansai" nežemina žmogaus orumo; dvasiniais, kai mokslo, išsilavinimo, kultūros galimybės yra prieinamos kiekvienam.

Atvirumo prasme Europos užduotis yra kukli: ji nesiruošia mokyti pasaulio, prievarta skleisti savo įsitikinimų, primesti savo išradimų ar užkrauti savo valdžios. Esminis tikslas, matyt, būtų savo buvimu parodyti, jog daugybė skirtingų tautų gali bendradarbiauti, neprarasdamos skirtingumų, neatsisakydamos savo tiesų, nes to nereikalaujama ir negali būti reikalaujama dėl pačios Europos dvasios esmės.

[218] Dahrendorf, Ralf. (1996). *Modernusis socialinis konfliktas: Esė apie laisvės politiką*. Vilnius: Pradai, p. 33.

[219] Havel, Vaclav. (1995). Begalių galybė // *Kas žmogaus galioje*, p. 62.

[220] Wertheimer, Max. (1982). *Productive Thinking*. Chicago: University Chicago Press, p. 296.

Visi minėti atvirumo požymiai ir bruožai plaukia iš gilesnių pagrindų, kuriuos suprasti ir paaiškinti gali tik tam pasirengusi filosofija. Atnaujinamos vertybės, atnaujinama ir filosofija. Atsiranda adekvačių teorinių sistemų poreikis. Atvirumas tampa šiuolaikinės filosofijos problema.

Dabartinis mūsų gyvenimo laikotarpis ir mūsų situacija yra tam tikra prasme aukso amžius filosofijai, pastaraisiais dešimtmečiais pergyvenančiai gilią krizę. Mūsų, tai yra Lietuvos, gyvenime Vakarų demokratijos gali įžvelgti savo ankstyvąsias formas. Skirtumas tas, kad pokyčių greitis neišmatuojamai išaugęs. Mūsų laikmetį, siekiantį atviros visuomenės ir atviro žmogaus, gali paaiškinti, apibendrinti, atspindėti ir suprasti atitinkama – atvira filosofija – turinti tam reikalingus būdus ir priemones, besinaudojanti savo laiko, savo paradigmos žodynu, sąvokų sistema ir metodais.

Taigi, filosofija atsiduria prieš užduotį paaiškinti šiuolaikinę besikeičiančią visuomenę, duoti intelektualinius pagrindus suprasti greitą ir esminį perėjimą prie naujos politinės, ekonominės ir kultūrinės tvarkos. Lietuvos sugrįžimas į Europą, kaip į laisvės ir gerovės simbolį, yra unikalus reiškinys. Šalis žengia kartu su sparčiai besikeičiančia Europa: „Europos namai“ statomi mūsų akyse ir kartu su mumis. Mums dar svarbiau, jog šis pasikeitimas kuria ne tik naujus ryšius ir pasitikėjimą, bet ir bendras idėjas, vertybes, simbolius. Intensyvių pokyčių laikotarpis neišvengiamai reikalauja naujų socialinės savimonės formų, visų pirma – naujos filosofijos.

7. Nacionalinis ir socialinis saugumas: subjekto samprata

Atvirumas, asmenybė, šviesuomenė – tai tie pamatai, ant kurių statomas visuomenės ir valstybės saugumas.

Nacionalinio ir socialinio saugumo tapatybė

Analizės išeities taškas yra nacionalinio saugumo apibrėžimas ir jo išvystymas. Galima rasti daug ir įvairių saugumo aiškinimų. Į nacionalinį saugumą iki šiol žiūrima visų pirma kaip į „karinę problemą“. Saugumas apibrėžiamas kariniais terminais, išimtinai kreipiant dėmesį į karinės jėgos ir kitų jėgos struktūrų galimybes saugoti ir ginti valstybę nuo atvirų karinių grėsmių. Todėl į dėmesio ratą visiškai nepatekdavo kitos grėsmės, nė kiek ne mažesnės tiek valstybės, tiek jos piliečių saugumui. Antra vertus, prieinama prie išvados, jog vien tik karinės priemonės nėra visa lemiančios.

Šiuolaikiškesnis ir adekvatesnis požiūris į nacionalinį saugumą apima ekonominius, socialinius, ekologinius ir kitokius veiksnius.

Reikia pažymėti, jog nacionalinio saugumo samprata yra nuolat besivystanti, jos turinys keičiasi priklausomai nuo naujai susiklostančių aplinkybių, pavyzdžiui, joje gali keistis politinių, ekonominių, kultūrinių ir karinių nuostatų lyginamasis svoris. Nepaisant panašumų, kiekvienos valstybės saugumo koncepcija yra savita, atitinkanti nacionalinius ir geopolitinius jos ypatumus.

Šiuo metu pagrindinis nacionalinio saugumo tikslas ir svarbiausia vertybė – tautos (nacijos) galimybė išlikti ir vystytis. Nacionalinis saugumas šiame apibrėžime turi dvi puses. Viena, tai reiškia, jog norima apsisaugoti nuo vidinių ir išorinių grėsmių, siekiant nacijos gerovės ir gyvavimo. Antra, tai reiškia, jog ieškoma galimybių ir būdų pasiekti tokius tikslus, kurie leistų tautai žengti pirmyn, tobulėti. Be to, šis apibrėžimas, apimdamas nacionalinio išlikimo idėją, arba tautos savęs išsaugojimą, pabrėžia ir tai, jog nacionalinis saugumas turi būti susietas su tam tikromis nekarinėmis nuostatomis ir procesais, užtikrinančiais nacijos sugebėjimą gyvuoti ir vystytis kaip politinei, ekonominei ir kultūrinei esybei.

Labai svarbu įžvelgti skirtumą tarp sveiku protu kasdienės sąmonės lygiu suvokiamos tradicinės gynybos bei saugumo strategijos, tai yra ginklo, karinės strategijos ir šiuolaikinės netradicinės strategijos, besiremiančios pirmiausia ekonominėmis ir kultūrinėmis priemonėmis. Netradicinė saugumo samprata iškelia pirmiausia tautos (gyventojų) kokybės ir intelekto išteklius.

Lietuvos geopolitinės padėties savitumą lemia tiek jos geografinė padėtis, tiek ją supančių valstybių interesai. Lietuva ir kitos Baltijos valstybės šiuo metu vėl vaidina buferinių valstybių vaidmenį, tampa Rytų ir Vakarų valstybių įvairiapusiškų interesų sąlyčio zona su visais iš to kylančiais pavojais ir privalumais. Jos yra seno konflikto tarp Rytų ir Vakarų zona, patyrusi stiprią svetimų kultūrų ir interesų įtaką. Todėl ši buferinė padėtis ir toliau lieka labai pavojinga karinių susidūrimų atveju. Kita vertus, valstybės tarpininkės padėtis teikė ir palankių galimybių: buvo įmanoma ir protinga šią buvusiąją priešingų interesų susidūrimo zoną paversti naudingų Lietuvai ekonominių santykių kryžkele. Pagrindinis uždavinys atkūrus Nepriklausomybę buvo galvoti apie galimybes neutralizuoti ir valdyti įtakas. Grėsmės nacionaliniam saugumui gali kilti tiek iš išorės, tiek viduje[221].

[221] Mes apsiribosime vidinių grėsmių Lietuvos saugumui svarstymu, šių grėsmių priežasčių analize ir jų susilpninimo priemonių bei būdų numatymu ir to įtaka visuomenės mąstymo pokyčiams.

Vidinio ir išorinio saugumo vienybė reikalauja vadovautis „visuotinio saugumo“ principu, garantuojančiu, jog gyvybiškai svarbūs piliečio, visuomenės (bendrijų), valstybės interesai būtų sėkmingiausiai apsaugoti nuo vidinių ir išorės grėsmių. Jungtinių Tautų vystymosi programoje pabrėžiama, jog „saugumo sąvoka turi keistis – nuo saugumo apsiginklavimo būdu prie saugumo žmogiškojo išsivystymo dėka, nuo teritorinio saugumo prie saugumo, garantuojančio maistą, užimtumą ir aplinkos apsaugą“[222]. Siūloma panaudoti gynybos kaštus „žmogiškajam išsivystymui finansuoti“, nes „karinė jėga yra tik trumpalaikis atsakymas. Ilgalaikis sprendimas yra spartesnė ekonomikos raida, didesnis socialinis teisingumas ir gausesnis gyventojų dalyvavimas. Naujoji saugumo sąvoka reikalauja į žmogų nukreipto išsivystymo, o ne vien uniformuotų kareivių“[223].

Valstybę, tautą išsaugo ir jai vystytis leidžia ne vien laisvė ir nepriklausomybė, bet ir aukštos gyventojų kokybės užtikrinimas, lygių galimybių kiekvienam žmogui sąlygos. Pagrindinė sąlyga nedidelei tautai ir mažai valstybei išlikti bei augti yra šiuolaikiška, netradicinė saugumo strategija. Ši strategija naudoja turimas nacijos nekarines priemones bei jų privalumus ir yra grindžiama tautos ryžtu pasikliauti tik savimi, savo visuomenės galimybėmis.

Šis požiūris apima politinį, ekonominį ir socialinį kontekstą, kuriame ir įgyvendinami nacionalinio saugumo sprendimai. Pagrindinė idėja čia yra ta, jog nacionalinio saugumo pokyčiai kyla būtent šitoje terpėje, pavyzdžiui, dėl pažangios modernizacijos, dėl skurdo sumažinimo ir kt. Robertas McNamara yra pabrėžęs, jog „didžiausią pavojų šalies saugumui kelia besitęsiantis neišsivystymas“[224]. Pasak Jacques Delorso, „ekonomika ir saugumas yra dvi to paties medalio pusės“[225]. Jo nuomone, „dar niekada ryšys tarp ekonominio stabilumo ir saugumo nebuvo toks akivaizdus“[226]. Iš čia kyla nacionalinio saugumo subjekto problema.

Saugumo subjektas

Esminis demokratinių valstybių bruožas yra (bent jau turėtų būti) tas, kad gyvybiniai individo ir visuomenės interesai nėra pajungiami ir auko-

[222] Human Development Report, 1993. (1993). New York, p. 2.
[223] Ten pat, p. 3.
[224] Cit. iš: Crabb, Cecil V, Jr. (1991). *American National Security: a Presidential Perspective*. Louisiana State University, p. 7.
[225] *Questions Concerning European Security:* Speech of President Jacques Delors. (1993). Brussels, 10 September 1993, p. 11.
[226] Ten pat, p. 12.

jami valstybės interesams. Priešingai, valstybė – teisinė, demokratinė valstybė – yra priemonė (įrankis) gyventojų gerovei užtikrinti, tinkamai gyvenimo kokybei sukurti. Taip realizuojamas individo prioritetas valstybės atžvilgiu. Valstybės veikla saugumo užtikrinimo srityje yra tiek efektyvi, kiek ji garantuoja savo gyventojams gyvenimo kokybės standartą.

Šiuo metu svarbiausias strateginis Lietuvos nacionalinio saugumo tikslas turėtų būti sveika ir išsimokslinusi, integruota tautoje asmenybė. Šis saugumo tikslas apima visus kitus visuomenės tikslus: jis yra koncepcijos branduolys, sistemą organizuojanti sąvoka. Saugumo tikslas reikalauja, kad būtų žinomos ir įgyvendinamos normatyvinės gyvenimo kokybės sąlygos, kad būtų tenkinami pagrindiniai žmonių poreikiai. Sąmoningas, išsilavinęs, atsakingas ir orus pilietis yra vidinio saugumo garantas. Tuo pat metu jis yra ir nacionalinio saugumo užtikrinimo *subjektas*. Nes tik *išsilavinęs žmogus žino* pakankamai daug ir supranta visuomenės raidą, įvertina įvykius, apskaičiuoja jų padarinius ir pajėgia kurti pažangą. Tuo tarpu nekompetentingas veikėjas eina bandymų ir klaidų keliu, tai yra eksperimentuoja su visuomene. Visuomenės gyvenime padaryta klaida yra nepataisoma, ji sukelia dramas ir tragedijas. Visuomenės gyvenimo sprendimuose padarytos klaidõs nepataisysi, nebepadarysi kitaip ar geriau, nes „laiko strėlė“ negailestinga.

Tik *kūrybiškas* žmogus gebės valdyti ir nukreipti įvykius, nes *mąsto savarankiškai* ir turi savo požiūrį, o ne pasiduoda vienai vieninte lei kokio nors vado, patarėjo nuomonei ar epochos lozungui, neima mąstyti „kaip visi“, nepasiduoda baimei, atsparus papirkinėjimui.

Tik pilietiškai atsakingas žmogus gins ir saugos ne tik save asmeniškai ir egoistiškai, bet ir save kaip nacijos narį, jis, I. Kanto žodžiais, „gins savo žmogiškumą ir kitą žmogų, – žmoniją šalia savęs“. Jis gins savo tautą; gins ne vien teritoriją ir jos išteklius, valstybingumą, nepriklausomybę, bet demokratiją ir teisingumą. Jis gins savo, kaip nacijos nario, kūrybiškos būties sąlygas. Taigi, pilietis – svarbiausias nacionalinį saugumą kuriantis bei užtikrinantis subjektas ir kartu – saugumo sąlyga.

Valstybė, savo ruožtu, taip pat yra saugumą kurianti ir užtikrinanti veikėja, tačiau tai – *visuminis subjektas,* subjektas, įgaliotas visuomenės. Valstybei pavedamos saugumo organizavimo pareigos ir teisės. *Visuminis subjektas* – tai valstybė, vykdanti nacionalinio saugumo organizavimo pareigas. *Nacionalinio saugumo subjektas* – tai valstybės piliečiai, tai yra aukštos ko-

kybės visuomenės nariai: sveiki, išsimokslinę, kūrybiški ir atsakingi. Žemos kokybės gyventojų masė yra tik manipuliavimo objektas, tik priemonė.

Kebli geopolitinė Lietuvos padėtis imperatyviai reikalauja, kad šiuolaikinė saugumo užtikrinimo strategija turėtų labiausiai remtis vidine nacijos (visuomenės) jėga ir nuostata, kad kiekvienas šalies pilietis turi būti nacionalinio saugumo dalis kaip aktyvus jo veikėjas.

Šiuolaikiška saugumo strategija formuoja požiūrį, jog ne kariuomenė ginklu užtikrina nedaug gyventojų turinčio krašto saugumą, bet piliečiai savo valia, žiniomis, darbu, veikla, išmintinga politika, materialinių ir dvasinių gėrybių kūrimu čia, namuose, sukuria saugumo pamatus. Konkrečiai tai reiškia investavimą į išsilavinimą. Naujų mokslo žinių kūrimas ir jų technologinis taikymas tampa išplėstinės reprodukcijos procesu, kuriame svarbiausias gamybos tikslas ir padarinys – individas, pilietis. Taigi, pačios pelningiausios investicijos, pasak Theodore'o W. Schultzo, Nobelio premijos laureato, „yra švietimo ir mokslo vystymas“[227]. Nesant gamtinių išteklių, racionaliausia „gaminti“ svarbiausią strateginį valstybės išteklių – kūrybiškus ir atsakingus žmones. Tai įgyvendinama, kuriant tokį žmonių gyvenimo ir veiklos galimybių standartą, tokią *gyvenimo kokybę* ir užtikrinant tokį kiekvieno žmogaus dalyvavimą visuomenės gyvenime, kuriam esant kiekvienam individui garantuojamos lygios startinės galimybės, lygūs šansai: pasak J. Habermaso, „kiekvienas turi galėti norėti“.

Šitokios galimybės kaip tik ir lemtų tokią gyventojų kokybę, kai kiekvienas žmogus, kaip išsimokslinusi, kompetentinga ir atsakinga asmenybė, būtų pasiruošęs ne pagal įsakymą, o iš vidinės reikmės ginti ne tik save patį, bet ir savo tautą, valstybingumą, teritoriją ir jos išteklius, nepriklausomybę.

Taigi lemiamos reikšmės turi gyventojų kokybė. Aukšta gyventojų kokybė yra svarbiausias saugumo veiksnys. Išsimokslinusi ir ori tauta, – todėl ir vieninga, – gali pasikliauti savimi, savo piliečių ir savo valstybės sugebėjimais. Pasikliauti savimi būtina dar ir todėl, kad įvairios turtingų valstybių pašalpos ir paskolos ne tik žemina tautos orumą, ne tik neskatina atsakomybės, savarankiškumo ir pasitikėjimo, bet ir formuoja išlaikytinių nuostatą, sudaro prielaidas autoritariniam režimui formuotis.

Ekonominiu ir politiniu atžvilgiu silpnai besivystanti, šelpiama valstybė ilgainiui gali patekti „stipraus kaimyno“ įtakon. Tauta, kuriai būdingas

[227] Schultz, Theodore. (1998). *Investavimas į žmones. Gyventojų kokybės ekonomika*. Vilnius: Eugrimas.

žemas savo vertės pajautimas, gali nesąmoningai projektuoti savo neigiamas savybes į kitas tautas ir valstybes, o po to agresyviai reaguoti. Jeigu daugumos valstybės gyventojų ilgalaikis skurdus vartojimas pakirs jų sveikatą, neleis jiems išsimokslinti, tai yra neleis atsiskleisti individų sugebėjimams ir garantuoti sėkmingą dalyvavimą visuomenės gyvenime, jei darbinė veikla nekels pasitenkinimo, o bus tik sunki prievolė, jeigu gresiantis ar realus nedarbas apskritai išmes juos iš visuomenės, individai pateks į užribį, bus atskirti nuo visuomenės, taps marginalais – tai šitokia prasta gyvenimo kokybė skatins ir ilgainiui lems ne tik ekonominį, bet ir politinį bei kultūrinį nacijos nuopuolį ar net katastrofą, sukels pavojų tautiniam tapatumui, demokratijai, net valstybingumui, nes bus pakertamas pats saugumo pamatas ir subjektas – pilietis, individas. Netekęs esminių pagrindų, žmogus liausis buvęs piliečiu – jis nebeturės nei ko ginti, nei dėl ko ginti.

Palankios užsienio šalių investicijos, kreditai tik tada gali būti ekonominio suklestėjimo veiksnys, kai valstybė tvarkosi demokratiškai. Toks būtų idealus modelis. Politinė, socialinė ir ekonominė demokratija ir būtų tas pagrindas, kuriam esant žmonės valstybėje negali būti skirstomi į „kastas“, į „patriotus“ ir „priešus“, tas pagrindas, kuris lemia kiekvieno žmogaus išmanymą, orumą ir pilietinę atsakomybę. Neskirstyti tautos pagal dirbtinai primetamus pjūvius, pagal jų tariamai nevienodą kokybę, kurti žmonių galimybių lygybę – *tokia yra nacionalinio saugumo strateginė kryptis*. Jos pasekmės gali būti labai reikšmingos tiek vidinės pusiausvyros, tiek galimos agresijos atveju. Ši kryptis klaidingai galėtų būti palaikyta buvusio socialistinės ideologijos skelbta paskirstymo, perskirstymo ir vartojimo lygybe. Tuo tarpu šitaip formuluojama kryptis reiškia tokį gyvenimo standartą, gyvenimo kokybę ir tokias dalyvavimo visuomenės gyvenime galimybes, kurioms esant kiekvienam valstybės piliečiui užtikrintos vienodos startinės galimybės, „lygūs šansai“. Tik būdamas *saugumo subjektas*, pilietis bus ir *pasipriešinimo subjektas.*

Pilietinis pasipriešinimas

Nacijos dvasinės jėgos augimas, kuris išreiškiamas jos istorine sąmone ir istorine atmintimi, yra istorinis procesas, trunkantis ilgą laiką ir matuojamas dešimtimis, šimtais ir tūkstančiais metų. „Tvirtovės žmonių protuose ir dvasioje iškyla lėtai, – joms reikia tvirtų pamatų“[228], – rašė Kazys Pakštas.

[228] Pakštas, Kazys. (1991). Baltijos respublikų politinė geografija // *Lietuvos geopolitika*. Vilnius, p. 35–238.

Istorinė atmintis ir istorinė sąmonė, kultūrinis pamatas ir kultūrinės pažangos tempas, švietimo vystymas, socialinė apsauga ir demokratijos ugdymas vaidina svarbiausią vaidmenį ne tik stiprinant krašto saugumą, bet ir visuomenės valią priešintis. Tautoms, kurių fizinio apsigynimo galimybės yra ribotos, kultūrinis „apsiginklavimas" yra būtina ir niekuo nepakeičiama saugumo sąlyga. Visų lygių išsimokslinimas yra tiesioginis nacionalinio saugumo elementas. Išsimokslinęs, kultūringas pilietis yra ne tik neatimamas tautos turtas, bet ir atsakomybės už savo tautą, iniciatyvos, veiklumo įkūnijimas. Dabar, kai žmogus tiria pasipriešinimo be prievartos priemones, kai bando kovai panaudoti „ne raumenis, o smegenis", išsilavinimas yra tiesioginis gynybos ir saugumo elementas. Pasak K. Pakšto, „tikroji tautos apsaugos ministerija yra švietimo ministerija"[229]. Naujausios technologijos, demokratija ir saugumas reikalauja išsilavinimo visiems. Ruošiantis pilietiniam pasipriešinimui, svarbiausias uždavinys – išugdyti dvasinę nacijos jėgą, atsparumą, pilietiškumą. Nedidelei valstybei labai svarbu, kad kiekvienas jos pilietis išaugtų tikra tvirtove.

Visa visuomenė gali būti pajungiama pasipriešinimui tik remiantis vidinėmis nacijos vertybėmis, kurių atsiradimą nulemia tiek atskiro piliečio visas praėjęs gyvenimas, tiek visos visuomenės kultūra ir istorinis patyrimas. Prievarta, įsakymu, nurodymu ar moralizavimu tautos negalima priversti priešintis. Tai savanoriškas, individualus procesas, kurį lemia nebendradarbiavimo su priešu valia, kurią suformuoja demokratija, tai yra santvarka, skatinanti ir remianti kiekvieno piliečio laisvę, lygias teises ir vienodas galimybes. Nebendradarbiavimo valia, kaip savanoriškas vidinis įsitikinimas, negali būti reglamentuojama įstatymu ar kitokiais pareigos įvardinimais. Ši valia gali kilti tik iš pilietinio nacijos pasiruošimo, iš tautos vidinės jėgos – atsakomybės už savo valstybės likimą.

Noras priešintis yra tautos noras gyventi, o ne mirti. Ortodoksinė saugumo strategija iškelia kovą, tačiau tuo atveju neskaitlinga tauta gali prarasti savo tapatumą. Ginkluota gyventojų savanoriškų būrių kova, kad ir kokia tauri ir pasiaukojama ji būtų, lemtų negausios tautos žūtį, parodytų žemą politinę valstybės kultūrą.

Siekti saugumo, kaip ir kitų visuomeninių tikslų – laisvės, nepriklausomybės, neužtenka vien tik atskirų žmonių noro. Tą gali vykdyti tik susi-

[229] Pakštas, Kazys. (1991). Baltijos respublikų politinė geografija // *Lietuvos geopolitika*. Vilnius, p. 187.

formavusi pilietinė visuomenė kaip visuma, kadangi be kiekvieno atskiro žmogaus norėjimo dar būtinà ir juos vienijanti priežastis, kad pasireikštų bendra valia. Todėl vienu svarbiausių nacionalinio saugumo pamatų laikytinas demokratijos ugdymas, nes kaip tik ji atveria galimybių visos nacijos iniciatyvai ir remiasi pasitikėjimu žmonėmis, neskirstant jų į „gerus“ ir „blogus“. Pilietinė visuomenė kaip visuma tik demokratijos sąlygomis jaučia atsakomybę už savo valstybės likimą.

Socialinio nesaugumo dimensijos kaip vidaus rizikos veiksnys

Šiuo metu Lietuvos vidiniam stabilumui ir saugumui ypač pavojinga tai, kad visuomenė yra susiskaldžiusi netgi ne pagal politines pažiūras, bet pagal dirbtinai primetamą pjūvį. Žmonės, atstumiami kaip „ne patriotai“, nes jie yra skurdžiai ar net „bomžai“ ir t. t., pasijutę svetimi, būdami visuomenės užribyje, galėtų pasiduoti įtakoms, būti valdomi iš kitur. Lietuva, turinti nedaug gyventojų bei skurdžius gamtinius išteklius valstybė, negali savo piliečių skirstyti į išmintingus (nes turtingi) ir kvailius (nes skurdžiai), į elitą ir vargetas (pinigų, pareigų, gyvenimo būdo ir kt. atžvilgiais). Beje, realus turtinis atotrūkis tarp turtingiausių ir skurdžiausių Lietuvoje jau peržengė galimas ribas ir yra didžiulė grėsmė visuomenei ir valstybei. Tai nenaudinga ir pavojinga saugumo požiūriu, neracionalu ir ekonomiškai, ir politiškai.

Galimybių nelygybė, kai pajamas ir privalumus kaupia maža šalies gyventojų grupė, kai nacija skirstoma į elitą ir prastuomenę, o tokiam skirstymui pritaikomi beveik gamtos dėsnių veikimo principai – visa tai rodo ne tik visuomenės nesaugumą, bet ir visuomenės uždarumą. „Elito“ garbinimas, šios grupės išskyrimas į uždarą kastą, beveik sudievinimas, ne tiktai nubloškia visuomenės sąmonę į luominės visuomenės laikus, bet yra šiuolaikinės visuomenės uždarumo kertinis akmuo.

Jungtinių Tautų vystymosi programoje (1994) nurodomos septynios grėsmės žmogaus saugumui: ekonominio nesaugumo grėsmė, maisto trūkumo grėsmė, grėsmės sveikatai, asmens saugumui, aplinkai, kultūrai, taip pat politinis nesaugumas. Nė vieno iš tų nesaugumo aspektų negali panaikinti jėgos struktūros.

Bendravimas (dėl ekonominio nesaugumo, dėl darbo ir pajamų nesaugumo) didžiajai visuomenės daliai yra labai apribotas. Ryškėja socialinė izoliacija. *Užribio klasės* atsiradimas rodo visuomenės anomiją, taip pat iškilusią grėsmę visuomenės viduje. Užribio klasei visuomenė atrodo tolima:

jai visuomenę simbolizuoja vien policija ir teismai. Maža to, žmonės, neturį savo dalies visuomenėje, nesijaučia varžomi ir jos normų. „Kitas“ – jiems visada priešas. Nutrūkę, svetimi, todėl pavojingi santykiai iš esmės tai – „lagerio santykiai“. Reikia pridurti, jog skurstančiam žmogui jo gyvenimo laikas sustoja, nebėra jo istorijos. Vietoj įvykių – tik pseudoįvykiai. Laiko tėkmės pakaitalas – televizorius – dar praneša, jog kažkur kažkas vyksta, kad kažkas kažką pardavinėja, vagia, skirsto, atima, pabrangina, nužudo. Pats žmogus niekur nebedalyvauja. Kaip pilietis – jis miręs. Socialinė atskirtis traktuojama kaip visuomenės ligos rodiklis. Tai nėra tik nedalyvavimas visuomenės gyvenime, bet ir individo asmenybės pakitimai. Individas, kaip visuomeninė būtybė, išstumiamas iš visaverčio bendravimo, negauna jam reikalingos „informacijos“, ne tik materialinės, bet ir dvasinės. Atskirtis yra pavojus ne tik gyventojų kokybei, bet ir nacionaliniam saugumui.

Desperatišką gyvenimą atitinka desperatiškas elgesys. Uždarai visuomenei būdingas pavojaus, kaip kasdienės būties bruožo ir kaip vertinimo principo, įsigalėjimas. Įsigali priešiškumas kitų atžvilgiu, agresyvumas, konfliktiškumas. Esant šitokiai situacijai, valstybė ir jos pilietis yra vienas kitam visiškai svetimi, todėl pasiaukojimas, patriotizmas, pilietinis pasipriešinimas čia neturi prasmės.

Esant visuomenės destrukcijai, gali būti siekiama „įtvirtinti tvarką“. O tai jau jėgos struktūrų prerogatyva. Jeigu valstybė laikoma saugumo subjektu, jeigu saugumą užtikrina vien jėgos struktūros, tai yra visiškai reali galimybė, kad jėga bus atkreipta į vidų, pavyzdžiui, mitingams vaikyti, bruzdėjimams malšinti ir pan.

Kaip sumažinti emigracijos srauto didėjimą: intelektualų, menininkų, jaunimo protų nutekėjimą, apskritai, dirbančių žmonių bėgimą iš valstybės? Be viso kito, tam reikalinga ekonomikos plėtra (ne darbo vietų naikinimas, bet jų kūrimas), tai yra reikalingas ekonominis saugumas. O tai jau valstybės ir valdžios struktūrų prerogatyva. Bedarbis skurdžius nėra ta jėga, kuri gali sukurti darbo vietą net sau. Žinoma, būna sektinų pavyzdžių.

Demografinė politika turėtų būti paremta ne tik didesniu gimstamumu, bet ir nuostata, kad mažiau žūtų civiliniame gyvenime. Savo ruožtu, jeigu karinė kova laikoma pirmąja ir esmine saugumo sąlyga, tai logiška reikalauti visiško pasiaukojimo bei aukų kare ir / ar pasipriešinimo kovoje. Tačiau jeigu karinį konfliktą laikysime tik nevykusios politikos bei neprotingos ekonomikos pasekme, tai tuo atveju nebus nuostatos dėl karinių tikslų

duoti sunaikinti šalies jaunimą, tai yra tautos genofondą. Pergalė, pasiekta aukojant žmones, negali būti laikoma protinga. Aukų skaičius pergalei pasiekti atvirkščiai proporcingas valstybės politiniam protui.

Socialinė apsauga paprastai laikoma „pirminių poreikių garantija". Pragyvenimo minimumas, suprantamas kaip norma, apskaičiuota pagal poreikius, turi nežeminti žmogaus orumo, o ne tik palaikyti egzistavimą (gyvybę) žemiau skurdo ribos.

Visuomenės *nesaugumą,* uždarumą, nepilietiškumą apibūdina visuomenės nesveikumo rodikliai pagal Pasaulio sveikatos apsaugos organizacijos kriterijus: savižudybių skaičius, nužudymų skaičius, kitų savivalės ir kriminalinių aktų skaičius, kelių eismo nelaimių skaičius, paauglių nusikalstamumas, piktnaudžiavimas alkoholiu ir narkotikais, rūkymas, trankvilizatorių vartojimas, per didelis kūno svoris. Visų šių rodiklių lygis Lietuvoje labai grėsmingas.

Taigi Lietuvos nacionalinio saugumo subjekto būklė – sunki. Įsigalint minėtoms grėsmėms, paaukojamas ne tik saugumo subjektas (negavęs mokslo, laisvės žmoniškai gyventi, išdraskytas nepriteklių), bet ir objektas (žemė, vanduo, oras, nepriklausomybė, konstitucinė santvarka ir t. t.). Jie sudedami ant trumpalaikių, egoistinių, nemokšiškų ambicijų aukuro. Dažnai valdžios ešelonuose visuomenei svarbios problemos sprendžiamos nežinant, kas iš to išeis. Dirbama klaidų ir bandymų būdu. Savo ruožtu, kariškiai išmano tik vieną saugumo užtikrinimo būdą, beje, paskutinį – ginkluotą kovą.

Saugumo negalima sukurti vien idėjomis ir lozungais, nors jie labai gražiai ir net teisingai skambėtų. Pirmiausia, saugumas reiškia skurdo eliminavimą; lygių gyvenimo šansų kiekvienam piliečiui sudarymą, tai yra galimybių lygybę; kiekvieno piliečio teisių ne tik pripažinimą, bet ir įgyvendinimą; piliečių dalyvavimą visuomenės reikaluose; išsilavinimo *visiems* ir sveikatos apsaugos *visiems* užtikrinimą; kiekvieno individo gyvenimo kokybės nuolatinį kėlimą. Saugumas šiuo metu yra arba faktas, arba koncepcija. Jis turėtų tapti dar ir teise – žmogaus teise į saugumą.

Tačiau tais atvejais, kai vieninteliu saugumo subjektu nepagrįstai paskelbiama tik valstybė (ar tai valdžios institucijos? ar tai karinės, jėgos institucijos?), visas dėmesys ir skiriamas joms. Tada saugumą užtikrinančiomis laikomos vien karinės, arba jėgos, institucijos.[230]

[230] Žr. Lietuvos nacionalinio saugumo pagrindų įstatymas. 1996 m. gruodžio 19 d. Nr. VIII-49. Vilnius. Priedas: Lietuvos nacionalinio saugumo pagrindai, III dalis, 12 skirsnis.

Vadinasi, neužtenka saugumą „užtikrinti“. Jį reikia kurti. Tą pajėgia žmonės, kurie žino, nori ir gali. Kuo daugiau bus žinovų, kompetentingų, išsilavinusių subjektų, tuo didesnė tikimybė, kad bus ir supratusių atsakomybę subjektų, tai yra patriotų. Būtina nacionalinio saugumo subjektu laikyti pilietį (sveiką, išsilavinusį, kompetentingą, atsakingą patriotą), o valstybę – visuomenės įgaliota vykdytoja. Jei subjektu bus laikomas pilietis, tai ir valstybės prioritetas taip pat bus pilietis.

* * *

Ši netrumpa šiuolaikinės filosofijos raidos, specifikos ir pažinimo galimybių apžvalga buvo reikalinga tam, kad suprastume, jog naujosios paradigmos prasiveržimas nebuvo ir nėra staigus ir paprastas. Reikia įveikti ne tik visuomenės nuomonę, ne tik filosofų įsitikinimus ir oficialų filosofijos pateikimą. Sunkiausia – palengva keisti dominuojančių filosofijos mokyklų sampratas, „pajudinti paradigmų akmenis“.

TREČIAS SKYRIUS
Asmenybė dabarties pasaulyje

1. Kultūros struktūros žlugimas

Vertybių pervertinimas

Pokyčiai Vakarų Europoje prasidėjo devynioliktojo–dvidešimtojo amžių sandūroje. Optimistinė Europa palengva virto dekadanso, nihilizmo ir iracionalumo teritorija. Kintančią epochos dvasią genialiai pastebėjo ir filosofine kalba išreiškė F. Nietzche'ės. „Nihilizmas, – rašė Nietzche – yra iki galo apgalvota mūsų didžiųjų vertybių logika <...>, turime pirma pergyventi nihilizmą, kad galop įžvelgtume, ko tos vertybės iš tikrųjų buvo vertos." F. Nietzche'ės manymu, žmogų ištiko gili krizė. Gyvenama pasaulyje, kuriame tradicinės vertybės praranda savo reikšmę ir žmogaus nebeįpareigoja. Dalykas ne tas, kad jų nebepaisoma, kad jos kvestionuojamos arba net visai atmetamos. Krizė – tai ne pavienių individų nuostatos, bet visos visuomenės posūkis. Žmonės nesugeba susiorientuoti neaiškiuose jiems pokyčiuose, pasimeta. Tai skatina saviapgaulę, ieškoma užsimiršimo, griebiamasi visokių kvaišinimosi būdų, tarp jų, pasak F. Nietzche'ės, svaiginamasi muzika, iki kvaitulio žavimasi viena ar kita persona. Gindamasis nuo dvasinio chaoso žmogus stengiasi nematyti, negirdėti ir nesuprasti. Bandymas grįžti prie tradicinių vertybių ar reikalavimas jas gerbti taip pat nebegali žmogaus išgelbėti, nes kaip tiktai tų tradicinių vertybių iškreipimas ir pagimdė nihilizmą. Pajautęs artėjančios minios menkybę ir jėgą, F. Nietzche ieškojo išeities, kurdamas savo gyvenimo šeimininko, antžmogio, kuris teturi vienintelę galią – nepalaužiamą valią, paveikslą.

Tuo pat metu, 1912 metais, knygoje „Vergovinė valstybė" Hilaire'as Bellocas aiškino, kas gi įvyko Europos visuomenėse. Angliją, industrializacijos židinį, dar *prieš* didžiuosius atradimus *jau* buvo užgrobusi turtinga

oligarchija[231]. Smulkiųjų savininkų korporacinę visuomenę „sunaikino ne „ekonominė pažanga“, o tyčiniai turtingųjų veiksmai. Smulkieji savininkai buvo neišsimokslinę, nes iš jų buvo atimtos mokyklos, o universitetai jų neįsileido. Dar labiau jų neišprusimą skatino tai, kad išnyko bendruomeninis gyvenimas, puoselėjęs visuomeninį jausmą, ir juos gynę bendri susitarimai[232]. Taigi, konstatuoja tyrinėtojas, „prieinamiausia žmogiškosios energijos rūšis – neribotai eksploatuojama, silpna, neišprususi, desperatiškai stokojanti pragyvenimo šaltinių, pasiruošusi dirbti jums beveik bet kokiomis sąlygomis ir patenkinta, jeigu jai garantuosite bent pragyvenimą – buvo egzistuojantis proletariatas. Turtingųjų klasė, pasisavindama nemažai naujų gamybos būdų savo asmeninei naudai, eksploatavo juos kiek leido grynoji konkurencija, kilusi iš jų pačių godumo“. Maža to, „triumfuojantis kapitalizmas tvirtai valdė visą įstatymų leidybos ir visuomenės informavimo mechanizmą“[233].

José Ortega y Gassetas 1932 metais parašė pranašiškus žodžius, jog „išties mes atsidūrėme prieš radikalų žmogaus likimo pokytį, kurį lėmė devynioliktasis amžius. Sukuriamas visai naujas fonas, naujos žmogaus veiklos sritys – tiek fizinės, tiek socialinės. Šį naują pasaulį lėmė trys faktoriai: liberalioji demokratija, eksperimentinis mokslas ir industrializacija. Du paskutinius galima traktuoti kaip vieną – technika“. Devynioliktasis amžius „vidutinį žmogų – milžinišką socialinę masę – perkėlė į visiškai naujas gyvenimo sąlygas, radikaliai priešingas buvusioms. Apvertė aukštyn kojomis visuomenės gyvenimą“[234].

„Radikalus žmogaus likimo pokytis“ – šiuolaikinė vergovė

Vergovinė valstybė

Robertas Nisbetas 1936 metais savo įžangoje H. Belloco knygai „Vergovinė valstybė“ pabrėžė, jog „mes Jungtinėse Valstijose gyvename esant tokiai valdymo formai, kuri vis labiau ir labiau atitinka Belloco vergovinės valstybės apibrėžimą“[235]. H. Belloc rašė: „Mūsų laisva šiuolaikinė visuomenė, kurioje gamybos priemonės priklauso mažumai, neišvengiamai atsidūrė

[231] Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė*. Vilnius: Margi raštai, p. 79.
[232] Ten pat, p. 81.
[233] Ten pat, p. 81, 82.
[234] Ortega y Gasset, José. (1993). *Masių sukilimas*. Vilnius: Mintis, p. 68.
[235] Nisbet, Robert. Įžanga // Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė*. Vilnius: Margi raštai, p. 13.

nestabilios pusiausvyros būklėje ir turi tendenciją siekti stabilios pusiausvyros, ĮVEDANT PRIVERSTINĮ DARBĄ, KAD TUOS, KURIE NEVALDO GAMYBOS PRIEMONIŲ, ĮSTATYMIŠKAI PRIVERSTŲ DIRBTI TŲ, KURIE JAS VALDO, NAUDAI. <...> Pritaikius šį prievartos principą nevaldantiesiems, turi pasikeisti ir jų statusas. Visuomenės ir pozityvios teisės požiūriu žmonės bus suskirstyti į du sluoksnius: vieni bus ekonomiškai ir politiškai laisvi, valdys gamybos priemones, ir ši nuosavybės teisė bus patikimai įtvirtinta; kiti neturės nei ekonominės, nei politinės laisvės, tačiau kaip tik dėl to, kad bus nelaisvi, pirmiausia bus aprūpinti tam tikrais būtiniausiais dalykais ir turės garantuotą pragyvenimo minimumą". <...> „Tokią stabilią visuomenę pavadinsiu VERGOVINE VALSTYBE"[236]. Bellocas nušvietė ir priežastis, dėl kurių ir bet kurioje kitoje epochoje gali atsirasti vergovinis žmonių santykis. „Ši nauja valstybė bus priimtina tiems, kurie sąmoningai ar nesąmoningai trokšta, kad mūsų visuomenėje būtų atkurtas skirtingas savininko ir ne savininko statusas."[237]

Žinoma, tai yra visai nepanašu į mūsų įsivaizduojamą vergovę, antikos ar juodaodžių vergų Amerikos žemyne pavergimą. H. Bellocas aiškino, jog „daugelis įrodinėtų, kad žmogus tokiu būdu verčiamas dirbti, tačiau kuriam užtikrinamas saugumas, maistas, būstas, drabužiai, išlaikymas senatvėje ir suteikiamos panašios garantijos jo palikuonims, gyventų daug geriau už vis šių dalykų stokojantį laisvą žmogų"[238]. Taigi, vėlgi viskas griežtai remiasi ekonominiais pagrindais. Skirtumą tarp vergo ir laisvojo, H. Belloco teigimu, palaiko valstybė, suteikdama *vergui* pragyvenimo garantijas, o *laisvajam* užtikrindama nuosavybės ir pelno apsaugą, teisę į rentą ir pan. Vergovinė santvarka vyrauja valstybėje ne tik tada, – rašo Belloc, – kai ji „visam laikui ir neatšaukiamai pajungia tik tam tikrus žmones, bet ir tada, kai ji apima tam tikrą socialinį sluoksnį. Vis dėlto jie liks vergais, ir, jei jų skaičius bus pakankamai didelis, o darbo valandos – ilgos, jų išlaikoma valstybė bus vergovinė valstybė"[239].

Mūsų visuomenė taip pat jaučia spaudimą tokios visuomeninio gyvenimo tvarkos, kurią analizavo H. Bellocas. Tačiau šiuolaikinėje valstybėje tarsi nėra fizinės prievartos elementų. Formaliai neatimama judėjimo laisvė, neatimama mąstymo laisvė ir kitos laisvės. Dirba žmogus irgi laisvu

[236] Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė.* Vilnius: Margi raštai, p. 32, 33.
[237] Ten pat, p. 33.
[238] Ten pat, p. 42–43.
[239] Ten pat, p. 44, 45.

noru. „Kadangi laisvoje visuomenėje natūraliai reikalaujama laikytis sutarčių, <...> ar galima laikyti vergove tokią būklę, kuri formaliai arba realiai yra laisvo susitarimo rezultatas?“[240], – klausia H. Bellocas. Tačiau įsivaizduokime, siūlo autorius, „kraštutinį atvejį, kai visiškai nusigyvenęs žmogus pasirašo sutartį, įpareigojančią jį dirbti mainais už pragyvenimo minimumą iki savo gyvenimo galo, o visus jo nepilnamečius vaikus – kol dauguma jų sulauks pilnametystės. Ar tokiu atveju valstybė nepaverčia jo vergu? <...> užtikrintai galime sakyti, kad ji paverstų jį vergu. Juk viena esminių vergovės savybių yra ta, kad vergui užtikrinamas pragyvenimo minimumas ar šiek tiek daugiau. Vergovė egzistuoja tam, kad teiktų laisvajam naudą su sąlyga, jog žmonės, pajungti jai, gali reikalauti užtikrinto pragyvenimo, bet ne daugiau“[241]. „Vergovinė valstybė yra tokia valstybė, kurioje esama tiek daug šeimų ir individų, atskirtų nuo laisvųjų piliečių privalomo darbo žyme, kad tai suteikia bendrą charakterį visai visuomenei. <...> nesvarbu, ar vergai priklausytų savo šeimininkams tiesiogiai ir asmeniškai, ar netiesiogiai – tarpininkaujant valstybei, ar trečiuoju būdu – tarnaudami įvairioms korporacijoms. Prie šios idėjos, prie šios institucijos mūsų industrinė kapitalistinė visuomenė dabar ir grįžta. Mes atgaiviname vergų klasę“, – rašė H. Bellocas 1912 metais[242].

Šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje žmogus taip pat klauso įstatymų ir priima kitų padiktuotas sąlygas, kai negali kitaip išgyventi. Tai ne tik bedarbio atodirbiai už pašalpas, bet ir darbas už menkiausią atlyginimą, vadinamą minimaliu.

Galime paklausti, koks istorinis procesas maitino šį blogį? H. Bellocas paaiškina šį pasikeitimą mūsų kasdienei sąmonei visai netikėta išvada. Įvertindamas viduramžius, jis rašo: „Taip pasikeitė Europos visuomenė per dešimt krikščionybės šimtmečių. Vergovė išnyko, vietoj jos atsirado laisvoji nuosavybė, tokia įprasta žmonėms ir taip neatsiejama nuo laimingo žmonių gyvenimo. Tuo metu jai nebuvo duota vardo. Šiandien, jai išnykus, esame priversti sugalvoti gremėzdišką terminą ir teigti, kad viduramžiais buvo instinktyviai sugalvota ir sukurta DISTRIBUCINĖ VALSTYBĖ.

Šis nuostabus žmonių visuomenės laimėjimas, kaip žinome, išnyko. Tam tikrose Europos vietose, ypač Didžiojoje Britanijoje, jis buvo sunai-

[240] Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė.* Vilnius: Margi raštai, p. 46.
[241] Ten pat, p. 46–47.
[242] Ten pat, p. 49.

kintas. Visuomenė, kurioje diduma šeimų valdė kapitalą ir žemę, kurioje gamybą reguliavo smulkių savininkų įkurtos savavaldės korporacijos, kurioje proletariato skurdas ir nesaugumas buvo nežinomi, buvo pakeista į baisią moralinę anarchiją, prieš kurią šiandien nukreiptos visos moralinės pastangos ir kuri vadinama *kapitalizmu.*“[243]

Kaip ši katastrofa įvyko? Istorikas, politologas, ekonomistas, žurnalistas H. Bellocas atsako, tarsi atsakytų mūsų laikais: „Į šį esminį mūsų istorijos klausimą dažniausiai pateikiamas ir visų mieliausiai priimamas atsakymas skamba taip: esą šią nelaimę lėmė materialus procesas, vadinamas *pramonine revoliucija.* Manoma, kad brangių įrengimų naudojimas, pramonės bei jos inventoriaus koncentracija kažkaip aklai, prieš žmonių valią pavergė Anglijos gyventojus.<...> Toks paaiškinimas visiškai klaidingas. Jokia panaši materiali priežastis nesukėlė nuosmukio, nuo kurio kenčiame. Šios katastrofos priežastis, pradžia ir niekšiški tikslai yra grynai žmogiški. Ją sukėlė tyčiniai žmonių veiksmai, keleto asmenų bloga valia ir daugelio apatija“[244] Jis skelbia netikėtą išvadą: „Ne mašinos iš mūsų atėmė laisvę – tai atsitiko dėl to, kad buvo prarastas laisvas mąstymas.“[245]

Mūsų tikslas pats savaime nėra ekonomikos problemų nagrinėjimas. Tačiau be šio atsižvelgimo į ekonominius pagrindus negalėtume paaiškinti nei visuomenės mentaliteto pokyčių, nei visuomenės destrukcijų, nei pačios filosofinės paradigmos pokyčių. Šis skyrelis apie dalies visuomenės skurdo kilmės sampratą, arba skurdo anatomiją, yra pateikiamas iš ekonominių priežasčių aiškinimo požiūrio taško. Remiamasi visų pirma H. Belloco teorija, kuri ekonominį aiškinimą galų gale išryškina kaip visuomenės mentaliteto pasekmę. Nors iš pažiūros toks aiškinimas gali atrodyti drastiškas, nes „vergovės“ terminas tarsi per šiurkštus įvertinti šiuolaikinės mūsų visuomenės būklę, tačiau, pirma, mūsų visuomenėje, kasdienėje kalboje, jau be užuolankų vartojama „vergovės“ sąvoka darbo santykiams apibūdinti. Antra, „susvetimėjimo“ sąvoka, plačiai vartota ne tik ekonomistų, bet ir filosofų (K. Marxo, J.-P. Sartre'o ir kt.), yra virtusi eufemizmu, kadangi šiuolaikinė visuomenė nebežino šios sąvokos turinio. Tačiau pagrindinė šios temos priežastis yra skirta parodyti, jog sudėtingų socialinių problemų negali paaiškinti pavienis mokslas, o tik jų sampratų tinklas.

---

[243] Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė.* Vilnius: Margi raštai, p. 65–66.
[244] Ten pat, p. 66.
[245] Ten pat, p. 66, 67.

Tačiau tam, kad tokie pakitimai galutinai įvyktų ir įsitvirtintų, Europos visuomenių dar laukė karai ir kitokie sukrėtimai. Visas dvidešimtasis amžius buvo karų amžius, suformavęs ir naująją filosofiją, ir naują visuomenės mąstymą. Niuansų prideda atskirų valstybių skirtingas, bet visada skausmingas patyrimas. Karai ir pokariai sunaikino ne tik kosminius skaičius gyvybių, sunaikino Europos genofondą, ištrynė intelektą, paniekino ir aukštąją kultūrą. Kultūringas sluoksnis kaip sluoksnis beveik išnyko ir, matyt, toliau nyksta daugelyje šalių, be viso kito, dėl skurdo ir emigracijos. Kokios kartos beateitų, – X, Y ar Z, – joms sunku pakelti užgriuvusią visuomenės griuvėsių naštą.

Visuomenės įtampos

Tokiose visuomenėse atsiranda įtampa. Įtampa kyla, pirma, dėl vis didėjančio atotrūkio tarp diegiamos *ideologizuotos moralės*, turinčios tarnauti kaip valstybės ir visuomenės pagrindas, ir socialinės realybės, kurią ta moralė stengiasi įtikinti, kitaip sakant, dėl *melo*. Antra, įtampa kyla dėl *nesaugumo*, kurį jaučia didžioji visuomenės dalis. Tokiomis sąlygomis teisinė struktūra tampa keleto turtuolių apsaugos mechanizmu nuo netekusių turto jų bendrapiliečių skurdo, reikalavimų ir neapykantos[246]. Kaip svarbiausią, esminį socialinį faktą H. Bellocas nurodo tai, „kad *pragyvenimo šaltiniai* visiškai priklauso nuo šeimininkų valios. Pragyvenimo šaltinių savininkai gali duoti jų neturintiems, bet gali ir neduoti“[247].

Lietuvos visuomenei tai taip pat gerai pažįstama, ypač tiems, kurie turi išgyventi ant skurdo ribos, nes jie labai tinka į H. Belloco vergovės apibrėžimą: jie „tik vergai“, mažiausiai apmokami ar iš viso bedarbiai. Žmogų vergu paverčia skurdas. Neturtėlis neturi kur eiti. Jo geriausia galimybė – dirbti, kol jį atleis. O jo vaikai, sulaukę pilnametystės, bus tokie pat skurdžiai, nes jie neturės jokių galimybių ištrūkti: bus neišsimokslinę, neturtingi, taigi, visiškai nekonkurencingi darbo rinkoje. O jei žmogus uždirba mažiau, jei pats minimumas yra žemiau skurdo ribos? Ir jei taip tęsiasi dešimtmečius – ar tie žmonės yra vergai?

---

[246] Žr. Ten pat, p. 87. Tas pat vyksta ir dvidešimt pirmojo amžiaus Lietuvoje – ir policija, kuriai nurodyta šaudyti guminėmis kulkomis į mitinguojančius, ir Krašto apsaugos ministerija, perkanti ir ruošianti tam tikslui vandens patrankas, saugo tik mažą visuomenės dalį nuo visų kitų gyventojų. Nereikia pamiršti, kokią galingą įtaką žmogaus mąstymui turi analogija.

[247] Ten pat, p. 87.

Neskaitant įtampos dėl melo ir nesaugumo, dar baimę kelia *nestabilumas*. Nestabilumą žadina tas faktas, kad daugelis žmonių, kaip kad buvo devynioliktojo amžiaus Anglijoje, „labiau bijo prarasti darbą, nei gauti kokią valstybinę nuobaudą, ir pagrindinė poveikio priemonė, kuria Anglijos žmonės palenkiami modernioms darbo formoms – tai baimė būti atleistam“[248]. Autorius rašo apie tuometinę Angliją 1912 metais, o Lietuvoje tas vyksta 2015 metais! Tai irgi apima visą naujojo mentaliteto formavimosi amžių mūsiškėje Europos dalyje. Blogiausia, kas čia atsitinka, tai visiškai nežmoniškas požiūris į žmogiškąsias būtybes. Tai jau nėra normalus požiūris, tai yra išsigimęs bedvasio padaro požiūris. Visiškas atitikmuo aprašytos padėties to laiko Anglijoje: „Darbdavys teoriškai perka žmogaus darbą ir jo sugebėjimus, tai yra dalį jo gyvenimo laiko, tą laiką, kai žmogus aktyvus ir maksimaliai pajėgus. Kitu laiku, kai žmogus darbo nebeturi ar nebegali dirbti, ar yra sergantis ar senas, jis pats turi rūpintis savimi, tačiau rūpintis savimi nieko neturint tolygu badmiriauti“[249]. Tuos nestabilumus „stabilizuoja karai“ (išbandyta politinė priemonė): tą įrodė tiek abu pasauliniai, tiek visi kiti karai. Taip pat visada kartojasi ir karo isterija.

Mūsų laikais ir protinio darbo (ne veiklos!) sritį taip pat paliečia ši vergovės atmaina, socialinių filosofų dar vadinta susvetimėjimu. Pavyzdžiui, universitetuose mokslininko darbo rezultatai – parašytos knygos, vadovėliai, straipsniai, – jam nebepriklauso, yra visi ir visam laikui nusavinami įstaigos. Nors iš esmės šiam moksliniam darbui įstaiga skiria per mažai laiko – mokslininkas dirba poilsiui, miegui ir jėgoms atkurti skirtu laiku. Mokslinio darbo laiko apskaitą atlieka vadybininkai, žmonės, kurie nėra mokslininkai ir nesupranta, kas yra mokslinis darbas, ir kiek jam iš tikrųjų reikia laiko. Čia vyksta ir dirbančiojo laisvo laiko nusavinimas, viršnorminis darbas; apie laisvalaikį nebekalbama. Jį suryja užkraunami skubūs ir privalomi darbai, susiję su darbu. Tačiau svarbiausia tai, kad suteikiant neadekvatų, per menką užmokestį už geras profesines žinias ir jų panaudojimą yra „nuperkamos“ ne tik fizinės, dvasinės jėgos ir protas, bet ir proto produktai yra nusavinami. Iš čia kyla ir šiuolaikinio „vergo“ mentalitetas: nepasitikėjimas ateitimi, apatija, agresyvumas, atsakomybės praradimas, baimė, abejingumas, provincialumas, melas ir pavydas.

Nuo pat dvidešimtojo amžiaus pradžios Europos erdvėje vyksta eksperimentai su visuomene. Lietuvos visuomenė taip pat kentėjo nuo socializmo,

[248] Ten pat, p. 88.
[249] Ten pat, p. 90.

komunizmo eksperimentų, atgavusi Nepriklausomybę, pakliuvo į liberalizmo laboratoriją. 1991–2015 metais Lietuvoje, buvusios okupacinės valdžios mentaliteto pagrindu, yra iškilusi oligarchija ir jos ideologinės bei ekonominės organizacijos. Neįvykdyta liustracija, kaip, pavyzdžiui, Vokietijoje. Be to, okupacija buvo visuomenę išardžiusi. Lietuvoje nebuvo visuomenės, – buvo kolektyvai. Dar dabar tvyro daug nepasitikėjimo ir net baimės. Šalies turtą pasiėmus nedidelei naujųjų turtingųjų grupei, kita didelė visuomenės dalis palaipsniui tapo socialine prasme užteršta „neišbrendamu" skurdu. Paklusni, beformė, samdoma masė pasipriešinti beveik neturi jėgų. Darbingų lietuvių beveik milijonui emigravus, „proletarų" norima ieškoti Rytų šalyse, ir taip užteršti bei nutautinti ir galutinai sunaikinti tautą. Mūsų tamsuoliai to siekia – atsiveš „pigios" darbo jėgos iš islamo šalių ir pan.

Švietimo sistema pastaraisiais dešimtmečiais taip pat suardyta. Jau dvi kartos jaunimo buvo bukinamos mokyklų ir universitetų reformomis (testai, pilietiškumo pamokėlės, kūrinių interpretacijos)[250]. Net studentai neturi būtiniausių istorijos žinių, nežino savo šaknų, jų istorinė atmintis sulipdyta iš tiesos ir ideologinio melo. (Gal dėl to 2015 metais Lietuvos mokinių nuomone, toks mokymo dalykas kaip istorija yra nereikalingas, nenaudingas ir veltui gaišina mokinio laiką.)

Beveik išnyko bendruomeninis gyvenimas, kuris vienintelis tik ir gali palaikyti visuomeninį jausmą, taigi, ir patriotinį taip pat. Vietoj to – patriotizmas „ugdomas" per pilietiškumo pamokas mokykloje. Mokyklų lygis smunka. Neturintys lėšų negali stoti į universitetus. Didelė dalis gyventojų, neturėdama tikro išsilavinimo, lengvai pasiduoda ideologijoms. Viena iš jų – amžinos euforijos, *homo ludens* ideologija, vedanti ne tik į teisėtus pasiturimo gyvenimo kelius, bet ir į lengvą gyvenimą bet kokia kaina – net darant nusikaltimus.

H. Bellocas pranašavo: „Tarkim, jei beturčiai būtų visiški bailiai, o savininkai tegalvotų tik kaip pigiau nupirkti jų darbą – sistema greitai sugriūtų dėl masinių vaikų, moterų, bedarbių mirčių. Tai nebūtų tik šiaip patirianti nuosmukį valstybė – tokia kaip mūsų (Anglija 1912 – *J. M.*). Tai būtų aiškiai ir akivaizdžiai mirštanti valstybė."[251] Liberalioje Lietuvoje to buvo „siekia-

[250] Šių metodų jau atsisako pavieniai JAV universitetai atskirose valstijose. Pastaruoju metu rimtai kautis su išsigimusiais švietimo metodais universitetuose imasi Danijos universitetų profesoriai ir visuomenė. Žr. Vrousalis, Nicholas; Celikates, Robin; Hartle, Johan and Enzo Rossi. (2015). *Why We Occupy: Dutch Universities at the Crossroads.* Published on 9 March 2015. https://www.transcend.org/tms/?p=54606

[251] Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė*. Vilnius: Margi raštai, p. 90.

ma“ daugiau kaip dvidešimt metų (miršta gal ne iš bado, bet nuo ligų, nuo seniai nebebuvusių ligų ir vėl atgimusių, kaip tuberkuliozės, žudosi, žudo kitus, tampa alkoholikais, narkomanais). Žmogaus gyvybė – bevertė. Vykdoma pagyvenusių žmonių diskriminacija ir moralinis teroras jų atžvilgiu. Visuomenė serga. Panašu į V. Havelo aprašytąjį entropinį režimą. Tokia yra Lietuva 2015 metais.

H. Bellocas 1912 metais rašė apie devynioliktojo amžiaus pabaigos – dvidešimtojo amžiaus pradžios Angliją: „Ko dauguma žmonių labiausiai bijo kapitalistinėje valstybėje? Labiausiai jie bijo ne teismo bausmės, o būti atleisti iš darbo. Galite paklausti žmogaus, kodėl jis nepasipriešina tam tikram viešam pažeminimui? Kodėl neprieštarauja įvairioms darbinėms nuobaudoms, atskaitymams iš atlyginimo? Kodėl nesipriešindamas priima tam tikrą įžeidimą? <...> Šiandien jis atsakytų, kad bijo nedarbo“[252] Ir toliau: „Pakanka palyginti nedidelės grėsmės, kurios akivaizdoje būtų galima nesunkiai kontroliuoti žmones mūsų industrinėje visuomenėje, kurioje proletaras įpratęs savaitė po savaitės gyventi, nuolat gresiant atleidimui iš darbo, ir be vargo susitaiko su bet kokiu algų, kurių jam užtenka tik pragyvenimui, sumažinimu.“[253]

Žmogiškumo mirtis

Stefanas Whilde'as, praėjus šimtui metų po H. Belloco analizės, – 2011 metais – rašo, jog lieka „pagrabinė kasdienybė“, klinikinė žmogiškumo mirtis „kasdienybės kape, kuriame jūs mokate engiančiai valstybei vienus mokesčius po kitų, vieną sąskaitą po kitos. Kad sistema nesugriūtų, jūs privalote dirbti – reikia uždirbti pinigų sąskaitoms apmokėti, tada galėsite dirbti dar daugiau, kad uždirbtumėte dar daugiau pinigų dar didesniems mokesčiams sumokėti“[254]. Žmogus pavirsta „žmogmašine“, mechaniniu mikrokosmu. „Skruzdei darbininkei taip pat suteikiama teisė į dar labiau priklausomą ją darančias pašalpas, prastas, vaikams ugdyti netinkamas mokyklas, dar ligotesnius mus darantį gydymą, pasitelkus naująsias technologijas, į fašistuojančią policiją, pakrikusią teisėsaugą ir korumpuotą žurnalistų kliką. <...> virvės ją išlaisvina, daro nebeatsakingą.“[255] Vergovė daro individą neatsakingą. Autorius klausia: „Kas gi tuomet yra atsakomybė?“ Tai reiškia išsiskirti iš minios, nepasiduoti „suklasifikavimui“, perorganizavimui, išlikti.

[252] Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė.* Vilnius: Margi raštai, p. 125–126.
[253] Ten pat, p. 153.
[254] Whilde, Stefan. (2011). *Zaratustra kalba makaronams*. Kaunas: Kitos knygos, p. 19.
[255] Ten pat, p. 21–22.

Uždarumo bruožai ir metastazės

Uždara sistema reiškia bendrybės pirmenybę prieš atskirybę, visumos – prieš individualybę, valstybės prieš pilietį. Filosofijoje uždarumas – tai monologizmo pergalė prieš dialogą, prieš nuomonių įvairovę, tai metodo „ar-ar" pergalė prieš metodą „ir-ir". K. Popperis uždaras visuomenes vadino „mitinėmis", „ ikiistorinėmis", „neindividualistinėmis". Visuomenės uždarumą rodo visuomenės anomijos. Sąvoką anomija É. Durkheimas vartojo, norėdamas pažymėti, jog dėl ekonominių ar politinių priežasčių nustoja galioti socialinės normos. Dėl to individai taip praranda ryšius, kad vienintele išeitimi iš nepakeliamos padėties galų gale imama laikyti tik savižudybė. Robertas K. Mertonas šitokiam anomijos supratimui pridėjo dar vieną aspektą. Jis anomiją apibrėžė kaip „kultūros struktūros žlugimą", atsirandantį tada, kai žmonės dėl savo socialinės padėties nebepajėgia prisiderinti prie savo visuomenės vertybių.

Kokie bruožai parodo visuomenės anomijas, tai yra uždarumą? Pirmiausia – užribio klasės atsiradimas. Užribio žmonėms būdingas jausmas, jog jie neturi savo dalies. Šiam sluoksniui visuomenė atrodo tolima: ją didžia dalimi simbolizuoja tik policija ir teismai. Žmonės, neturį savo dalies visuomenėje, nesijaučia varžomi ir jos normų.

Kitas kraštutinumas yra iškreiptas savęs įtvirtinimas – *konsumizmas* („perku – vadinasi, esu") ir *kornukopija.*

Anomijos simptomas – savigarbos, taigi ir atsakomybės, praradimas: negerbiama net sava sveikata ir netgi gyvybė. Atsakomybės praradimas pasireiškia kaip minios sindromas, tai yra „ištirpimas civilizuotoje bandoje"[256]. Filosofijoje tai apibūdinama kaip monologinis mąstymas; jį įkūnija reliatyvizmas kaip filosofinis principas ir anonimiškumas.

Uždarai visuomenei būdinga pavojaus, kaip būties bruožo ir kaip filosofinio aiškinimo principo, įsigalėjimas. Uždarumas reiškia netoleranciją kito/-ų atžvilgiu, agresyvumą, konfliktiškumą. Uždara sistema yra ta, kuri „nesimaitina" aplinka, todėl yra entropiška, tai yra save sunaikinanti[257] (E. Šriodingeris, I. Prigožinas, V. Havelas).

---

[256] Havel, Vaclav. (1995). Begalių galybė // *Kas žmogaus galioje*. Vilnius: Vaga, p. 60.

[257] Žr.Schrödinger, Erwin (1955). *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell.* Dublin. Prigogin, Ilya; Stengers, Isabelle. (1984). Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature. London: Heinemann.

Visiškai analogiškos prigimties yra stipri *status quo* meilė. Tvarka, kurią siekiama tik įtvirtinti, bet ne tobulinti, anot V. Havelo, „yra aukščiausias entropijos laipsnis“[258]. Visuomenės entropijos šūkiai: „pakentėti“, „palaukti“, „pasiaukoti dėl geresnės ateities“, „pasiaukoti dėl gero valstybės įvaizdžio“, „būti patriotais“. Visuomenėje su uždarumo požymiais valstybė ir jos pilietis yra vienas kitam visiškai svetimi, todėl pasiaukojimas čia neturi prasmės.

Uždarai visuomenei būdinga „atidėtas gyvenimas“ (V. Havelas), gyvenimas „vėliau“, „kada nors“. Ir atvirkščiai, kuo turtingesnis, laisvesnis, atviresnis visuomenės gyvenimas, tuo geriau ji įsisąmonina „visuomeninio laiko matmenis, istoriškumo dimensijas“[259], taip pat ir žmogaus istoriškumą, reikšmingumą, vertingumą, unikalumą, *vienintėliškumą,* nepakeičiamumą. Laiko strėlė niekam nedaro nuolaidų ir išimčių. Taigi, gyva, atvira visuomenė turi savo nuosavą istoriją, o uždaroji – vien matuojasi svetimą.

Ar mūsų istorija gyvuoja? Negali gyvuoti, nes pernelyg stiprus entropinis režimas. Didelė dalis jos narių negyvena visavertiško gyvenimo dėl elementarių – ekonominių, socialinių sąlygų – neturėjimo, nevykdo „apykaitos su aplinka“. Todėl jie jaučiasi esantys užribio žmonės ironiškame Europos centre. Pasak V. Havelo, „marinant gyvąjį gyvenimą, sustabdomas ir visuomenės laikas, o istorija išnyksta“[260]. Individo gyvenimas atidedamas vėlesniam laikui, ateičiai. O šiandien, dabar, kada jis gyvena – jam viskas uždaryta. Uždarumo rodiklis čia pirmiausia individo, piliečio gyvenimo kokybė. Žmogui skurstant, sustabdomas jo gyvenimo laikas, nebelieka jo gyvenimo istorijos, tėkmės. Asmeninis gyvenimas smunka iki tokio istoriškumo lygmens, kuriame „laiko ritmą žymi vien gimimo, vestuvių ir mirties akcentai“[261]. Gimė, gyveno, mirė. Vietoj įvykių – pseudoįvykiai: gyvenama nuo sukakties iki sukakties, nuo šventės iki šventės, dažniausiai individui sukeliančios depresiją. Vietoj bendravimo – pseudobendravimas: su televizorium, internetu. Gyvenimas uždarytas, gyvo laiko tėkmė sustojusi[262].

Uždarai visuomenei būdingi išvešėję neformalūs santykiai. Tokiõs visuomenės sąmonei būdingas konvencionalumas, atsakomybės nebuvimas, žinojimas, kad nuspręs kiti, svarbesnieji. Atskirų grupių, „elito“ garbinimas reiškia uždarumą arba mitinę visuomenę („giminių“, „klaninę“ visuomenę).

---

[258] Havel, Vaclav. (1995). Laiškas Gustavui Husakui // *Kas žmogaus galioje*. Vilnius: Vaga, p. 29.
[259] Ten pat, p. 30.
[260] Ten pat, p. 31.
[261] Ten pat.
[262] Dabar mokslinėje literatūroje sparčiai plinta „nereikalingų žmonių“ sąvoka.

„Elito“ garbinimo ideologija – luominės visuomenės atavizmas – yra bet kokio uždarumo kertinis akmuo bei ryškus visuomenės sąmonės uždarumo požymis. Atviroje visuomenėje „elitas“, traktuojamas kaip atskira turtinga visuomenės grupė („luomas“), tai prieštaravimas apibrėžime.

Gana netikėtas uždarumo bruožas yra kosmopolitizmo garbinimas, pasislėpęs po globalizacijos priedanga. Kosmopolitas nepatenkintas vien tuo, jog jis yra kosmopolitas, o kiti – ne. Kosmopolitas būtinai nori būti teisus: turintys kitą nuomonę jam yra tik „provincialai“, „aborigenai“, menkaverčiai žmonės. Kosmopolitas netoleruoja kitokios nuomonės. Visa tai gali būti įvardinta kaip ideologizuotas egoizmas, paauglio kompleksas, maištaujantis prieš tautinę tapatybę, tačiau priešingai paauglystės kompleksams, nepraeinantis ir neišgydomas įtikinėjimais. Filosofijoje tai pasireiškia monologiniu, tai yra uždaru, mąstymu, sveiko proto lygmens filosofavimu, kitaip sakant, sustabarėjusiu mąstymu, neatspindinčiu naujų laikų ir pasikeitimų, neįžvelgiančiu ir nevertinančiu pasaulio įvairovės ir judėjimo.

Išlikimas. Vieta pasaulyje

Vis kitokiais pavidalais ir išraiška nuolat istorijoje vėl iš naujo keliamas liūdnai pagarsėjęs „gyvenimo erdvės“ klausimas. Mums svarbus aiškinimas individo užimamos socialinės pakopos aspektu, kuris apima ir visą spektrą kitų priklausomybių. Zygmuntas Baumanas rašo: „Elitai nepriklauso vietai, kurioje gyvena. Jie žiūri iš globalios erdvės, jiems reikalinga ir yra artima globalizacija, kosmopolitizmas, o ne tautinis tapatumas; jiems reikalinga vienintelė pasaulinė kalba; jų šaknys jiems nerūpi, nesvarbios ir nereikalingos. Globalūs elitai gyvena „privilegijuotose urbanistinėse erdvėse.“[263] Todėl jiems iš esmės nerūpi „jų“ miesto reikalai. Tai tik viena iš jų gyvenamų vietovių. „Vis labiau nutrūkstanti komunikacija tarp dviejų miesto gyventojų kategorijų išryškina dviejų segreguotų ir atskirų pasaulių vaizdą.“[264]

Tuo tarpu žemesniojo sluoksnio gyventojai yra „pasmerkti likti lokalūs. <...> Jų požiūriu, mieste, kuriame gyvena, pradedamas ir vyksta mūšis dėl išlikimo ir padorios vietos pasaulyje“[265].

Tiek geografine, tiek informacine, tiek politine prasme „naujų globalių elitų atsiskyrimas nuo praeities įsipareigojimų vietos *populus* ir di-

[263] Bauman, Zygmunt. (2007). *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą*. Vilnius: Apostrofa, p. 169–170.
[264] Ten pat, p. 170.
[265] Ten pat, p. 171.

dėjanti praraja tarp gyvenamųjų / gyventų erdvių tų, kurie atsiskyrė, ir tų, kurie buvo palikti, yra neabejotinai vienas reikšmingiausių socialinių, kultūrinių ir politinių įvykių, susijusių su perėjimu nuo „tvarios“ į „likvidžią“ šiuolaikybę“ [266]. Tai liūdnà, bet jau ir Lietuvoje pasitvirtinanti Z. Baumano prognozė.

Mūsų gyvenamu laiku jau ne vien pabėgėliai, kaip kadaise rašė J. Derrida, yra nenusakomieji, neliečiamieji, nemąstomieji ir neįsivaizduojamieji. Dabar prie tų pirmųjų mūsų visuomenėje yra prijungiama: skurdžiai, bedarbiai, benamiai, pensininkai, senimas, ligoniai. Jų nėra kaip žmogiškųjų tapatumų. Jų iš viso nėra bendruomenėje. Jie *a priori* be jokių argumentų paneigiami kaip neverslūs, kaip atsilikusio mąstymo, kaip neišmanantys naujųjų technologijų; jiems be diagnozės priskiriamas atminties praradimas ir nieko neišmanymas. Jie esą tik kliuvinys, našta, trukdantys pažangiai, „daugiadimensiškai“ mąstančiai ir jaunai visuomenei vystyti verslą, siekti mokslo ir pažangos. Jie atimą jaunosios visuomenės dalies pajamas, užimą darbo vietas. Jie dar gyvi, bet jau nebeturi istorijos. Jų istorija pasibaigė. Kiek jie dar gyventų – jų jau nėra. Visuomenėje dvelkia neįsisąmonintas laukimas – greit jų nebebus, – ir ačiū Dievui.

Tarsi nagrinėtų dvidešimt pirmojo amžiaus visuomenės ligas, H. Bellocas rašė: „Taip sutvarkyta visuomenė negali išsilaikyti.“[267] Lietuva, turinti visus minėtus destrukcijos požymius, nesugriūva, kas yra paradoksalu, dėl kitos didžiausios blogybės – emigracijos. Taigi, yra išeitis – emigracija, kuri neleidžia įsigalėti visuomenės entropijai, ją pristabdo.

Lietuvos nykimas. Emigracija

Lietuva per viso dvidešimtojo amžiaus karus, trėmimus ir dvi emigracijas – amžiaus pradžioje ir viduryje – prarado didelę dalį savo gyventojų. Tačiau ir dvidešimt pirmasis amžius nebuvo gailestingas: Lietuva ir vėl prarado dalį populiacijos. Atkūrus Nepriklausomybę iš šalies emigravo per milijoną gyventojų[268]. „Jeigu iš mūsų visą laiką nusiurbiama pati aktyviausia,

[266] Bauman, Zygmunt. (2007). *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą.* Vilnius: Apostrofa, p. 172.

[267] Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė.* Vilnius: Margi raštai, p. 85.

[268] Signataras Nikolajus Medvedevas rašo: „Mažos tautos genofondas ne begalinis.“ Net Rusija po Spalio revoliucijos prarado savo genofondą ir negali atsigauti iki šiol. Žr. Medvedevas, Nikolajus. *Išgelbėti gali tik pažadintas protas* // *Respublika. lt.* 2015 m. sausio 26 d. http://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/lietuvos_politika/signataras_nikolajus_medvedevas_isgelbeti_gali_tik_pazadintas_protas/

gabiausia, darbingiausia dalis, mums lieka mažiau aktyvi. Tada prasideda nykimas“, – rašo N. Medvedevas[269].

„Karas Rytų Europoje, o tiksliau Ukrainoje, nepadarė jokios įtakos emigracijos srautams iš Lietuvos. Nepadidino patriotizmo likti šalyje, tačiau ir nepaskatino sprukti į ramesnius Vakarus. Lietuvoje jau keli metai emigruoja vis toks pat didelis žmonių skaičius, daugiau kaip 30 tūkstančių kasmet“, – teigia Kęstutis Masiulis ir skelbia verdiktą, jog emigracija yra Lietuvos problema numeris pirmas. Autorius daro išvadą: Lietuva nyksta[270].

Kas tuomet lemia emigraciją ir kartu greitą tautos nykimą? Kodėl lietuvybės, tautiškumo išlaikymas dabartiniams emigrantams nėra prioritetas (kodėl taip yra, turi atsakyti kiti tyrimai). Kodėl priimamos visokios, net ir sunkios gyvenimo sąlygos emigracijoje? Nes bėgama nuo mažų, neleidžiančių išgyventi atlyginimų, bedarbystės, nuo ... vergovės![271]

„Atrodo tokia svarbi problema, kaip tautos nykimas, turėtų būti politikų darbotvarkėje kaip viena iš pagrindinių temų, – rašo toliau K. Masiulis. – Tačiau iki šiol emigracijos tema jokiame oficialiame posėdyje nei Seime, nei Vyriausybėje nebuvo aptariama jokios valdžios, nei kairiųjų, nei dešiniųjų. Politikai linkę šios temos nekelti. Jie mažaraščiai, todėl bijo neaiškios temos, jų tas neliečia, nes jie nesuvokia, kas jie yra (zombiai) “, – teigia autorius. Jis nurodo dvi tokio abejingumo priežastis. Viena – politikų bejėgiškumas; antroji, plaukianti iš pirmosios – politikai neturi jokių idėjų, kaip emigraciją sustabdyti[272]. Panašias mintis dvidešimtojo amžiaus pradžioje jau yra išsakęs politikas, istorikas, rašytojas H. Bellocas[273].

---

[269] Ten pat.

[270] Masiulis, Kęstutis. (2014). *Lietuvos nykimas yra politikos tabu.//Delfi.lt.* 2014m. rugsėjo 25 d. http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/k-masiulis-lietuvos-nykimas-yra-politikos-tabu.d?id=65945974

[271] Vergo ir vergovės sąvokos pastaraisiais metais labai populiarios Lietuvos gyventojų kasdienėje kalboje. Vergovės požymius, būdingus postkapitalistinėms visuomenėms, nuodugniai išanalizavo H. Bellocas. Jo išvadomis remiamės, norėdami parodyti šiuolaikinio, į skurdą nublokšto Lietuvos gyventojo darbo ir išgyvenimo lygį.

[272] Masiulis, Kęstutis. (2014). *Lietuvos nykimas yra politikos tabu //Delfi.lt* 2014 m. rugsėjo 25 d. http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/k-masiulis-lietuvos-nykimas-yra-politikos-tabu.d?id=65945974

[273] H. Bellocas dar dvidešimtojo amžiaus pradžios Europoje lemiamą reikšmę naujajai vergovei ir nemoraliai valstybei atsirasti priskiria visuomenės mentalitetui. Valdžia formuojasi iš esamos visuomenės ir pati toliau skatina jai palankų mentalitetą, nes turi savo rankose visas tam reikalingas priemones ir gali skleisti savo ideologiją: visuomenės informavimo priemones, įstatymus, prievartos priemones. Žr. Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė.* Vilnius: Margi raštai.

K. Masiulis su nerimu praneša, jog „valstybė inertiškai kuria tariamą plėtrą, kuri iš tikro tėra miražas arba savanoriškas svaiginimasis iliuzijomis“ <...> „Valstybėje visiškai neplanuojama ir neprognozuojama, kaip ateityje atrodys valstybė ir jos regionai, kas mokės pensijas daugybei pagyvenusių žmonių, kas plaukios tuose ištuštėjusiuose baseinuose.“[274]

Politikas pranašauja, jog „jeigu nedarysime nieko, Lietuva susidurs su socialine bomba, kai darbinga karta nebepajėgs išlaikyti nedirbančių. O jeigu atsiversime laisvai imigracijai, kils labai didelė abejonė, ar lietuvių tauta išsaugos savo valstybę?“[275]. Lietuvai gresia išnykimas. Lietuvos gyventojai apklausose patys emigraciją įvardina kaip vieną grėsmingiausių valstybės problemų. Kvietimai grįžti iš emigracijos, patriotinių jausmų priminimas, esant tokioms aplinkybėms, nieko nekeičia, kol yra ir kol bus ekonominė marginalizacija[276].

Todėl pagrįstai Lietuvos visuomenei nuolat kyla klausimas, ar valstybė turi savo strategiją, strateginį ateities planą.

Laikas kaip žmogaus tapatumo erdvė

Negrąžinamas (negrįžtamas) laikas

Laikas yra negrįžtamas. Tą galiausiai įsisąmonino Vakarų mentalitetas, ypač pripažinęs iš fizikos adaptuotą „laiko strėlės“ sąvoką. Tačiau istorijoje „vieninteliai gyveno tie“, kurie naudojosi negrąžinamu laiku, naudojosi išgyvenamais įvykiais, tai yra tie, kurie turėjo laisvalaikio tuo naudotis. Senaisiais laikais šis laikas buvo skaičiuojamas karų ir karalių istorijomis. Tie, kuriems egzistavo negrąžinamas laikas, jame vienu metu atranda ir tai, kas atmintina, ir užmaršties grėsmę. Herodotas paaiškina savo *Istorijos* reikšmę: ji rašoma tam, kad „laikas nesunaikintų žmonių darbų“[277]. „Renesanso

[274] Masiulis, Kęstutis. (2014). *Lietuvos nykimas yra politikos tabu.// Delfi.lt.* 2014 m. rugsėjo 25 d. http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/k-masiulis-lietuvos-nykimas-yra-politikos-tabu.d?id=65945974

[275] Ten pat.

[276] Chomsky, Noam. (2011). *Hegemonija arba išlikimas,* p. 185 N. Chomsky įveda sąvoką „visuomenės likučiai“. 2004 metais jis rašė: „Ukraina, kaip pigios darbo jėgos Vakaruose šaltinis, šiuo metu perima Pietų Europos vietą, todėl žlunganti Ukrainos ekonomika netenka pačių produktyviausių darbininkų. Ukrainiečiai emigrantai taip pat, kaip ir panašios lemties Centrinės Amerikos gyventojai, siunčia į šalį didžiules pinigų perlaidas ir taip padeda išsilaikyti tiems, kuriuos galima vadinti *visuomenės likučiais*.“

[277] Herodotas. (1988). *Istorija*. Vilnius: Mintis: „Štai Halikarnasiečio Herodoto istoriniai pasakojimai, kad ilgainiui nebūtų užmiršti dideli įvykiai ir kad didingi bei nuostabūs ne tik helėnų, bet ir barbarų žygdarbiai būtų išgarsinti“, p. 17.

negrąžinamas laikas yra begalinio pažinimo formų kaupimo laikas. Turiningame italų miestų gyvenime, mene švęsti gyvenimas buvo suvokiamas kaip mėgavimasis greit praeinančiu laiku“, – rašo Guy Debordas[278].

Parduotas laikas. Laiko nusavinimas

Naujoviškas buvo buržuazijos negrąžinamo laiko turinys. „Buržuazija yra susaistyta kaip tik su darbo laiku, išlaisvintu iš ciklišku mo. <...> ji yra pirmoji valdančioji klasė, kuriai darbas yra vertybė.“ [279] Todėl buržuazijos epocha ir žymi istorinio laiko pergalę. Šis laikas visų pirma yra ekonominės gamybos laikas. Istorija dabar suvokiama kaip visuotinis judėjimas į pažangą (Volteras). Tačiau individai tam judėjimui yra aukojami, tai, pasak Cl. Lévi-Strausso, yra „šiltos istorijos“ laikas. Didžioji dalis visuomenės negalėjo laiku naudotis, nes nebuvo leista juo naudotis. Šiai visuomenės daliai laikas buvo (ir yra) parduotas. Valdžia (klasė), organizuojanti darbą, nusavina laiką, pasisavina darbo rezultatus – pridedamąją vertę, ir tuo valdo dirbančiojo negrąžinamą ir neatkuriamą laiką. Socialinis laiko pasisavinimas atsiranda visuomenėje, suskirstytoje į klases.

Globalizacijos ir monopolizacijos epochoje negrąžinamas laikas išplinta pasauliniu mastu: „negrąžinamas laikas yra *pasaulinės rinkos* <...> laikas“, – sako G. Debordas, – „Plėtojantis kapitalizmui, negrąžinamas laikas *suvienijamas pasauliniu mastu*. Pasaulinė istorija tampa tikrove, nes visas pasaulis sujungiamas plėtojantis šiam laikui. Bet ši istorija, kuri vienu metu visur yra ta pati, vis dar reiškiasi tik kaip vidujai istorinis istorijos atsisakymas.“[280] Tai, kas istoriniame laike yra visuomenės grupių ir sluoksnių, besinaudojančių gyvenimu, bendravimo laikas, yra neįmanoma tai visuomenės daliai, kuri daugiau dirba nei gyvena, – be bendrijos ir be prabangos[281]. „Gamybos laikas, laikas-prekė, – tai negrąžinamo laiko abstrakcija.“ Kaip tik šitokioje laiko-prekės sistemoje „laikas yra viskas, žmogus – niekas; jis daugių daugiausia yra laiko griaučiai“, – padaro išvadą K. Marxas veikale „Filosofijos skurdas“[282]. Tai – nesantis, atimtas laikas, žmogaus savęs praradimo laikas, visiška priešingybė laikui, kuris yra žmogaus savikūros erdvė.

---

[278] Debord, Guy. (2006). *Spektaklio visuomenė*. Kaunas: Kitos knygos, p. 135.
[279] Ten pat, p. 136.
[280] Ten pat, p. 139.
[281] Ten pat, p. 146.
[282] Marx, Karl. (1939). *Das Elend der Philosophie.* Moskau: Verlag für Fremdsprachige Literatur, S. 30–31.

Svarstant šį klausimą, svarbu skirti „veiklos“ ir „darbo“ turinį. Minimu atveju darbas yra priešingybė veiklai. Darbas yra tokia veiklos forma, kuri „nebūdinga žmogui“, yra pažymėjęs Norbertas Wieneris[283]. Darbas yra tik specifinė veiklos forma. Darbas politinėje ekonomijoje figūruoja tik veiklos uždarbiui pavidalu. Darbo tikslas – tai tiesioginis vartojimas, tik išgyvenimas. Darbas nėra laisva veikla.

Laisvas laikas

Žmogiškąją veiklą kaip savitikslę antikoje svarstė Aristotelis. Jis iškėlė idėją, jog laisvam piliečiui, žmogui kaip žmogui, pageidautinos tik tos veiklos rūšys, kuriose, kaip filosofiniame stebėjime, žmogus nieko kito nesiekia, išskyrus pačią veiklą, nes „proto veikla – tai gyvenimas“. Laiške Aleksandrui Makedoniečiui pergalės prieš Persiją proga Aristotelis rašė apie nuolatinę protinę, filosofinę, mąstymo veiklą, kuriai laisvas pilietis turėtų skirti visą laisvalaikį[284], kad ir užkariautuose kraštuose laisvųjų diena turi būti suskirstyta į poilsio – kūno kultūrai skirtą laiką, ir kitą – laisvalaikį, skirtą lavinimuisi ir kilniems dalykams, kokia yra filosofija[285]. „Juk kad galėtum turėti laisvo laiko, reikia turėti daug būtinų dalykų. ...laisvalaikis – ne vergams.“[286] Laisvalaikis priklausė tik piliečiams: „pilietinei veiklai reikalingas laisvalaikis“[287]. Ir pagaliau Aristotelis paskelbia: „dėl to prasčiokiškais vadiname ir tuos menus, kurie pablogina kūno būklę, ir samdomą darbą, nes jie atima iš proto laisvalaikį ir sumenkina jį“[288].

Laisvo laiko, kaip laiko laisvai kūrybinei veiklai, idėja Renesanse buvo grynai praktinė idėja – tai individo laikas, skirtas pačiam sau: menams, mokslams, polemikai ir kt., laikas po visų darbų (prekybos, amatų, ir pan.).

Devynioliktajame amžiuje jaunarikardiečiai (arba neorikardininkai-socialistai) laisvo laiko dirbantiesiems idėją iškėlė kaip teorinę idėją. Jų

[283] Wiener, Norbert. (1964). *I am Mathematician: the Later Life of a Prodigy*. Cambridge, M.A.: M.I.T. Press, p. 299.

[284] Laisvalaikis griežtai atskiriamas nuo rekreacijos, poilsio laiko. Rekreacija Aristoteliui, kaip ir antikos piliečiams, užėmė tik menką vietą gyvenime; jis ją „leido“ skirti fizinei kultūrai ir meninei kultūrai – muzikai, poezijai.

[285] Žr. Aristote. (1970). Lettre d'Aristote á Aleksandre sur la politique envers les cités // *Archivum Filologiczne*. Vol. XV, 1970. Wrocław-Warszawa-Kraków. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, p. 66 (10,1–6.).

[286] Aristotelis. (1997). *Politika.* Vilnius: Pradai, 1334a.

[287] Ten pat, 1329a.

[288] Ten pat, 1337b.

ekonominėse teorijose laisvalaikis buvo traktuojamas kaip gebėjimų vystymo ir tobulinimo erdvė. Darbininkų ne tik darbo našumą, bet ir gyvenimo būdą nulemia „įdėjimai į žmogų“. Tai yra „žmogiškasis kaupimas“, žmogiškasis turtas. Tuo pat metu, kai ekonomistas Davidas Ricardo kalbėjo apie materialinio turto politekonomiją, jaunarikardiečiai Thomas Hodskinas, Williamas Thompsonas siūlė žmogiškojo turto politekonomiją.

Dvidešimt pirmajame amžiuje atsiranda laiko atmaina, kurią galėtume pavadinti „naujasis ciklišKas laikas“, arba šiuolaikinis *išgyvenimo galimybės* laikas, kai kasdienis gyvenimas nebeturi pasirinkimo, pasirinkimas iš jo atimamas, ir jis tampa paklusnus jau ne natūraliai gamtos ir mito tvarkai, bet susvetimėjusiame darbe natūraliai atsiradusiam ciklišKam ritmui – pasikartojimui vėl ir vėl. Naujasis ciklišKas laikas tai – diena ir naktis, darbo savaitė, darbo metai. Gyvenimas susideda iš darbo laiko, dienos ir nakties laiko, vieno atlikto darbo, kito atlikto darbo, dar vieno darbo ir šiokios tokios rekreacijos jėgoms atgauti. Individo laikas traktuojamas tik kaip vertė, bet ne kaip vertybė. Fizinis ir protinis darbas absoliučiai vienodai traktuojami, rūšiuojami, nustatomas atlikimo laikas – gaminamas materialinis ir intelektualinis produktas, kuris kiekybiškai apskaičiuojamas, surūšiuojamas, indeksuojama, kaip visos kitos prekės. Tai – parduotas laikas[289]. Šiame gyvenimui priskiriamame cikliniame laiko pasikartojime individas kaip kūrėjas nedalyvauja, nes bendravimas irgi paverstas preke, prekės ir kainos santykiu.

Atimtas laikas

Individas, bėgant jo gyvenimui, kuria *svetimą, Kito, dabartį*. Individas atskiriamas nuo savo paties kaip žmogaus laiko. Pavagiama subjekto veikla, nes iš jo atimamas laikas[290]. Kas „atsisako eikvoti savo gyvenimą“ – išeina, išmetamas iš darbo, tampa bedarbiu, tampa benamiu – „nebeturi teisės

[289] Paradoksaliai atrodo tai, jog visai nesvarbu, kokioje sferoje darbas vyksta, ar tai fizinis, ar protinis darbas. Tinkamas pavyzdys čia būtų edukacinė (švietimo) sritis. „Viskas įtraukta“ į apskaičiuoto apmokėjimo (atlyginimo) formulę: studijų, mokslo, organizacinis darbas ir visi kiti darbai – moduliai, aprašai, mokymo, studijų programos, visuomeninė veikla, klubai, būreliai, projektai ir dar daugiau, nes visas dirbančiojo laikas *jau* nupirktas. Viskas yra tik prekė: parduota ir fizinė jėga, ir smegenys, protas. Žmogui lieka tik rekreacija: fizinių jėgų atkūrimas. Pelno siekianti vadyba negalvoja apie pagrindinio įrankio – proto – kūrybos galių atkūrimą.

[290] Vienas iš atsakymų į klausimą, kodėl Lietuvoje žmonės nemėgsta mitinguoti, streikuoti, neateina į piketus – nes jie neturi laiko, dirba, užkraunami darbu. Tuo tarpu bedarbiai išmesti iš visuomenės, jai nebepriklauso, jie užsiėmę darbo paieškomis. Maža to, prieš juos nuteikta dirbančioji visuomenės dalis, jiems suverčiama kaltė dėl daugelio visuomenės bėdų.

pripažinti savo mirties. Gyvybės draudimo reklama įteigia tik tai, kad jis pats yra kaltas dėl mirties, jei po šios ekonominės netekties neužtikrino savo sistemos sureguliavimo“, – rašo G. Debordas[291]. Nuo tam tikro amžiaus žmogui Lietuvoje nebeduoda sveikatos draudimo, „visame likusiame reklaminio bombardavimo fronte kategoriškai uždrausta senti“, kapitalas yra tik jaunystė (žinoma, pirmiausia akcentuojama biologinė pusė). „Būti“ pakeičiama „atrodyti“.

Laikas-prekė nesuteikia ar per mažai tesuteikia visuomenei gyvenimo, tai yra bendravimo laiko. Tai atsitinka dar ir dėl to, kad didžioji dalis visuomenės neturi pakankamų materialinių išteklių. Individas nebendrauja dėl savo „skurdo krepšelio“. Yra švenčių-parodijų, kurios reikalauja nepagrįstų ekonominių išlaidų, tačiau sukelia vien nusivylimą, žiūrovo „niekur nedalyvavimo“ jausmą. Taigi, tai nėra individo laikas, o tik „laiko reklama“, pasak G. Debordo. Žiūrovo sąmonė tiek realaus, tiek virtualaus gyvenimo įvaizdyje „nebepatiria perėjimo nei į savirealizaciją, nei į savąją mirtį“, – apibendrina autorius[292]. Mūsų laikais bendravimas iškeliamas į virtualią erdvę.

Visuomenės entropija, arba sustingusi visuomenė

Prieš du tūkstančius metų gerai visiems žinomame laiške Lucilijui Seneka rašė: „atsikovok save ir taupyk bei saugok laiką, kurį iki šiol iš tavęs pagrobdavo ar kuris pats pranykdavo. <...>. Viskas yra svetima, tik laikas – mūsų. Prigimtis mums davė galią valdyti šį vienintelį prabėgantį ir išnykstantį dalyką, kurį kiekvienas, kas tik nori, atima. <...> nė vienas žmogus, atėmęs iš kito laiką, nemano esąs dėl ko nors skolingas, kai tuo tarpu laikas yra vienintelis dalykas, kurio, net ir labai dėkingas būdamas, negali grąžinti.“[293]

Dvidešimt pirmajame amžiuje žmogaus laiką pagrobia valdymo sistema, atimanti laiką iš didžiosios visuomenės dalies. Šiuolaikinėje Lietuvoje laikas atimamas iš dirbančiųjų, tarsi jie būtų vergai[294]. Išsunkiamas ne tik kūnas, bet ir protas, kuriam tobulintis paroje nebelieka laiko. Dirbančiojo gyvenimo laikas sustoja, jo apskritai nebelieka. Žmogus tampa tik funkcija.

---

[291] Debord, Guy. *Spektaklio visuomenė*. Kaunas: Kitos knygos, p. 149.

[292] Ten pat, p. 148.

[293] Seneka, Lucijus A. (1986). *Laiškai Lucilijui*. Vilnius: Mintis, p. 15.

[294] Tą rodo ir milžiniški dėstytojų krūviai universitetuose, neįtrauktas į apskaitą darbas, viršijantis tuos krūvius; virtuali aplinka verčia po užsiėmimų auditorijose dirbti naktimis, nes kasdien reikia greit, rytojui parašyti ataskaitą; sukurti naują programą; dalyko modulį, surengti konferenciją ir parašyti po kelis straipsnius, kurie turi būti publikuojami indeksuotuose, geriau užsienio, leidiniuose, ir t. t.

Dėl tokio neprotingo žmogaus išnaudojimo kenčia visa visuomenė, kuri ilgainiui (net labai greitai) išsemia savo kūrybiškumą, silpsta kultūriškai arba netenka savo dalies, kuri pabėga – emigruoja ar be laiko miršta. „Kaip derlingiems laukams nedera primesti savo valdžios (mat juos greitai nualins nepabaigiamas vaisingumo poreikis), taip nuolatinis darbas palauš sielų polėkius.<...> Nuo vienas kitą vejančių darbų sielos atbunka ir suglemba“, – rašė romėnų filosofas Seneka savo „Pašnekesiuose“[295]. Praėjus dviešimčiai šimtmečių jam šiuo klausimu pritaria austrų filosofas Bernardas Stiegleris: „Turime čia kelti klausimą apie bukumą, bukagalviškumą, tai yra nežmoniškumą“[296]. Šiomis bendravimo nepakankamumo sąlygomis asmeninis gyvenimas neturi istorijos: „Tariami įvykiai, lekiantys reginiškoje dramoje, nebuvo išgyventi tų, kuriems apie juos buvo pranešta; be to, jie pasimeta jų skubaus pakeitimo infliacijos procese su kiekvienu reginiškos mašinerijos impulsu. Kita vertus, tai, kas buvo realiai išgyvenama, neturi ryšio su oficialiuoju visuomenės negrąžinamu laiku. Šis individualus atskirto kasdieninio gyvenimo išgyvenimas lieka be kalbos, be suvokimo, be kritinio požiūrio į savo paties praeitį, kuri niekur neminima. Jis neperteikiamas. Jis nesuprantamas ir užmirštas“, – pateikia analizę filosofas[297]. Laikas tarsi sustingęs. Pačios visuomenės yra sustingusios visuomenės, tai yra įsiviešpatauja entropijos režimas.

Veiksmo įvaizdis, regimybė, „spektaklis kaip apgaulinga sąmonė“, yra susijęs su šiuolaikinės visuomenės istorinės atminties ir pačios istorijos išsižadėjimu. *Individualaus negrąžinamo laiko* akivaizdybėje eikvojant gyvenimą, tiek žmogaus biologinė, tiek dvasinė (protinė) pusė tampa nesvarbiais, antraeiliais dalykais. Tai tarsi gamybos ir verslo trofėjai: verslo pergalė – viskas, žmogus – niekas. Negalvojama, kad pergalei reikia kokybės[298].

Vosylius Sezemanas 1933 metais rašė apie tai, kaip laiką suvokia kultūringas žmogus ir „kaip šitas laiko suvokimas bei supratimas sąlygoja patį kultūrinį gyvenimą“[299]. „Ką iš tikro reiškia: nugalėti laiką paties laiko ribose? <...> Kitaip sakant, paties laiko savumuose reik surasti tokios potencijos

---

[295] Seneka, Lucijus Anėjus. (2011). *Apie tai, kas svarbiausia. Pašnekesiai*. Vilnius: Metodika, p. 174.

[296] Stiegler, Bernard. (2013). *What Makes Life Worth Living: On Pharmacology*. Polity Press, p. 132.

[297] Ten pat, p. 147.

[298] Iš čia ir kyla fantazijos, kad savus lietuviškus darbininkus pakeis menkai apmokami importuoti kinai, arabai, ukrainiečiai etc.

[299] Sezemanas, Vosylius. (1997). Laikas, kultūra ir kūnas // *Raštai. Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis, p. 567.

(galimybės) ir jėgos, kurios ne tik galėtų sustabdyti jo griaunamąjį poveikį, bet ir galėtų būti sunaudotos pačiam gyvenimui kurti ir tvarkyti.“[300] Nelieka gyvenimo pilnatvės, negali būti įgyvendinamas kiekvieno žmogaus sąmoningas ar pasąmoningas noras palikti po savęs atminimą. Net ir Eroto pati svarbiausia užduotis graikų mitologijoje buvo žadinti geismą – paties gyvenimo pilnatvės geismą, tai yra kūrybos troškimą, kūrybą, kad savo nemirtingais kūriniais žmogus paliktų atminimą ateinančioms kartoms – tik tada jis prisilies prie nemirtingumo.

Diena iš dienos, metai iš metų neturint laiko, kai jį atima darbas dėl išgyvenimo; kai žmogus turi palikti savo kūrybinį profesionalų darbą ir dirbti monotonišką, sekinantį ne tik kūną, bet ir smegenis darbą; kai šis darbas nepalieka menkiausios fizinės ir dvasinės galimybės individui daryti tai, kam jis gyvenime buvo pasiruošęs – jis suvokia, jog iš jo atimamas būtent laikas, tai yra pats gyvenimas. Kai žmogus išvaromas iš darbo, iš jo ne tik atimamos išgyvenimo lėšos, bet jis pats didžia dalimi išstumiamas iš kūrybos visuomenės. Tokiam žmogui – bedarbiui – laiko nebėra, jis nebeegzistuoja, bedarbis ta pačia prasme neturi ir laisvalaikio. Tą esmingai yra aprašęs V. Sezemanas, teigdamas, „kol mes paprastai, naiviai, per dienų dienas gyvenam savo gyvenimą, kol mes grimzte nugrimzdę į jo darbą, reikalų ir rūpesčių periodišką kaitaliojimąsi, mes nepastebim paties laiko; kai kuris nors įvykis sustabdo mūsų darbą ir sugriauna mūsų sumanymus <...> arba mes netenkame galimybės veikti ir mūsų buvimas pasidaro tuščias ir nuobodus, pagaliau kai žūsta arba miršta tai, kas sudarė mūsų gyvatos neatskiriamą dalį <...> vien tada prieš mūsų akis stoja patsai laikas, ir mes pirmąkart pagaunam ir patiriam jį kaip kažką ypatinga ir savarankiška“[301]. Kiekvienas momentas, kiekviena situacija yra vienintelė ir nepakartojama. Laikas – nesugrąžinamas.

Globalinis pesimizmas

H. Bellocas 1912 metais paskelbė savo išvadą, jog katastrofą devynioliktojo amžiaus visuomenėje sukėlė ne mašinos, o „prarastas laisvas mąstymas“. 1919 metais Paulas Valéry savo „*La crise de l'esprit*“ Pirmąjį laišką pradėjo žodžiais „Mes, civilizacijos, dabar mes žinome, kad esame mirtingi“ („*Nous autres, civilisations, nous savons maintenant que nous sommes*

[300] Ten pat, p. 571.
[301] Ten pat, p. 572.

mortelles“)[302]. Mes, dvidešimt pirmojo amžiaus Žemės gyventojai, kurių dar nebuvo per Antrąjį pasaulinį karą ir kurie sudaro šiuolaikinę žmoniją, *taip pat* dabar žinome, kad mes sugebame save sunaikinti.

Šio neišmatuojamo globalinio pesimizmo ištakos, kaip rašė beveik po šimto metų, 2013 metais, B. Stiegleris savo knygos „Kas daro gyvenimą vertą gyventi“ skyriuje „Dvasios farmakologija“, yra „ekonominis karas be pasigailėjimo: paslėpti konfliktai, beribė veidmainystė, nuolatinė kova, alinanti Žemę ir jos gyventojus, ir paliekanti milijardus jų pasibaisėtiname ekonominiame skurde, sugriaunanti visą žmogiškąjį pasaulį visada greitai ir visada negrįžtamai <...> Šio karo vardas yra globalizacija – globalizacija, kurioje pramonės technologijos tampa ginklais, kurie sunaikina ekosistemas, socialines struktūras ir psichiką“[303]. Tačiau B. Stiegleris nurodo ir kitą svarbią priežastį: „Naujoji politinės ekonomijos kritika susiformuoja kaip nauja gyvenimo kritika.“ B. Stiegleris pratęsia H. Belloco ir P. Valéry apmąstymus apie tai, jog kaltininkas yra žmogaus protas, protingumo ir išminties stygius. Jo įsitikinimu, „iš tiesų vertas gyvenimas yra kova su bukumu“[304]. Ko reikia kovai su bukumu, bukagalviškumu?

2. „Nuolatinės baimės šimtmetis“. Visuomenės destrukcijos

Individo nuopuolio išraiškos: baimė, melas, pavydas

Baimė

Dvidešimtasis amžius gali būti vadinamas baimės šimtmečiu. „Nedemokratinėse politinėse sistemose tarpukario laikotarpiu, ypač fašizmo metais, baimė vaidino sistemą stabilizuojantį vaidmenį. Diktatūra remiasi baime, o totalitarizmas pasinaudoja šiomis baimėmis, projektuodamas jas į priešiškas grupes, kurias būtina sunaikinti. Baisiausi nacionalsocialistų žvėriškumai, stalinizmo baisumai ir jų kolektyvinis akceptavimas turi būti vertinami baimės požiūriu. Abu pasauliniai karai ir su jais susijusi baimė – taip pat ir Trečiojo pasaulinio karo baimė – giliai paženklino šį „nuolatinės baimės šimtmetį“[305], – rašė K Vocelka 1993 metais.

---

[302] Valéry, Paul. (2005). *La crise de l'esprit*. Québec: à Chicoutimi, p. 4.

[303] Stiegler, Bernard. (2013). *What Makes Life Worth Living: In Pharmacology.* UK, USA: Polity Press, p. 9.

[304] Ten pat, p. 132.

[305] Vocelka, Karl. (1998). Baimė ir viltis. Naujieji amžiai // *Europos mentaliteto istorija*. Vilnius: Aidai, p. 259.

Baimė nužymi ir dvidešimt pirmąjį amžių. Lėtai ir sunkiai vykstantys ekonominiai, politiniai ir socialiniai pokyčiai buvusiose okupuotose ir sovietizmuotose Europos šalyse, nacionalinės įtampos, didėjanti karo baimė, Putino karas ir užgrobimai bei grasinimai kelia didžiulę baimę ir įtampą Lietuvos ir Europos visuomenėse.

Šiuolaikinio pasaulio įvykiai toliau kuria visuomenę, paveiktą baimės. Metų metais matydami, girdėdami, skaitydami apie kasdien vykstantį smurtą, žudynes, internete viešinamą nuolatinį žvėriškų nužudymų demonstravimą, galvų kapojimo realius vaizdus iš karo zonų, žmonės įpratinami nebesibaisėti, nes tai tampa kasdienybe, ir tai priimama kaip neišvengiama būtinybė. Viršų ima ne tik karo, bet ir jo atmainos – teroro – kultūra. Ji paveikia žmonių gyvenimus, jų lūkesčius, veda į visuomenės depresiją, baimę ir sužvėrėjimą. „Sunaikinti viltį yra labai svarbi užduotis. Kai tai įvykdoma, formali demokratija gali – ir netgi privalo – funkcionuoti nebent dėl viešųjų ryšių.“ Taigi, daro išvadą Noamas Chomsky, „antroji pasaulio superjėga yra viešoji nuomonė“[306].

„Po rugsėjo 11-osios visa šalis žvelgė į ateities prarają.“[307] N. Chomsky keliais sakiniais pateikia visą regresyvios politikos, pasitelkusios baimę, anatomiją: „Tiksliau, į prarają žvelgė paprasti žmonės. O esantieji galios centre toliau negailestingai vykdė savo planus, įsivaizduodami, kad to meto baimė ir sielvartas gali būti netgi naudingi. Toks požiūris leidžia susidariusią prarają gilinti dar labiau ir kristi jon beatodairiškai, jei tik tas padėtų įgyvendinti valdžios tikslus. Valdantieji skelbia, kad kvestionuoti jų darbus yra nepatriotiška ir destruktyvu, o patriotiška esą imtis griežtos ir regresyvios politikos, kuri tenkina pasiturinčiuosius, ignoruoja daugumos poreikiams skirtas socialines programas bei subordinuoja išgąsdintus gyventojus didėjančiai valstybinei kontrolei.“[308]

Skurdas ir nedarbas Lietuvoje dvidešimt pirmajame amžiuje taip pat turi būti vertinami *baimės* požiūriu. Tai ir neapgalvotos socialinės reformos ir kiti neapgalvoti veiksmai su neaiškiomis priežastimis ir pasekmėmis.

---

[306] Chomsky, Noam. (2011). *Hegemonija arba išlikimas,* p. 18.

[307] Rockwell, John. *New York Times*, 23 September 2001 (cit. iš: Chomsky, Noam. (2011). *Hegemonija arba išlikimas: Amerikos siekis viešpatauti pasaulyje.* Kaunas: Kitos knygos, p. 271).

[308] Chomsky, Noam. (2011). *Hegemonija arba išlikimas: Amerikos siekis viešpatauti pasaulyje.* Kaunas: Kitos knygos, p. 271.

Konformizmas

Prisitaikymas prie aplinkos yra gyvūno normalaus vystymosi išraiška. Tai nėra konformizmas arba prisitaikėliškumas. Nebūna gamtinio (biologinio) konformizmo. Žmogus taip pat negimsta konformistas. Tokį žmogų padaro socialinė terpė, į kurią jis patenka.

Konformizmas yra socialinis reiškinys. Jis apibūdinamas kaip individo pajungimas grupės nuomonei. Konformizmas paplitęs tokioje visuomenėje, kur žmogus turi prisiderinti prie jam svetimų reikalavimų, bijodamas pasmerkimo, bausmės, baimindamasis būti autsaideriu. Taigi, pirmoji socialinė konformizmo priežastis yra *baimė*. Nesaugioje visuomenėje individui sukeliama baimė; jis bijo būti apkaltintas, bijo ieškoti teisybės, nes gali dar labiau nukentėti. Neatsparus individas galvoja, jog geriau nesipriešinti, su viskuo iš anksto sutikti, viskam pritarti. Konformistas susitapatina su kitais analogiškos būklės visuomenės nariais. Jis nebekelia klausimo, ar teisingu keliu eina ta visuomenė, jis aklai perima bet kokias jos normas. Konformistas visada pasiruošęs pasakyti „taip“, kai jo dar niekas neklausia. Toks elgesio stereotipas kompensuoja jo baimę ir bejėgiškumą. Jis didžiuodamasis laiko save normaliu, tikru (ariju, chunveibinu, džichadistu, komunistu ir pan.), kad tik būtų lojalus, toks kaip kiti. Tuo pat metu konformistas yra nepaprastai nepakantus turintiems kitokią nuomonę. Bailumas gimdo žiaurumą: „*Cuncta ferit dum cuncta timet*“ („Viską naikina, nes visko bijo“). Konformistinis subjektas ištirpsta minioje. Jis dažniausiai atrodo nuoširdus: nuoširdžiai palaiko šūkius, nuoširdžiai pritaria kvietimui pasmerkti „priešus“, nors jie ką tiktai buvo jo bendražygiai ir bendradarbiai.

Konformistas – tai žmogus, neturįs tokių esminių asmenybės bruožų kaip *savimonė, savigarba ir atsakomybė.* Jo elgesio principas – „atspėti ir įtikti“. Konformizmas – jo gyvenimo ir mąstymo būdas, ypač klestintis visuomenėje ir aplinkoje, kur dominuoja baimė, kur vertinami tokie individo bruožai kaip prisitaikėliškumas ir pataikaujantis uolumas.

Konformistinio, arba totalitarinio, mąstymo reiškėjas nėra koks nors vienas visuomenės sluoksnis. Tai įvairiausios socialinės kilmės žmonės, išmušti iš savo tradicinių socialinių nišų, nepakankamai išsilavinę, neturintys kultūrinio atsparumo, susiformavusios vertybių sistemos. Sveiko proto savininkas, susidūręs su grėsmingomis gyvenimui (ar net gyvybei) aplinkybėmis, bijo prarasti savo buvusį didesnį ar mažesnį egzistavimo komfortą, prarasti savo socialinę nišą, skuba pirmas pasakyti „taip“, kad suspėtų vėl užimti patogias pozicijas.

Dar vienas konformistiniam mąstymui būdingas bruožas yra *paprastumas*. Politinėje sistemoje paprastumas reiškia valdančiųjų vienybę. Dėl pageidaujamo paprastumo kyla ir tikėjimas savo veiklos teisumu ir teisingumu. Tikėjimas, kad viskas vyksta tik teisingai ir atitinka aukščiausius principus, išlaisvina žmogų iš asmeninės atsakomybės. Atsakomybės jausmo arba savo nuomonės turėjimas, konformistinio mąstymo požiūriu yra netgi baustinas, nes trukdo valdymo užmojams. Konformistas mano, jog reikia tik gerai paaiškinti žmonėms įvykių eigą, ir ji taps aiški, suprantama, todėl ir teisinga.

Beje, konformistas nėra toks cinikas, kad pats sau prisipažintų esąs veidmainis ir prisitaikėlis. Netgi būdamas pats vienas, jis nenusiima kaukės, – jis jos jau nebegali nusiimti. Konformistas veidmainiauja ne tik prieš kitus, bet ir prieš save. Tikindamas kitus ir save, jog tarnauja visuomenei, konformistas labai natūraliai patenkina savo egoistinius interesus. Jam į pagalbą ateina mitai: geros valdžios mitas, blogos sovietinės kartōs mitas, vaikų teisių mitas, tolerancijos mitas. Mitų kūrimo reikšmės dabarties mūsų visuomenėje negalima neįvertinti. Mitai „gaminti“ ir dvidešimtajame, ir mūsų pažangiausiame dvidešimt pirmajame amžiuje. Pasak Alberto Speero, „dvidešimtajame amžiuje, didingiausiame technikos amžiuje, žmonės išmoko gaminti mitus taip pat tiksliai ir tuo pačiu tikslu, kaip kulkosvaidžius arba bombonešius. <...> Šiuo atžvilgiu rasės mitas arba kraujo mitas, arba fiurerio mitas iš esmės buvo savotiškas ginklas, galbūt, dar baisesnis negu bet kuris supertankas ar patranka. Jis sunaikindavo svarbiausią barą – žmogaus smegenis“[309] Mitai reikalingi, norint žmogų apsvaiginti, paruošti jo psichiką tokiai būsenai, kai jis viską priima nemąstydamas. Tą lengva padaryti su minėtu „sveiko proto“ žmogumi.

Pavyzdinis mitas yra ir „jaunimo“ absoliutus išaukštinimas. Praėję ir dabar esantys totalitariniai režimai visada kelia į padanges meilę jaunajai kartai. Senimas visada žadina pavojų totalitarinėms ir panašioms valdžioms, nes jis daugiau žino, prisimena praeities įvykius, todėl sunkiau juos falsifikuoti naudingu naujoms valdžioms požiūriu. O iš šviežio molio galima lipdyti, ką nori, pasitelkiant mitus, ideologijas, gražios ateities pažadus, priešinant juos tėvų ir senelių kartoms ir jų patyrimui. Šis *vaikų ir jaunimo garbinimo mitas* yra viena iš konformistinio mąstymo apraiškų. Pasak François de La Rochefoucauld'o, „per didelė meilė vaikams ir šunims visada būna žmonių sąskaita“.

[309] Speer, Albert. (1970). *Inside the Third Reich. Memoirs.* Simon amd Schuster Inc., p. 527.

Kaip nepasiduoti, nenusilenkti, apginti savąjį „Aš“ ? Žmogus atranda save, kai jis sako: „Ne, aš šito nenoriu.“ Jis apgina save, kai sugeba pasirinkti, nepasiduoda primetamai nuomonei, nugali vienišumo, nesaugumo baimę. Tada žmogus tampa asmenybe. Pasakyti „Ne!“ yra nelengva. Rašytoja Marguerite Yourcenar tai vadina sudėtinga heroizmo forma, nes labai nedaug žmonių ištaria „Ne!“, net mintyse ką nors smerkdami, neapkęsdami ar šiaip nepritardami.

Konformizmui, šiam asmenybę naikinančiam gelbėjimosi nuo izoliacijos, nuo vienišumo, nuo baimės keliui pasipriešinti gali tik kultūra, atsakomybė, pagarba žmogui ir noras jį suprasti. Tai vadinama meile žmogui. Tam reikia žinojimo, darbo, veikimo, kovos su pačiu savimi. Visos kitos „palengvintos“ meilės žmogui formos – filantropija, išmalda, deklaracijos ir įvairiausi pažadai – yra netikros ir žmogų žeminančios. Kultūringi žmonės ne ginasi nuo pasaulio, bet veržiasi į jį. Pasak Gordono W. Allporto, tikrieji interesai visada verčia žmogų neribotai daryti savo gyvenimą sudėtingesnį ir labiau įtemptą. Kultūringus žmones veda ne egoizmas, pavydas ir baimė, bet kūryba ir dosnumas. Jie nepaskęsta kompleksuose, bet kuria aplink save gėrį. Jie nesislepia po kaukėmis ir nepataikauja, šaukdami „Taip!“, bet „veržiasi į audrą“.

Nonkonformizmas nėra tik viena didelė ir reikšminga akimirka žmogaus gyvenime. Tai laipsniškas kaupimas savyje nepastebimų laimėjimų: pasiektos mažos kasdienės pergalės, nugalėtos baimės, prisiversta pasakyti „Ne!“. Tai – kasdienis savęs nugalėjimas, „mažasis“ heroizmas. „Nemanykit, kad herojų yra tik tiek, kiek yra herojiškų žygių“, – rašė Jonas Aistis. Nesitaikstymas reiškia norą vėl pamatyti žmogų, Spinozos žodžiais tariant, „po amžinybės ženklu“.

Pavydas

Dabarties socialinio mąstymo paradigmoje pavydo sąvoka pastebimai tampa mūsų visuomenės reiškinių aiškinimo priemone. Ši nenauja sąvoka patenka į teorinius rašinius, kur vartojama vos ne ekonominės kategorijos prasme.

Mes neturime omenyje ekonominių, politinių ar kitokių asmenybės suardymo prielaidų. Problema nagrinėjama filosofinės abstrakcijos lygmeniu, aiškinantis bendriausias prielaidas, išsaugančias asmenybės vientisumą, arba jų nebuvimą – ir asmenybės žlugimą. Svarbiausia problema – kas lemia asmenybės vertybes, tikslo pasirinkimą. Destruktyvūs individo bruo-

žai nėra amžini ir neišvengiami. Jie susiformuoja nesaugumo atmosferoje, netikrumo visuomenėje, neišugdytų jausmų ir nesusiformavusios savimonės kultūroje.

Mūsų analizės dalykas – ne pavyduliavimas kaip kankinantis abejojimo, nepasitikėjimo, įtarumo jausmas dėl kito asmens neištikimybės, bet pavydas kaip kartėlio, apmaudo jausmas dėl kieno nors sėkmės, gerovės, gaiviališkas noras turėti tai, ką gera turi kitas. Šios sąvokos turinį nagrinėsime asmenybės teorijos kontekste. Minėtų sąvokų skirtumą yra apibrėžęs F. de La Rochefoucauld'o: „Pavyduliavimas yra tam tikra prasme teisingas ir pagrįstas, kadangi jis telinksta išsaugoti tą gerovę, kuri mums priklauso ar mes manome, jog priklauso; o pavydas yra aistra, kuri negali pakęsti kitų gerovės."[310] Pavydima net to, ko kitas iš tikrųjų gal net neturi. Taigi, pavydas nėra vien gerovės pavydėjimas. Kodėl pavydima kartais ir to, kas nėra nei materialinis turtas, nei socialinis statusas? Ar pavydas yra amžina ir neišvengiama žmogaus ir visuomenės blogybė?

Visuomenės perversmų ir nestabilumo laikais imperatyvinės vertybės ir vadovavimasis jomis prarandamos. Žmogus nuolat patenka į tokią padėtį, kai turi spręsti pats. Gyvenimas reikalauja asmeninės atsakomybės. Atsakomybė individui kelia įtampą, neaiškumą, netikrumą, o atsakomybės naštą ne visi vienodai pakelia. Jos saugomasi įvairiais būdais: vieni, saugodami savąsias vertybes, užsisklendžia savyje; kiti nusistato vertybes, mėgdžiodami kitus; treti, slepiasi po arogancijos kauke. Dar kiti diskomfortą ir savisaugą išreiškia destruktyviais poelgiais ir jausmais, tarp jų ir pavydu.

Pavydo jausmas ir atitinkamas veiksmas atsiranda, kai kieno nors realūs ar įsivaizduojami laimėjimai, kito asmeninės savybės, sėkmė imami suvokti tarsi grėsmė kito individo laimėjimams, gerovei, dvasiniam komfortui. Pavydima ne tik materialinių vertybių, socialinio statuso, bet ir išsilavinimo, visapusiško ir gilaus dalyko išmanymo, švarios sąžinės, pagaliau pavydima net nepavydėjimo. Kitaip sakant, pradeda veikti gynybos, arba savisaugos, mechanizmas. Kai, norėdamas patenkinti savo Ego, individas džiaugiasi kito žmogaus trūkumais, gal tik tariamais, ar nesėkmėmis, kai šiam priskiriamos net neturimos ydos, kai visiems skelbiama apie kito klaidas, kurių tas nepadarė, arba kurios visai nėra klaidos, – tai tokį individą valdo pavydas. Toks puolimas yra pavyduolio savisauga.

[310] La Rochefoucauld, François de (1961). *Réflections ou Sentences et Maximes morales*. Paris: Éd. Garnier Frères, p. 11–12.

Pavydus žmogus širdies gilumoje abejoja savo tobulumu, suvokia savo bejėgiškumą, išmanymo paviršutiniškumą, žodžiu, liguistai nepasitiki savo jėgomis ir nori tai paslėpti. Jis saugosi jam nenaudingų palyginimų. Kito pranašumas jam gresia ne tik dvasiniu diskomfortu, bet ir demaskavimu. Demaskavimo baimė verčia jį pulti. Jis puola kritikuoti, norėdamas nukreipti dėmesį nuo savo trūkumų. Jis bando kompensuoti savo nepasitikėjimo jausmą: smerkdamas kitus, tarsi teisinasi pats. Būdamas prastos nuomonės apie save, nepasitikėdamas savo vertingumu, jis gali save išaukštinti aplinkinių ir savo paties akyse, tik pažemindamas kitą, ypač jeigu jaučia šį turint jam pačiam trūkstamų, bet pageidautinų savybių. Be abejo, toks individas šventai tiki (bent sau to neprisipažįsta), jog niekam nepavydi, jaučiasi esąs teisuolis.

Savisauga, išreikšta pavydu, sukelia ne tik psichinę dramą pavydinčiajam, bet ir prieštaravimus bei konfliktus visuomenėje. Įtampa, iš kurios norėta išsivaduoti, didėja, nes pavydo ir puolimo padarinys – nepasitenkinimas, pyktis, kuris savo ruožtu skatina pavydą. Pavydas destruktyviai paveikia pačio pavydinčiojo asmenybę.

Dabarties, ypač trūkumo, pasaulyje žmogaus vertę dažnai iškelia ir jo saugumą užtikrina jo turimų daiktų vertė. Jeigu jis neturi geresnių daiktų už kitus, „turto“, – jis jaučiasi nesaugus. Taigi pirmiausia kyla pavydas daiktų turinčiajam. Katonas Vyresnysis yra pasakęs: „Pavydas nepaliečia tų, kurie naudojasi savo laime santūriai ir garbingai: pavydima juk ne mums, o tam, kas aplink mus.“[311] Kai „aš esu tai, ką aš turiu“, noras turėti neišvengiamai susijęs su pavydu dėl to, ko žmogus neturi, ir su baime prarasti tai, ką jis turi. Materialinis turtas, privilegijos, gera tarnyba gali būti prarasta (atimta), kadangi ir kiti – panašūs pavyduoliai – nori turėti daugiau.

Kitais atvejais pavydas yra piktaviliškas mąstymo būdas, apmaudas dėl to, kad žmogus mato (o greičiausiai tik mãno) esą svetima gerovė ar pasiekimai „užtemdys“ jo paties gerovę, „užtemdys“ patį pavyduolį, ar bent kils grėsmė pavyduolio vidinei ramybei.

Daiktų gerbėjas ir turėtojas ir į save žiūri kaip į tų daiktų visumą. Juo daugiau daiktų (pinigų, privilegijų) – tuo jis reikšmingesnis, taigi saugesnis. Paprastai sakoma, jog nesvarbu, kaip viskas įgyta. Pasirodo, pavydo jausmui svarbu. Nuo to, kaip padaryta karjera ar gautas turtas, – savo jėgomis, sąžiningai, ar ne, – priklauso ir santykis su kitais žmonėmis. Jeigu laukiama moralinio pasmerkimo ar jaučiamas nepritarimas, santykis tampa agresy-

[311] Plutarch. (1990). *Zastolnyje besedy*. Leningrad: Nauka, p. 375.

vus – iš anksto pasiruošiama pulti. Iš esmės čia jau pavydima kito ramios sąžinės ir turimų sugebėjimų.

Kraštutinė pavydo forma, pasireiškianti *poelgiais,* yra vadinamasis „juodasis" pavydas. I. Kantas piktdžiugišką pavydą vadino „velniška yda": pavydas, pasak jo, yra „bjauri niūrios aistros yda", kankinanti žmogų ir besiveržianti griauti kitų laimę ne tik mintyse, bet ir darbais. „Juodojo" pavydo skatinamas, žmogus naikins svetimą sėkmę, gerovę, džiaugsmą. Jam kils noras ne tik atmesti svetimą sėkmę, jos nepripažinti, bet ir patį žmogų diskredituoti, jam trukdyti, o kartais ir tiesiogiai agresyviai sunaikinti, jeigu tik pavyduolis turi tam galimybių.

Pavydą skatina saviraiškos tikslo neturėjimas. Jo neturintis individas nori būti išaukštintas kokių nors išorinių veiksnių – turto, pažinčių, bet ne panaudojęs savo vidines galias. Galima sakyti, jog pavydaus, tai yra neturinčio saviraiškos tikslo, veikėjo noras yra ne padėti „pažemintiesiems ir nuskriaustiesiems", bet „tapti prezidentu", „direktorium", kitaip sakant, tik daryti karjerą, kad bet kokiom priemonėm taptų galingesnis už kitus. Tada su tais kitais jis galės daryti, ką panorėjęs: žeminti, apgaudinėti, išmesti iš darbo.

Pavydo pagrindas yra nesusiformavę individo, kaip asmenybės, kaip kultūringo žmogaus, kuriam rūpi klausimas „Kas aš esu?", o ne „Ką aš turiu?", jausmai. Pasaulis ir visi kiti žmonės infantiliškam individui yra svetimi. Todėl jis negali džiaugtis kitų žmonių pergalėmis. Atvirkščiai, kitų sėkmė nesusiformavusių ir primityvių jausmų individui atrodo grėsminga.

Savõs, niekieno neprimestos gyvenimo prasmės, gyvenimo tikslo turėjimas apsaugo nuo pavydo. Žinoma, tikslų pasirinkimas, jų siekimo būdai ir keliai priklausys nuo žmogaus vertybių sistemos, nuo asmenybės savimonės. Čia nenorima pasakyti, jog reikia atsisakyti materialinės gerovės ar sėkmės. Asmeninės laimės siekimas gali sutapti su visuomenės tobulumo siekimu, bet gali ir nesutapti. G. Masarykas rašė: „Humaniškumas, meilė ne tik kaimynams, bet ir žmonijai – kaip turiu tą žmoniją konkrečiai įsivaizduoti? Matau vargšą vaiką, kuriam galiu padėti – tas vaikas man žmonija. Kaimas, kurio vargai man rūpi, tauta, su kuria mane sieja kalba ir kultūra, – yra žmonija. <...> Žmoniškumas tai ne aimanuoti dėl visos žmonijos, o žmoniškai veikti."[312]

Pavydo priešas – žmogaus *savigarba.* Menka savigarba reiškia, jog individo nuomonė apie save – prasta, jog jis bijo esąs nepakankamai tobulas

[312] Čapek, Karel. (1994). *Pašnekesiai su T. G. Masaryku.* Vilnius: Amžius, p. 271.

ir didis. Tik savigarba suteikia pasitikėjimo. Žinodamas, jog yra vertingas savaime, kad tikroji vertė yra jame, o ne aplink jį, – žmogus nepavydi kitam jo išorinės gerovės. Kadangi jam pakanka savęs paties, jis neskaičiuoja svetimų sėkmių. *Asmenybei svetimas pavydo jausmas*. Individas, be abejo, gali siekti pranašumo prieš kitus, bet ne žemindamas kitus. Gamta, pasak I. Kanto, norėjo idėją tokio lenktyniavimo, kuris neatmeta ir tarpusavio meilės, panaudoti kaip kultūros paskatą. Svetimos sėkmės pripažinimas ir pritarimas jai yra kūrybinio aktyvumo ir veržimosi lenktyniauti žadintojas.

Taigi pavydas neatsiranda savaime ir nėra žmogui įgimtas. Taip pat galime konstatuoti, jog pavydas nėra amžina ir neišvengiama individo savybė. *Jis atsiranda nesaugumo atmosferoje, baimės ir netikrumo visuomenėje, neišugdytų jausmų ir nesusiformavusios savimonės kultūroje*. Todėl pavydas gali būti laikomas ne tik atskiro žmogaus, bet ir visos visuomenės kultūros yda, trūkumu. Štai kodėl pavydo sąvoka šiuo metu atsiduria filosofinio mąstymo lauke.

Minios mentalitetas

Masinė sąmonė

Visuotinai žinoma tiesa, jog aukščiausios pakopos žmogiškieji kūrybos ir saviaktualizacijos poreikiai atsiranda tik tada, kai yra patenkinti biologiniai ir socialiniai poreikiai. Nustatyta pagrindinių socialinių poreikių eilė, tai: saugumo, meilės ir prisirišimo, pagarbos ir pripažinimo poreikiai[313].

Nepatenkinti socialiniai poreikiai yra pagrindas atsirasti totalitarinei, arba minios, sąmonei. Jeigu nėra patenkinamas saugumo arba žmogiškųjų ryšių poreikis, žmogus patiria izoliacijos baimę. Tas, kuris negali savęs priskirti jokiai realiai egzistuojančiai grupei, kuris turi „aš“, bet neturi „mes“, jaučiasi nesaugus, patiria stiprų vienatvės jausmą ir izoliacijos baimę. Tačiau nepakanka jaustis vien dalele „mes“ struktūroje. Žmogui dar reikia jo pripažinimo, įvertinimo, įsitikinimo savo reikšmingumu kitiems – žmogui reikia pagarbos. Kitaip jis išgyvena nevisavertiškumo jausmą. Savo ruožtu žmogus gali save laikyti reikšminga, net istorine figūra, bet, jeigu jis nejaučia šilumos niekam ir jeigu niekas neatsako tokia pat šiluma, jame kaupiasi apatija. Žmogus visada nori save suvokti kaip nepakartojamą individualybę. Negalėdamas savęs įtvirtinti ir išsiveržti iš sistemos, kurioje jis yra tik standartinė, kiekvienu metu lengvai pakeičiama detalė, žmogus dažnai atkreipia dėmesį į save agresyvumu ir cinizmu.

[313] Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*. New York, p. 68.

Vienatvės ir izoliacijos baimė, nevisavertiškumo jausmas, apatija, agresyvumas ir cinizmas yra slegiantys jausmai, jie sukelia kančią. Žmogus nenori kentėti, jis instinktyviai stengiasi patenkinti savo socialinius poreikius. Patenkinti tuos poreikius galima dvejopai. Vienas kelių – „į minią". Saugumo, meilės ir žmogiškųjų ryšių poreikį galima patenkinti savo priklausomybe išrinktajai grupei ar akla meile vadui. Žmogus tampa toks pat kaip visi, toks, kokį jį nori matyti kiti. Jis vykdo kitų norus ir pageidavimus, skatinamas ne tik izoliacijos baimės, bet dar labiau bijodamas tiesioginės grėsmės savo komfortui, laisvei ar net gyvybei. Žmogus pasirengęs paklusti bet kam, prisiderinti prie bet ko, kas suteikia jam saugumą ir išvaduoja iš abejonių. Žmogus, tapęs identiškas tūkstančiams kitų, nebepatiria vienatvės ir neramumo jausmo. Tačiau jame išnyksta nuosavas „aš", savimonė tampa iš viso neįmanoma. Taip atskiro žmogaus sąmonė sutampa su masine, arba totalitarine, sąmone.

Totalitarinė sąmonė atsiranda ne savaime, ji kryptingai kuriama, skatinama ir valdoma. Pirmiausia sąmoningai yra suardoma pilietinė sąmonė. Atskiras individas suvokia, jam yra įteigiama, jog bausmė jam bus taikoma ne už tai, ką jis daro, o už tai, kas jis yra ar kuo jį laiko kiti. Tariama, inkriminuojama kaltė žadina baimės jausmą. Nors individas kaltės nejaučia ir jos nepripažįsta, nors ji jam neteisingai primetama, tačiau tai yra garantuota prielaida atsirasti baimės „virusui", kuris veikia tarsi fermentas, paversdamas socialiai ir politiškai organizuotas visuomenės struktūras amorfiškomis ir totalinėmis, tai yra paklusniomis ir tyliomis. Po to nutrinama riba tarp gėrio ir blogio. Griūna individo moralinė sąmonė. Šį griuvimą sustiprina tai, jog totalitarinėje visuomenėje individas pats nieko negali spręsti, nes, kas gera ir kas bloga, yra nurodoma „iš viršaus". Ir galų gale nepritekliai, materialiniai sunkumai griauna žmogaus fizinį egzistavimą.

Išklibinta pilietinė ir moralinė sąmonė yra geras molis nulipdyti pageidaujamą minios žmogų. Totalitarinės sąmonės formavimo ideologija būna nukreipta ne į loginį mąstymą, bet į kasdienę sąmonę, į sveiką protą ir į jausmus[314]. Pagrindiniai šitokios ideologijos teiginiai yra tokie: tiesa – viena, nes negali būti dviejų tiesų; teisingas kelias – visada vienas; vadas – irgi vienas. Taip formuojama totalitarinė pasaulėžiūra, kuria vadovaujantis nurodomas „bendras reikalas", todėl visi turi laikytis „vienintelio teisingo kelio". Ir tik tai yra tiesa, o visa kita – melas. Jeigu individas nesilaiko šių

[314] Kasdienėje kalboje jausmai sutapatinami ir vadinami emocijomis.

sveikam protui akivaizdžių taisyklių, – jis klysta. Jeigu jis nepripažįsta savo klaidų, – jis yra priešas (grupės, organizacijos, visuomenės, valstybės). Ideologija, paremta nepaliaujamu išorės ir vidaus priešų ieškojimu, tampa „apsupties" ideologija, ypač stipriai veikiančia žmogaus sąmonę materialinio trūkumo sąlygomis. „Apsupties" ideologija stabdo žmogaus kritiškumą, blokuoja ne tik kritiką, nukreiptą į išorę, bet ir kritiką pačiam sau. (Pats švelniausias būdas tai įdiegti yra tolerancijos reikalavimas.)

Būtinas masinės sąmonės elementas yra mistinis vadas. Vadas turi būti aiškus ir paprastas. Vado pagalbininkė yra grupė, paprastai skelbianti, jog atstovauja „žmonėms", tai yra masei[315]. Jėga, o todėl ir tiesa, visada yra daugumos pusėje. Prievarta mažumos atžvilgiu sukelia daugumos entuziazmą, nes dauguma – minia, nuo to tampa dar glaudesnė, o jai priklausantis individas patiria išsiilgtą saugumo jausmą. „Masė nušluoja viską: kitonišką, įžymų, individualų, tobulą ir rinktinį. Žmogus, kuris yra ne toks kaip visi, rizikuoja būti išstumtas. <...> dabar „visi" – tik masė", – rašė J. Ortega y Gassetas 1932 metais[316].

Praėjus septyniasdešimčiai metų, mūsų skaitmeninių technologijų amžiuje atsiranda naujų minios kūrimo būdų. Vienas iš būdų – „minčių kontrolė"[317]. N. Chomsky nuomone, „kontrolė yra kur kas aktualesnė laisvesnėms visuomenėms, kur botagu paklusnumo neužtikrinsi"[318]. Jo nuomone, natūralu, jog šiuolaikinės minčių kontrolės institucijos atsirado būtent pačiose laisviausiose visuomenėse. Pradininkė buvo Didžioji Britanija, kurios įsteigta Informacijos ministerija ėmėsi „vadovauti beveik viso pasaulio nuomonei"[319]. Reikia pabrėžti, jog viešosios nuomonės kontrolės, arba „minties kontrolės", technikos ir metodai keitėsi, pasireikšdavo kaip propaganda ir ideologija totalitarinėse valstybėse ir pan. Tačiau šiuo metu „juos visus užgožia viešųjų ryšių industrijos pasiekimai"[320]. Tandemas „minčių kontrolė" ir ideologija nusilpusiose visuomenėse veikia tarsi išpurentoje dirvoje.

---

[315] Šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje susiduriame su analogišku grupiniu reiškiniu – mobingu.

[316] Ortega y Gasset, José. (1993). *Masių sukilimas*. Vilnius: Mintis, p. 28.

[317] Viena iš teorijų, liečiančių „minčių kontrolę", siekia Davidą Hiume, kuris teigė, jog opinijos kontrolė pagrindžia bet kokią valdžią.

[318] Chomsky, Noam. (2011). *Hegemonija arba išlikimas*. Kaunas: Kitos knygos, p. 14.

[319] Ten pat, p. 14–15.

[320] Randal, Marlin. *Propaganda and the Ethics of Persuasion*. Peterborough, N.Y.: Broadview Press, 2002. Cit. iš N. Chomsky, p. 15.

Monistinis mąstymas

Totalitarinė sąmonė, arba „vieninga linija“, turi savo filosofinius pagrindus, kurių esmę išreiškia sąmonės vienybės, arba monizmo, principas, kuriuo vadovaujantis nereikia daugybės sąmonių, nes viską, kas teisinga, išreiškia „sąmonė apskritai“, nesvarbu, kaip tą sąmonę vadinsime – „moksline“, „klasine“, „tautine“, „partine“ ar kitaip. Atskiro individo sąmonė gali reikštis tik kaip suklydimas: vienintelė galimybė ātskirai sąmonei save išreikšti yra klaida. Kitaip tariant, vienõs sąmonės pakanka visiškam ir galutiniam pažinimui. Daugybės sąmonių nė nereikia, nes jos *a priori* klaidingos. Teisinga gali būti tik pritarianti, arba tapati, sąmonė. Vienintelis sąveikos būdas tokiame pažinime gali būti tik klaidos nurodymas nežinančiajam ar klystančiajam, bet ne dialogas ir ne žinojimų sąveika. Visa, kas teisinga, aprėpia viena sąmonė. Monizmo principu paremtas, arba „monologinis“, mąstymas supaprastina pasaulio aiškinimą ir yra visų ir visokiausių ideologijų pagrindas.

Totalitarinė visuomenė ir monistinė sąmonė primena, nors ir gerokai iškreiptu pavidalu, iki-individualistinę, ikiasmenybinę sąmonę. Joje iš individo atimamas savo individualios vertės supratimas. Iš monistinės sąmonės kyla ir suvokimas, jog istorija prasideda tik dabar. Iš čia politinis šamanizmas: viskas, kas vyksta po politiko ar jauno mokslininko nosim, esą vyksta „pirmą kartą“. Kiekvienai Naujai visuomenei reikia Naujo žmogaus, kuris, be abejo, visada yra pirmasis, „pirmūnas“, pionierius, nes iki jo istorijoje nieko nebuvę, o jeigu ir buvę, tai viskas nieko verta. Taigi nubraukiama visa praeitis. Lietuvoje kilęs istorijos kaip mokslo ir kaip mokymosi dalyko niekinimas ir net visiškas atsisakymas jos mokytis rodo, jog šia kryptimi ideologija yra daug nuveikusi. Ši Z kartos nuomonė kelia didelį nerimą.

Žmogus, nors šiek tiek išmanantis istoriją (savo šalies, kultūros, atskiro mokslo), pastebės, jog „nieko nauja nėra po saule“, jog mes stovime ant praėjusių epochų pilkapių ir ant gyvenusių karžygių pečių, jog mes esame tik tąsa ir blogo, ir gero, kas buvo iki mūsų. Ištrinta istorinė sąmonė, nutraukta istorinė atmintis, ugdomas „vakuuminis mąstymas“ be vargo leidžia diegti monistinį mąstymą, kitaip tariant, „vienintelį teisingą“ mąstymą. Žmogus minia pirmiausia yra žmogus be praeities, be istorijos, taigi, ir be ateities. Pasak Ch. Ortegos y Gasseto, tai žmogus, neturįs kilnumo, *sine nobilitate,* snobas[321]. Toks žmogus lengviausiai pasiduoda visokioms siūlomoms

[321] Ortega y Gasset, José. (1993). *Masių sukilimas*. Vilnius: Mintis, p. 76

iniciatyvoms, nes jo sveikas protas kasdienės sąmonės lygmenyje nėra tas įrankis, kuris padėtų susigaudyti gudriai paspęstuose spąstuose.

Visuomenės anomijos

Skurdi arba sunaikinta kultūra, ištrinta istorinė sąmonė ir sunaikinti jos reiškėjai, suardyta pilietinė sąmonė lemia visuomenės anomiją ir „kolektyvinį imuninės gynybos praradimą“ (J. Baudrillard). Anomija yra tokia visuomenės ar socialinės grupės būsena, kai individai praranda elgesio normas ir idealus, iki tol dariusius jų gyvenimą reikšmingą. To pasekmė – prievarta, terorizmas, narkomanija, taip pat depresijos ir fašizmas.

Reikia turėti omenyje, jog vien tik kritika ir pasmerkimas nepadeda anomijas panaikinti. Vienašalė kritika apskritai yra reakcinga veikla. Ką nors vienareikšmiškai pasmerkdama, visuomenė paskęsta savo veidmainystėje. Kritika dažnai nebeleidžia sukurti nieko savito, pozityvaus ir stumia žmogų ir visuomenę į nevisavertiškumą.

Visuomenė be pakankamo kiekio asmenybių, kaip kūrybiško mąstymo subjektų, kaip pilietinio atsparumo puoselėtojų, kaip minties įvairovės saugotojų, praranda imunitetą (pasipriešinimą), ji suserga ir tampa labai silpna. Klausimas: kaip išgydyti sergančią visuomenę, šiuolaikinėje filosofijoje virsta problema – kaip įveikti šį totalitarinį-monologinį mąstymą? Socialinės filosofijos ir kultūros ryšys išryškėja per integracinę asmenybės, atviros visuomenės ir individo tapatumo analizę.

Kaip inovatyviai kuriama minia?

Skirtingybių ir ypatingybių visuma reiškia pusiausvyrą, gyvą struktūrą. Skirtingas mąstymas yra išlikimo instinktas – kuriantis veržlumą, drąsą, ir išradingumą. Vienodybė kuria chaosą.

Vienodinimu, nors tai ir absurdiškai skamba, užsiima mūsų inovacinių laikų vadybininkai. Būtent todėl vadybininkams suteikiama absoliuti laisvė. Jie mažai išmano apie kūrybiško darbo turinį ir tikslą – jie negali to išmanyti dėl savo siaurai tikslinio išsilavinimo – ir viską sutalpina į lenteles, schemas ir anketas. Šioje veikloje svarstoma tik kiekybė – visiškai vienodas negyvas darinys, tai yra rodikliai, nesvarbu, ar tai gyvi žmonės, ar išoriniai diskai. Kokybė vadybai trukdo, nes kokybė nėra vienalytė, vienamatė, kelia vadybai nesuprantamas problemas. Maža to, nors pagal vadybos esmę ir apibrėžimą vadybininkai privalo tvarkyti, reguliuoti procesus, tuo tarpu

realiame gyvenime jiems duota teisė tvarkyti žmones, profesionalus, kurių darbo jie visai neišmano. Bet „Viską reikia suvienodinti centro valdomos tironijos labui“, – praneša Stefanas Whilde'as[322]. Šiuolaikinis žmogus „nukenksminamas, politiškai paverčiant jį normos kopija“[323].

Dabarties visuomenei isteriškai siūlomas šūkis – „Lai viešpatauja individas. Vyras ar moteris – neturi jokios reikšmės“[324], – iš pradžių atrodo nekaltas ir netgi humaniškas, tačiau tai – „suklasifikavimas“, individo parengimas miniai. Tą padaryti padeda ir praėjusios modernybės epochos mokslas, kuris iš esmės yra atavizmas mūsų epochoje, tačiau kuris „šlovinamas kaip civilizacijos šedevras, o jo įrankis vadinamas klasifikacija. <...> Taigi, mes viską klasifikuojame ir kategorizuojame iki menkiausių sudėtinių dalelių: augalus, mineralus, metalus, gyvūnų rūšis, anatomiškai skaidome kūną. Tačiau klasifikuoti žmones pagal tautą, rasę, kastą arba klasę – politiškai nekorektiška. Visi mes verti vienodai. <...> jei [klasifikacija] daroma su žmonėmis – esame naciai“[325], – rašo St. Whilde'as.

Ar ne čia priežastis, kad laimi vienodai ir „teisingai“ mąstantys?

Ar ne čia priežastis, kad taip palankiai žvelgiama į tos pačios lyties poras? Kadangi gyventi, draugauti, bendrauti su skirtingos lyties individu reikia pastangų, net drąsos; norint gyventi saugiai, be papildomų problemų – reikia būti identišku, vienodu. Ar tiktai gėjai ir lesbietės nėra tos pačios glaudžios minios du sparnai, tos pačios ideologijos aukos? Jie tampa „makaronais tarp kitų makaronų“, kaip pasakytų St. Whilde'as.

Melo anatomija

Melo buvo visais laikais. Kuo nauju pasipildė šis reiškinys dvidešimt pirmojo amžiaus Europos erdvėje ir Lietuvos visuomenėje? Ši tema reikalautų atskiro daugiadisciplinio tyrimo. Čia mes paliesime tiktai šią problemą socialiniuose santykiuose darbo vietoje, kad pamatytume siaubingai nuasmeninančias melo pasekmes, vedančias į žmogaus, kaip asmenybės, žlugimą.

Ketvirtajame amžiuje prieš mūsų erą Platonas „Valstybėje“ svarstė apie „teisingumą patį savaime“ ir neteisingumo tariamą „naudą“. Penk-

[322] Whilde, Stefan. (2011). *Zaratustra kalba makaronams*. Kaunas: Kitos knygos, p. 47.
[323] Ten pat, p. 49.
[324] Ten pat, p. 48.
[325] Ten pat, p. 83.

tajame mūsų eros amžiuje patristikos tėvas šv. Augustinas rašė, jog tiesa yra reikalinga ir būtina, nes „nustojus paisyti tiesos, visi dalykai tampa abejotini“[326]. Melo prigimties ir pasekmių klausimai buvo svarstomi filosofų tyrinėjimuose per visą Vakarų istoriją. Aštuonioliktajame mūsų eros amžiuje I. Kantas „Praktinio proto kritikoje“ rašė, jog reikia sakyti tiesą bet kokiomis aplinkybėmis, jog „teisingumas turi būti pripažįstamas dėl grynojo proto poreikio kaip aukščiausiojo moralės principo – maksimos – pagrindas“[327]. Filosofo nuomone, melas kenkia žmonijai, nors pats melagis gal ir gauna iš to naudos.

Tapatus žmogus turi savimonę ir savivertę. Tapatus, suverenus žmogus yra sau pakankamas, arba, kaip sakė I. Kantas, yra protinga būtybė, kurios esmė yra inteligencija: „vadinasi, aukščiausias gėris pasaulyje galimas tik tiek, kiek pripažįstama pirmoji prigimties priežastis, kuriai būdingas moralės nuostatą atitinkantis priežastingumas. O būtybė, kuri sugeba elgtis pagal dėsnių vaizdinį, yra i n t e l i g e n c i j a (protinga būtybė), ir tokios būtybės priežastingumas pagal šį dėsnių vaizdinį yra jos v a l i a“ (išskirta autoriaus – *J. M.*)[328]. Taigi, neteisingumas (melas) labiausiai kenkia pačiam veikėjui, nes jis netenka inteligencijos kokybės.

Melas kaip prisitaikymo mechanizmas

Dvidešimt pirmojo amžiaus pradžioje darbo aplinkoje melas suveša tada, kai „organizacijos taisyklės tampa neveiksmingos. Esant tokioms aplinkybėms, žmonės pradeda veikti už sistemos ribų ir meluoti, bandydami tai paslėpti. Toks melas vadinamas organizaciniu, nes dažniausiai organizacijos valdžia žino, kas vyksta, tačiau nieko dėl to nedaro, nes tam pritaria“[329]. Darbdaviai meluoja, kai nori išvengti nemalonių situacijų, pavyzdžiui, kai atleidžia darbuotojus, kai paaukština to nevertus, tačiau negali ar nenori nurodyti priežasties, kuri dažniausiai yra egoistiška ir neteisinga, todėl sugalvoja diplomatiškesnę, organizacinę, priežastį. Vadovybė meluoja, jei koks nors melagingas pažadas gali paskatinti darbuotojus dirbti,

---

[326] St. Augustine. Lying. Treatises on various Subjects // *Fathers of the Church*. Edited by R. J. Deferari. New York: Catholic University of America Press, 1952. T.14, p. 14. (Cituojama iš Scott, Gini Graham. (2012). *Visa tiesa apie melą: Kodėl meluojame, kaip ir ar galime gyventi nemeluodami?* Kaunas: Obuolys, p. 49).

[327] Kantas, Imanuelis. (1987). *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis, p. 171.

[328] Ten pat, p. 148–149.

[329] Scott, Gini Graham. (2012). *Visa tiesa apie melą: Kodėl meluojame, kaip ir ar galime gyventi nemeluodami?* Kaunas: Obuolys, p. 111.

įtempus visas jėgas, nors vėliau vadovų lūkesčiai gali ir nepasitvirtinti, nes vieni darbuotojai dirbdami netenka jėgų ir sveikatos, kiti ima išsisukinėti, treti ima ieškoti stimuliuojančių priemonių.

Darbuotojai griebiasi visokiausio melo: apie savo tariamus pasiekimus praeityje, siekdami paaukštinimo – vėliau niekas nesigilina į tuos melagingus „pasiekimus" praeityje; meluoja, norėdami gauti tai, kas jiems nepriklauso, – pareigas, postą; meluoja, pasisavindami svetimus darbus[330].

Melas kaip persekiojimo ginklas

Melas būna ne tik apsisaugojimo, bet ir puolimo ginklas. „Jei darbdaviai sukurs konkurencingą, uždarą ir nepalaikančią aplinką, darbuotojai ims vieni kitiems meluoti, nes tokia atmosfera verčia žmones jaustis nesaugiai ir melas tampa šarvu, apsaugančiu nuo grėsmingų ar tokiais laikomų aplinkinių"[331], – prie tokios išvados prieina G. G. Scottas. Meluoja dėl paaukštinimo, sumenkindami kolegas, prisiimdami svetimus nuopelnus; meluoja iš pavydo bendradarbiams – šmeiždami, menkindami, išgalvodami nebūtas ydas. Meluojama į abi puses – ir darbdaviui, ir šmeižiamajam. Pagal visas psichologijos meno taisykles, meluojant melas primetamas pačiam apmeluotam žmogui. Taigi, šis apjuodinamas iš visų pusių.

Ypač išskirtinas melas iš pavydo, iš keršto, jog kitam pasisekė, o „turėjau laimėti aš"; iš varžymosi dėl pozicijos: „turėjo į tą postą išrinkti mane". Tai melas, kenkiant kitiems darbuotojams, kai kenkėjas mano, jog jis atrodys geriau, jei kiti bus apjuodinti. Net grupė, jausdama, jog ji iš esmės yra silpna, kerštauja meluodama ir pajuokdama. Tai rodo grupės narių savigarbos neturėjimą. Šitokio persekiojimo ir ujimo darbo vietoje nebaudžiamumas, netgi jo bruožų neįvardinimas (Lietuvoje toks reiškinys dar neįvardinamas ir nebaudžiamas), abi puses – ir persekiotojus, ir auką palieka likimo valiai, o visuomenę (įstaigos bendruomenę?!) – susiskaldžiusią į smulkias „vieno individo" daleles.

G. Scottas pabrėžia, jog tokį melą „skatina išlikimo jausmas"[332]. Tačiau individas nesuvokia, jog tai pats tiesiausias jo žlugimo kelias. Melas

[330] Pvz., pasiima sau ar savo draugams originalius dėstomųjų dalykų kursus universitetuose, melagingai išstumdami patį autorių; meluodami publikuoja „savo" darbus, kuriuose ištisi puslapiai nuplagijuoti nuo kolegų darbų.

[331] Scott, Gini Graham. (2012). *Visa tiesa apie melą: Kodėl meluojame, kaip ir ar galime gyventi nemeluodami?* Kaunas: Obuolys, p. 117.

[332] Ten pat, p. 257.

gal ir duoda trumpalaikės naudos, bet negrąžinamai suardo žmogaus sielą, sudrasko bendriją ir visuomenę. Melas griauna pasitikėjimą visuomenėje. Tai pats tikriausias, tobuliausias, šimtaprocentinis griovimo ginklas (tai ir naudojama šiuolaikiniuose informaciniuose karuose).

3. Mobingas, arba valia smurtui civilinėje visuomenėje

Prarastas orumas

Stefanas Zweigas rašo apie dvidešimtąjį šimtmetį: „kiek žmogaus orumo prarasta šiame šimtmetyje". <...> „Nuolat turėjai jausti, kad tu, gimęs laisvu žmogumi, esi ne subjektas, o objektas, kad niekas nėra tavo teisė, o viskas yra valdžios malonė."[333] Nuolat buvai kamantinėjamas, registruojamas, numeruojamas, perliustruojamas, antspauduojamas. Žmogus tampa mažiau pasitikintis savimi, nepatiklesnis savo paties atžvilgiu[334]. Subjektas tokiomis sąlygomis virsta objektu, traktuojamas kaip objektas. Prieš žmogaus nužmoginimą filosofai kovoja nepabaigiamą karą. Prancūzų egzistencializmo filosofijos klasikas J.-P. Sartre'as kuria savo subjekto filosofiją, norėdamas išsaugoti žmogiškumo esmę[335].

Po Antrojo pasaulinio karo Vakarų pasaulis priprato prie neteisiškumo ir brutalumo bei agresyvumo. Pokario metais atsirado naujų niuansų: viešo kankinimo malonumas, psichologinis kankinimas bei rafinuoti pažeminimai. Dešimtmetis po dešimtmečio, menkėjant visuomenės kultūriniam sluoksniui, šios ydos suvešėjo, tapo beveik kasdieniais santykiais. Atsirado naujų „sąmoningo ciniško amoralumo" būdų, pasak S. Zweigo, pažeminti kitą žmogų.

Mūsų naujasis dvidešimt pirmasis šimtmetis toliau praranda orumą, sąžiningumą, atsakomybės sampratas. Žmogaus gyvybė netenka vertės ne tik kare, bet ir civiliniame gyvenime. Nusivylusių vidutinybių mentalitetas žadina valią smurtui. Pažeminimo formos tampa savaime suprantamos: kaip tik vidutinybės šioje srityje yra išradingos[336]. Dvasinio persekiojimo,

---

[333] Zweig, Stefan. (2014). *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai*. Vilnius: Tyto alba, p. 439, 440.

[334] Ten pat, žr. 440–441.

[335] Žr. Morkuniene, Jurate. *Social Philosophy: Paradigm of Contemporary Thinking*. Washington: CRVP. 2004, p. 29–68.

[336] Šiais trapios dvasinės Nepriklausomybės laikais pažeminimo forma yra ir dėstytojų teismai universitetuose – vadinamosios etikos komisijos. Čia paprastai teisus yra tas, ką buvo iš anksto numatyta išteisinti. Pažeminimas yra ir neteisingų studentų skundų pripažinimas, kai studentai skundžia tyčia,išsigalvodami kaltinimus.

skundimo, melo, apgaudinėjimo ir „nesikišimo“ mentalitetas persmelkė visuomenę ir gyvuoja iki šiol. Ypač jis ištobulintas taikioje demokratinėje visuomenėje santykiuose tarp individų. Tie santykiai jau įgauna klasikinį charakterį ir turi savo pavadinimą. Tai mobingas, arba psichologinis persekiojimas darbe.

Mobingas, arba psichologinis persekiojimas darbe

Mobingo tyrimus pradėjo švedai, daug tyrimų šioje srityje vėliau atliko vokiečiai. „Jau prieš dešimt metų vokiečiai daugelyje įmonių turėjo mobingo konsultantų, kurie mobingo aukoms padėjo spręsti jų problemas. Sunku pasakyti, ar Lietuvoje įmanoma tokia praktika, dažnai nutinka taip, kad vadovas lygiai taip pat suinteresuotas žmogaus engimu ir išgujimu iš darbo vietos“, – abejoja psichologinį persekiojimo darbo vietoje tyrusi Jolita Vveinhardt. Lietuvoje nėra imamasi adekvačių priemonių, kad būtų išvengta smurto darbe arba padėta jį patyrusiems: „Įstatymo, kuris gintų nuo mobingo, Lietuvoje nėra ir, manau, dar negreit atsiras, nes tai yra patogus būdas priversti žmogų išeiti iš darbo, ir – be išeitinių kompensacijų. Žmogus priverčiamas išeiti savo noru arba surandamas pagrindas. Pavyzdžiui, užverčiamas tokiu krūviu, kad neįmanoma susidoroti, ko nors nepadaryti ar padaryti su klaidomis.“[337] Pasak J. Vveinhardt, mobingo aukoms psichologai dažniausiai siūlo vienintelį kelią – negadinti sveikatos ir palikti organizaciją. Tačiau jei socialinės rinkos ekonomiką propaguojančiose šalyse (Vokietija, Skandinavijos šalys) toks pasiūlymas – visiškai natūralus, Lietuvoje jis būtų sunkiai realizuojamas dėl silpnai išvystytos socialinės apsaugos sistemos[338].

Mobingas yra patogus būdas susidoroti su kolega. Daug paprasčiau uiti, žeminti ir įžeidinėti kolegą, pavaldinį, kai to nedraudžia šalies įstatymai. Pasak J. Vveinhardt, dažniausiai psichologinį terorą patiria kuo nors – žiniomis, emocinėmis, socialinėmis, ypač darbinėmis ypatybėmis – išsiskiriančios asmenybės. Darbo aplinkoje tai dažnai į perfekcionizmą linkę, gabūs, darbštūs asmenys.

Žemina tie, kurie nepasitiki savo jėgomis ir negali kovoti su konkurentu sąžiningomis, sveika konkurencija paremtomis priemonėmis. „Sukuriamas

[337] Vveinhardt, Jolita. (2011). *Mobingas – patogus būdas susidoroti su kolega* // *Ekonomika*. 2011 m. balandžio 10 d. www.ekonomika.lt

[338] Vveinhardt, Jolita. (2010). Pastatyti į vietą. Kalbino Vytautas Strazdas //*Dialogas*. 2010 m. lapkričio 5 d. www.dialogas.com

psichologinis diskomfortas darbščiam ir gabiam darbuotojui daugeliu atvejų garantuoja jo produktyvumo kritimą, o kartu uždega žalią šviesą konkurentui. Skleidžiama nuomonė, kad auka nieko nesugeba, jo darbas nuolatos kritikuojamas. Dažniausiai siekiama įvairiausiais būdais sukurti nepakeliamas sąlygas, kad auka išeitų pati arba būtų atleista, kaip „prastas" darbuotojas. <...> Vadinamieji „moberiai" nėra išskirtinio intelekto asmenybės, naudoja primityvius, bet veiksmingus psichologinio smurtavimo metodus."[339]

Deja, Lietuvoje, skirtingai, nei pavyzdžiui, Vokietijoje, Skandinavijos šalyse, nėra specialių mobingo aukas ginančių teisės aktų[340]. Lietuvoje ši problema laikoma mažareikšme. Darbuotojas turi prisitaikyti prie tokių sąlygų. Jis netgi dažniausiai pats neišeina iš darbo, nes lauktų bedarbystė, jis kenčia. Mokslininkė teigia, jog „žmogus dirba tai, kas priklauso, tačiau mechaniškai ir psichologiškai save atribodamas nuo visko. <...> Taigi norint „suėsti" kolegą, pirmiausia apie jį paskleidžiama neigiama (dažniausiai pramanyta) informacija. Gandai yra viena iš priemonių susidoroti su netinkamu žmogumi kolektyve. Tai, ką užsieniečiai pavadintų priekabiavimu, engimu, mobingu, ignoravimu – mums kaip ir normalu. Esame įpratę. Lietuviai kantrūs. Reikia išsaugoti darbo vietą, maitinti šeimą, mokėti mokesčius – bala nematė, tegul drebia ant manęs. Skaudžiausia, kad apie tai kalbėti, gilintis yra nepriimta. Dauguma vadovų, įmonių savininkų nepratę į žmogų žiūrėti kaip į žmogų. Išspausiu kaip citriną ir išmesiu, kai tapsi nebereikalingas. Tokių, kaip tu, – už durų laukia šimtai..."[341].

Higienos instituto Sveikatos tyrimų centro Profesinės sveikatos tyrimų centro vadovė ir 2008–2010 metais įgyvendinto projekto „Psichologinio smurto darbo vietose paplitimas, pasireiškimo formos ir rizikos veiksniai" vadovė B. Pajarskienė pabrėžė psichologinio smurto prevencijos darbo vietose svarbą: „Tyrimo tikslas buvo išsiaiškinti ne tik psichologinio smurto ir keturių jo apraiškų – žeminimo, ujimo, grasinimo ir priekabiavimo – dažnį, bet ir rizikos veiksnius."[342]

---

[339] Ten pat.

[340] Vveinhardt, Jolita. (2011). Mobingas – patogus būdas susidoroti su kolega // *Ekonomika*. 2011m. balandžio 10 d. www.ekonomika.lt

[341] Vveinhardt, Jolita. (2012). *Apie šerchanus ir šakalus kolektyve*. Kalbino Romualdas Baliutavičius // Šiaulių naujienos. 2012 m. birželio 18 d.

[342] Pajarskienė, Birutė. (2010*). Pažemintųjų ir nuskriaustųjų kaltė*. Kalbėjosi Milda Kniežaitė // *Lzinios.lt*. 2010 m. rugpjūčio 17 d. http://lzinios.lt/lzinios/print.php?idas=142494. Psichologinis smurtas apskritai yra tyčinis valdžios prieš kitą asmenį ar darbuotojų grupę naudojimas, veiksmai, kurie gali pakenkti fizinei, protinei, dvasinei, moralinei ir socialinei

B. Pajarskienė pateikė gautus skaičius, kurie, pasak jos, rodo, kokie baisūs yra darbo santykiai Lietuvoje. Kas ketvirtas tyrime dalyvavęs Vilniaus ir Klaipėdos darbuotojas darbe patiria užgaulų pasikartojantį elgesį arba priekabiavimą. „Reikia pabrėžti, kad ujimas – tai ne vienkartinis priekabiavimas, o dažnai pasikartojantis žmogų žeidžiantis elgesys“, – aiškina mokslininkė[343]. Vilniuje per 12 mėnesių darbe psichologinį smurtą patyrė 45 proc. apklaustųjų, iš jų 43 proc. vyrų ir 46 proc. moterų. Pasak tyrėjos, būdingos dvi psichologinio smurto formos: žeminimas, tai yra žmogų menkinantis elgesys, dėl kurio darbuotojas gali pasijusti negerbiamas ir nevertinamas. Mažai atsilieka ir ujimas – pasikartojantis užgaulus elgesys, siekiant kerštingai, piktybiškai pažeminti ar pakenkti darbuotojui. Žeminimas, patyčios, ujimas, grasinimas ir priekabiavimas,– šiandien dažnai naudojami siekiant išguiti darbuotoją iš darbovietės. „Būtent šios psichologinio smurto formos pasaulyje daugiausia tyrinėjamos, – pabrėžė mokslininkė, – nes toks elgesys yra ne atsitiktinis, bet pasikartojantis ir nuolat vykstantis.“[344] Kita vertus, psichologinį smurtą dažniausiai patiria daugiausia kontaktų su kitais žmonėmis, dažniausiai klientais, palaikančios profesijos: „Psichologinio smurto atžvilgiu pavojingiausios yra komunikaciniu požiūriu atviros profesijos“, – įsitikinusi B. Pajarskienė.

Mokslininkė ypač atkreipė dėmesį į ujimo darbe riziką. Higienos instituto atliktų tyrimų duomenimis, stresas darbe daro įtaką žmonių depresyvumui ir kliniškai patvirtintai depresijai. Užsienio šalių atlikti tyrimai rodo, kad asmenys, darbe patyrę psichologinį smurtą, net nusižudo. „Nors moksle šis reiškinys tiesiogiai siejamas su stresu, nuovargiu, dirglumu, nerimu, depresija, širdies ir kraujagyslių ligomis, psichosomatiniais simptomais,

gerovei. Mokslininkų žodyne netgi atsirado nauja šį reiškinį apibūdinanti sąvoka – mobingas – reiškianti „gaujos puolimą“. Mobingas – tai ilgalaikė, sistemiškai taikoma psichologinė prievarta, kurią vienas žmogus ar grupė taiko vienam žmogui. Beje, šis žodis kaip mokslinė sąvoka pirmiausia pradėtas vartoti tiriant gyvūnų elgseną.

[343] Pajarskienė, Birutė. (2012). *Kas ketvirtas vilnietis ir klaipėdietis darbe yra ujamas kolegų arba darbdavių* // Kalbėjosi Inga Saukienė // *Delfi. lt*. 2012 m. liepos 8 d. http://www.delfi.lt/verslas/verslas/kas-ketvirtas-vilnietis-ir-klaipedietis-darbe-yra-ujamas-kolegu-arba-darbdaviu.d?id=59060987

[344] Ten pat. Ujimo ir priekabiavimo dažnį Vilniaus ir Klaipėdos darbo vietose tyrinėjusi mokslininkų darbo grupė ujimą apibrėžia kaip agresyvų elgesį, ne trumpiau kaip 6 mėnesius besitęsiantį ir ne rečiau kaip kartą per savaitę pasikartojantį piktnaudžiavimą valdžia, socialinę izoliaciją, nepagrįstą atlikto darbo ar asmens kritiką, darbui būtinos informacijos slėpimą, šmeižtą ar žeminimą, perdėtą kontroliavimą, pernelyg didelio darbo krūvio ar nerealių darbo atlikimo terminų skyrimą.

miego sutrikimais, galvos, skrandžio, nugaros skausmais ir net savižudybėmis, Europos įmonių apklausos apie naują ir kylančią riziką (ESENER) rezultatų duomenimis, net apie 93 proc. apklausoje dalyvavusių Lietuvos įmonių vadovų ujimo ar priekabiavimo darbe nelaiko susirūpinimą keliančia problema."[345]

Mokslininkės įsitikinimu, projektas sumanytas labai laiku, nes Lietuvoje ta kryptimi nieko nedaroma. Atliktas IV Europos darbo sąlygų tyrimas parodė, kad Lietuvos darbo vietose ujimo ir priekabiavimo, arba ujimo ar priekabiavimo dažnis *dvigubai* didesnis už Europos Sąjungos vidurkį, dėl amžiaus darbuotojai diskriminuojami *du kartus dažniau* palyginti su Estija ir *keturis kartus dažniau* palyginti su Latvija[346]. Be to, „apibendrinus 20 metų ujimo ir priekabiavimo įvairiose šalyse studijas, pastebėta, kad ši problema yra dažnesnė tarp dirbančiųjų protinį darbą. Taigi ujimą patiria normalų išsilavinimą ir dažnai protinį darbą dirbantys žmonės. Tai patvirtina ir mūsų tyrimo rezultatai ", – sako mokslininkė[347].

Psichologinio smurto darbe vykdytojai – *prastuomenė*

Psichologinio smurto darbe tema Lietuvoje yra visiškai privatus dalykas. Ši tema svarstoma tik draugų ir šeimos rateliuose. Kitaip pati smurto auka gali įgyti nevykėlio, kažkuo kalto neprisitaikėlio ar visai negabaus darbuotojo įvaizdį, nes darbuotojas turi būti jaunas, veržlus, optimistiškas, nugalėti sunkumus, būti „nekonfliktiškas" ir nešti pelną organizacijai.

Mokslininkė Agota G. Raišienė nedideliame straipsnyje pateikia išsamią psichologinio smurto darbe, arba mobingo, anatomiją, kur nušviečia daug dalykų, vykstančių ypač jai artimoje sferoje – mokslinėje įstaigoje. Remdamasi mobingo, kaip darbuotoją žlugdančio psichologinio spaudimo bei ujimo, apibrėžimu, autorė mobingą įvardina kiek platesne apimtimi, nei jis paprastai apibrėžiamas: tai, pasak autorės, yra ne šiaip gaujos, mafijos, bet būtent *prastuomenės* puolimas. „Galutinis tokio ujimo tikslas – išstumti

---

[345] Birutė Pajarskienė. *Kas ketvirtas vilnietis ir klaipėdietis darbe yra ujamas kolegų arba darbdavių.* Kalbėjosi Inga Saukienė // *Delfi.lt.* 2012 m. liepos 8 d. http://www.delfi.lt/verslas/verslas/kas-ketvirtas-vilnietis-ir-klaipedietis-darbe-yra-ujamas-kolegu-arba-darbdaviu.d?id=59060987

[346] Pajarskienė, Birutė. (2012).*Tyrimas*: *gydytojai ir mokytojai darbe žeminami bei ujami* // *Delfi.lt*. 2012 m. spalio 22 d. http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tyrimas-gydytojai-ir-mokytojai-darbe-zeminami-bei-ujami.d?id=59810403#ixzz3LgshX2vB

[347] Ten pat.

engiamą asmenį iš kolektyvo ar organizacijos.“[348] Iš pradžių žmogus pastebi esąs pajuokiamas, viešai menkinami arba visai ignoruojami jo darbo rezultatai, idėjos ir pasiūlymai. Persekiotojas stengiasi auką eliminuoti iš bendrų ir svarbių veiklų, įtikinti kitus bendradarbius, kad šis asmuo yra netinkamo profesinio lygio, kad „jo darbai banalūs“ arba jis yra blogo, nesugyvenamo būdo. Tam pasitelkiamas šmeižtas, apkalbos, melagingi išsigalvojimai.

Situaciją komplikuoja tai, kad puolantis smurtautojas savo veiksmus viešai dangsto tariamu mandagumu, net draugiškumu, rodo esąs dėl ko nors aukos įžeistas. Klausinėjamas puolėjas ima gintis, įžūliai vadindamas aukos liudijimą melu, ir pats prisiimdamas nukentėjusiojo vaidmenį.

Stipresniam psichologiniam persekiojimui būtinai reikalinga „palaikymo grupė“. Persekiotojas ją telkia melu, pusiau nutylėta tiesa ir manipuliaciniais veiksmais kaip, pavyzdžiui, sukeldamas baimę dėl galimų pasekmių neprisidėjusiems. Kartais suburta grupė išties įtiki, kad ujamasis bendradarbis nusipelnė nepagarbos, pajuokos ir pan. Ima veikti „rujos refleksas“[349]. Tada smurto, nukreipto į konkretų žmogų, mastas išauga, pasipriešinti tampa beveik neįmanoma. Nuolatinis mobingo darbo vietoje palydovas – sabotažas, kenkimas ir trukdymas dirbti. Tai suteikia persekiotojui naujų galimybių kaltinti auką „nesugebėjimu“ dirbti.

Šio reiškinio tyrimo specialistai vienbalsiai teigia, jog „tapti puolėju netyčia neįmanoma, nes smurtas prieš konkretų žmogų taikomas apgalvotai ir tikslingai“[350], paprastai norima jį išstumti iš darbo, nes jis, persekiotojo manymu, jį „užtemdąs“. „Lengvinanti“ aplinkybė agresoriui surandama ta, kad jis esąs nelaimingas individas, gal pats jaučiąsis nesaugus, gal čia veikia jo vaikystės traumos, gal jis yra toks menkas ir nedidelis, jog pasijusti didesnis gali tik kitą kuo labiau sumenkinęs. Tačiau tai jau psichologų svarstymo dalykas, niekaip nepateisinantis šio veikėjo pavydo, melo, manipuliacijų, šmeižto, skundimo ir dar kitų aktyvių veiklų, kuriomis siekiama sunaikinti auką.

„Pavyduolį kamuoja troškimas turėti kitų turtus, bruožus, talentus. Jis svajoja, kad niekas neturėtų to, ko jam pačiam taip trūksta, – subtiliai pa-

[348] Raišienė, Agota Giedrė. (2013). Intrigos ir psichologinis smurtas darbe: kaip atpažinti ir kovoti // *Psichologija Tau*. 2013 m. gegužės 28 d. http://www.delfi.lt/gyvenimas/karjera/intrigos-ir-psichologinis-smurtas-darbe-kaip-atpazinti-ir-kovoti.d?id=61468330

[349] JAV literatūroje kartais vadinamas „hienų gauja“.

[350] Raišienė, Agota Giedrė. (2013). *Intrigos ir psichologinis smurtas darbe: kaip atpažinti ir kovoti* // Psichologija Tau. 2013 m. gegužės 28 d. http://www.delfi.lt/gyvenimas/karjera/intrigos-ir-psichologinis-smurtas-darbe-kaip-atpazinti-ir-kovoti.d?id=61468330

stebi A. G. Raišienė. – Garbės troškimas taip pat kyla iš nevisavertiškumo ir vidinio nerimo, kad aplinkiniai palaikys jį nieku.“[351]

Teigiama, kad aukai „psichologinis smurtas sutrypia savivertę, pakerpa sparnus, o kartais net susargdina“[352]. Mūsų manymu, taip gali atsitikti, bet ne visada. Tai priklausys nuo puolamojo asmenybės, nuo savęs vertinimo, nuo supratimo, kad jo gyvenimo bei tikslų niekas atimti negali. Žinoma, tai yra apmaudu, kenčia ne tik nervų sistema, bet žlugdomi ir realūs darbai. A. G. Raišienė pataria „*nukauti agresorių*“. Šiuo atveju reikia prisiminti nemirtingus Senekos patarimus: „Išminčius saugosis, kad vertindamas jam skirtą įžeidimą, tuo nesuteiktų garbės įžeidėjui. Mat liūdintis dėl įžeidimo žmogus paprastai apsidžiaugia įžeidėjo palankumu. <...> Įžeidimus, plūdimus, gero vardo suteršimą tegu pakelia kaip priešų riksmą ir toliau krintančias ietis, kaip į šalmą pokšinčius, bet nesužeidžiančius akmenis. <...> Įžeidimo malonumo atėmimas iš įžeidėjo yra kerštо rūšis.“[353]

Be to, reikia neužmiršti, jog mobingas *nėra* dviejų asmenų konfliktas, kaip visais atvejais priimta teigti Lietuvoje, ypač etikos sargų komisijose – „paspauskite rankas, abi pusės kaltos“. Netiesa – yra užpultasis ir puolantysis agresorius. Taigi, „mobingą įveikti sudėtinga, nes sąlygas jam pirmiausia sudaro organizacijos kultūra“[354]. Kaip žinoma, liberalioje viešųjų įstaigų Lietuvoje, kur autoritetas gaunamas kartu su pareigomis, kur gaji „pusbrolių visuomenė“, kultūros temperatūra dažnai siekia nulį.

Žmogiškumo mirtis

Jau dvidešimt pirmajame amžiuje Z. Baumanas rašė: „Siekiantis išlikti, žudydamas kitų žmonių žmogiškumą, patiria savo paties žmogiškumo mirtį.“[355] Jis rašo apie niūrią, pasibaisėjimą keliančią pamoką, jo paties patirtą, ir rodančią nežmonišką kovą dėl išlikimo, kur „stipriojo teisė, didesnis suktumas, apsukrumas ar klastingumas padaryti viską, kad išgyventum ilgiau už silpnesnius ir nelaimingesnius, yra viena baisiausių holokausto pamokų. <...> Kad ši pamoka tiktų perimti, iš jos pirmiausia privalo būti kruopščiai pašalintos visos etinės konotacijos, turi likti tik nulinės sumos žaidimo dėl išlikimo

[351] Ten pat.
[352] Ten pat.
[353] Seneka, Lucijus Anėjus. (1997). *Apie sielos ramybę*. Vilnius: Vyturys, p. 155, 159, 161.
[354] Ten pat.
[355] Bauman, Zygmunt. (2007). *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą*. Vilnius: Apostrofa, p. 145.

esmė“[356]. Savo ruožtu, J-P. Sartre'o filosofijoje reiškinys vis dar *tebeturėjo etinę prasmę, nes priešas buvo įvardinamas: „Kitas – visada priešas.*“[357]

Šiuolaikiniame kasdieniame Lietuvos gyvenime, netgi negresiant žūčiai, neretai visuomenėje ima viršų panašios elgesio be sąmoningo suvokimo formos. Vyksta kova už geresnį būvį. „Gyvenimas yra išlikimas. Išlieka tas, kuris smogia pirmas. Kol esi stiprus, gali išeiti sausas, nenubaustas <...> Svarbiausia pasiekti viršų ir ten likti“[358], – taip Z. Baumanas mato šią kovą dvidešimt pirmajame amžiuje. Jei sistemai ar organizacijai tokie reikalingi, čia net ne stiprumo klausimas. Išlieka ilgiau sistemos tikslais veikiantys menkystos. Pati sistema nemėgsta stiprių. Deja, paprastai sistemos viršūnė *a priori* jau užimta, todėl kopimo aukštyn kovos būdai tampa dar niekšiškesni[359].

Savimi nepasitikintis, suvaržytas individas savo deformuotumą projektuoja į kitus individus. Tai, pasak J.-P. Sartre'o, – „suskilęs“, „sudraskytas“ žmogus. Suvaržyta išraiška pasireiškia visų pirma įžeidumu, pavydu ir gobšumu. Akivaizdžiausias elgesio požymis šioje sistemoje yra melas, kuris iškreipia tikrąsias elgesio paskatas ir motyvus. Tikrieji veiksmo motyvai tarsi ištrinami pavydinčiojo individo sąmonėje. Pasinaudodami Knudo Longstrupo apibrėžimu, pasakysime, jog individas „pernelyg gerai save vertina, kad toleruotų mintį, jog elgėsi neteisingai, tad skubama įsižeisti, norint nukreipti dėmesį nuo savo suklydimo, o šito pasiekiama, tapatinant save su nuskriaustuoju <...> Norint patirti pasitenkinimą dėl buvimo nuskriaustu, tenka sugalvoti skriaudas, kad jos galėtų tapti sau suteikiama indulgencija“[360]. Taip yra nuslepiamas veiksmo motyvas: „kita pusė apkaltinama pradiniu neteisingu elgesiu, visõs neteisybės pradėjimu, kuris pateikiamas tarsi tikrasis dramos veikėjas. Šitaip „aš“ visiškai tampa kenčiančiuoju, „aš“ yra veikiau kito veiksmų auka nei savarankiškas veikėjas.“[361] Pavyduolis skriaudikas tampa nuskriaustuoju. Jam tenka susirasti ir susi-

[356] Ten pat, p. 149–150.

[357] Žr. Sartre, Jean- Paul. (1960). *Critique de la raison dialectique*. T. 1. Théorie des ensembles pratiques. Paris: Gallimard.

[358] Bauman, Zygmunt. (2007). *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą.*Vilnius: Apostrofa, p. 150.

[359] Tyrinėtojai tokias sistemas vadina „nuodingomis organizacijomis“. (Žr. Martinuzzi, Bruna. (2013). 7 Signs You›re Working In A Toxic Office // *Open Forum,* 2013. https://www.americanexpress.com/us/small-business/openforum/articles/7-signs-youre-working-in-a-toxic-office/

[360] Knud Longstrup. After the Ethical Demand. Arhus University, 2002, p. 1–2 (cituojama iš Bauman, Zygmunt. *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą.*Vilnius: Apostrofa, p. 160).

[361] Bauman, Zygmunt. *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą.* Vilnius: Apostrofa, p. 166.

formuluoti „skriaudas“. Tada jau galima kaltinti kitą, nusižiūrėtą auką, jog ši pradėjo tą neteisybę. „Kartą pripažintà, tokia vizija atrodo išsipildanti ir save įtvirtinanti. Kad išsaugotų įtikinamumą, pasipiktinimas kitu turi būti vis baisesnis ir, svarbiausia, neįveikiamas ir kuo toliau, tuo labiau neatperkamas; iš jo kylančios „aukõs“ kančios turi būti pateikiamos kaip vis didesnės ir skausmingesnės, kad besiskelbiantis auka galėtų pateisinti vis žiauresnes „teisingo atsako“ į sukeltą skriaudą ar „apsigynimo“ nuo būsimų skriaudų priemones,“ – kondensuotai apibrėžia deformuoto individo sąmonės vingius Z. Baumanas[362].

Sąmokslas prieš pasitikėjimą ir tiesą

Panašu, kad šiandienos pasaulis rezga sąmokslą prieš žmogaus pasitikėjimą žmogumi ir tiesa. Tuo atveju, kai imama ginčyti tiesą vien dėl savęs įtvirtinimo, kyla būtinybė įrodyti, jog priešininkas yra neteisus, jo teiginiai nepagrįsti, taigi, galima jų nepaisyti. Bet koks argumentas, kurį beiškeltų priešininkas, esant tokiam ginčo tikslui, būtų *a priori* paneigtas, o priešininkas laikomas netinkamu pokalbiui, nes jis su savo argumentais esąs ne tik kvailas, bet dar ir nepatikimas, nes esąs žemesnio lygio, galbūt net siekia tik „pirmakursio studento lygį“[363].

Vis menkesnė mokslinių diskusijų galimybė, siekiant tiesos, rodo vis žemesnę mūsų mokslinės visuomenės kokybę: paneigti priešininko teisę ginčytis dėl tiesos dažniausiai naudoja ne tik pagal rangą ir užimamą vietą stipresnis, bet ir kolega, tačiau žemesnio kultūros lygio individas (čia neturime omenyje formalių diskusijų, kuriose kažkas pasakoma, bet nepažeidžiant „politkorektiškumo“).

Savęs įtvirtinimas, jaučiant savo silpnumą, reiškiasi ir kitais, jau klasikiniais tapusiais veiksmo būdais. Priešininkui atimama teisė gintis, būti išklausytam, „užkišama burna“. Z. Baumanas rašo: „atsisakymas pripažinti jo [priešininko] teisę būti išklausytam ir traktuojamam rimtai kaip asmeniui, turinčiam žmogaus teises, yra visiškas paniekinimas ir pažeminimas – skriauda, kurios negalima tyliai išgyventi, neprarandant žmogiško orumo.“[364] Buvo manoma, jog toks paniekinimas yra žmogų naikinantis, jog tylintis nuskriaustasis prarandąs savo žmogiškąjį orumą, jog to negali-

[362] Ten pat, p. 166–167.

[363] Kaip pavyzdys pateiktas realus mokslininkų ginčas universiteto erdvėje.

[364] Ten pat, p. 260.

ma tyliai išgyventi. Dabar, mūsų laikais, mes jau galime išgyventi ir išmokome neprarasti orumo, nes tai ir yra panieka agresoriui.

Pažeminimas bumerangu grįžta pačiam žemintojui, nes tik taip jis ir pasirodo, kas esąs. Patologinio pavyduolio ir „suskilusios" asmenybės pastangos būna sėkmingos, jei jis veikia destruktyvioje visuomenėje ir / ar organizacijoje, kur natūralaus autoriteto struktūros suardytos, socialiniai saitai sutraukyti, įprastiniai pragyvenimo šaltiniai suniokoti, kur galioja tik madingas eufemistinis žargonas.

Nauji sąmoningo ciniško amoralumo metodai auga šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje, palaikomi ideologijų, kurias dalis visuomenės supranta kaip nežmoniškas, bet neturi galių joms atsispirti. Galias atėmė skurdas, kartu su tuo tikslingas moralinis naikinimas, visuomenės supriešinimas – jaunų su senais, tėvų su vaikais; užaugusi nauja pusmokslių karta; seno sukirpimo, bet labai tinkantys ir atitinkantys ideologiją buvę partiniai-tarybiniai ir prievartos struktūrų atstovai, perdavę jaunesniems savo patyrimą, kuris buvo su alkiu priimtas. Taigi, viskas, kas nauja, yra gerai pamiršta sena. „Jokia dingstis nėra nė absurdiška, nė veidmainiška, kai kalbama apie grobimą ir valdžią"[365], – rašė S. Zweigas. Prieš neparankų „atskalūną" arba „raganą-kerėtoją", kaip ir viduramžiais prieš bet kurią šviesaus proto asmenybę, susivienija ne tik „gauja", – susivienija senoji mąstysena ir praeities epochos mentalitetas, kuris pasąmoningai bijo būti demaskuotas.

[365] Zweig, Stefan. (2014). *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai.* Vilnius: Tyto alba, p. 447.

KETVIRTAS SKYRIUS
Šiuolaikinės visuomenės mentaliteto ištakos

1. Naujosios mąstymo paradigmos nuojauta

Tai, kas dvidešimtojo amžiaus pradžioje prasidėjo Sarajeve, tapo karų epocha ir kartu amžiumi milžiniško, greito mirties ir griovimo technologijų kūrimo protrūkiu. Tas amžius tebesitęsia iki šiol. Jis pakeitė visuomenes, Europos erdvėje sukūrė naują mąstymą, naujas vertybes, sukūrė naują filosofiją, sudraskė visuomenes ir pakeitė žmonių jausmų skalę, mentalitetą nubloškė į barbarų laikus. Be tradicinio karo, vyksta ideologiniai karai, technologiniai karai, internetiniai karai visokiausiais pavidalais. Karai, griaunantys ne tik civilizaciją, bet ardantys kultūrą – ją kuriančio žmogaus tapatumą.

Mokslininkai – filosofai, politologai, sociologai – ima įsitikinti, jog visuomenės mąstymo pokyčiai buvusiose okupuotose Europos šalyse nėra atsiradę vien per dvidešimt penkerius atkurtos Nepriklausomybės metus. Gilieji pagrindai tebėra iš karų ir okupacijos epochos, o naujieji sunkiai kuriasi netikrumo, baimės dėl ateities, didelės dalies visuomenės skurdo, naujų grėsmių sąlygomis. Nusilpusios kultūros, didėjančios socialinės nelygybės, gyventojų skaičiaus mažėjimo dėl baisios emigracijos ir dėl kitų priežasčių (savižudybių, nužudymų, žūčių dėl eismo nelaimių keliuose) ir pan. sąlygomis visuomenė praranda optimizmą ir galią priešintis, netenka visuomenės požymių. Visuomenės sąmonė ir mentalitetas didžia dalimi smunka iki kasdienio mąstymo, neartikuliuoto, nekritinio mąstymo, kuris užprogramuotas sąmoningai ar nesąmoningai.

1942 metais S. Zweigas rašė: „Turbūt nelengva dabartinei kartai, kuri užaugo lydima nelaimių, griūčių ir krizių, kuriai karas yra nuolatinė galimybė ir veik kasdienis lūkestis, apsakyti, koks optimizmas, koks pasitikėjimas pasauliu glūdėjo mūsų, jaunų žmonių, širdyse sulig amžių sandūra.“ „Ma-

nėme, jog aušta nauja aušra. Bet iš tikrųjų tai buvo artėjančio pasaulinio gaisro žara.“[366] Praėjusio amžiaus pradžioje kilo iki tol dar nepatirtas Europos bendrumo jausmas: „Mes džiūgavome Vienoje, kai Bleriot perskrido Lamanšo sąsiaurį, tarsi šis didvyris būtų mūsų tėvynainis; iš pasididžiavimo nepaliaujamomis mūsų technikos, mūsų mokslo pergalėmis pirmą kartą gimė Europos bendrumo jausmas, Europos nacionalinė sąmonė“[367], – rašė S. Zweigas apie Europos visuomenės gyvenimą prieš Pirmąjį pasaulinį karą, apie „vakarykštį pasaulį“. „Net 1914 metų vasarą, vykstant mobilizacijai Austrijoje, masių pakilimas buvo kažkuo „nuostabus, kerintis ir net viliojantis, ir jam buvo sunku atsispirti. Nors karui jaučiu tik neapykantą ir pasibjaurėjimą.“[368]

Tačiau labai greitai šis pasigėrėjimas patriotizmu ir garbe pavirto į nelaimes. Sukilo „tamsieji, nesąmoningi žmogaus-žvėries instinktai – tai, ką Z. Freudas įžvalgiai pavadino „bodėjimosi kultūra“, norą vieną kartą ištrūkti iš miestelėniškojo įstatymų ir paragrafų pasaulio ir leisti išsišėlti pirmykščiams kraujo instinktams“[369], tai, ką F. Nietzche dar anksčiau pavadino dekadansu, nihilizmu ir nusimelavimu. Šie karo pažadinti ir sutvirtinti instinktai, mutuodami kelių kartų gyvenimo laikotarpiu, neišnyko iki šiol, tik dar labiau išplito.

S. Zweigas pateikia visą karų sukelto mentaliteto genealogiją: „O ir ką 1914 metais, po beveik pusę šimtmečio trukusios taikos, dauguma žmonių žinojo apie karą? Jie nebuvo jo matę, kažin ar kada apie tai galvojo. Karas buvo legenda, ir kaip tik todėl, kad buvo labai toli, jis atrodė didvyriškas ir romantiškas. <...> Tuo tarpu 1939-ųjų karta pažinojo karą. Ji nebeklydo. Ji žinojo, kad jis ne romantiškas, o barbariškas. Ji žinojo, kad tai truks metų metus, tai bus iš gyvenimo išbrauktas laiko tarpas. Jie žinojo, kad iš toli atskriejęs sviedinys sudrasko į gabalus arba suluošina, ir nepažvelgsi priešui į akis.“[370] Todėl „niekas iš 1939-ųjų kartos nebetikėjo, kad esama teisingo, Dievo leisto karo; maža to, niekas nebetikėjo net ilgalaike ir teisinga taika, kurią buvo būtina iškovoti. Žmonės per gerai prisiminė visą pastarojo karo

[366] Zweig, Stefan. (2014). *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai*. Vilnius: Tyto alba, p. 219.
[367] Ten pat, p. 222–223.
[368] Ten pat, p. 250.
[369] Ten pat, p. 251.
[370] Ten pat, p. 252–253. Tačiau dabartinės kartos 2015 metais, karą ir realiu laiku tykštantį kraują ant žurnalistų objektyvų matančios tik televizijų ekranuose, vėl nebesupranta, kas tai yra.

atneštą nusivylimą: didėjantis skurdas vietoj gerovės, apmaudas vietoj pasitenkinimo, badas, pinigų nuvertėjimas, maištai, pilietinės laisvės netektis, valstybės uždėti pančiai, alinantis netikrumas, visų nepasitikėjimas visais“[371].

Karas kuria mentalitetą – ir visuomenės, ir individo. Ir ateities kultūrą[372]. Oskaras Milašius pranašavo ateinančią Dvasios epochą, kuri turėjo, pasak jo, ateiti po didžiulės apokaliptinės katastrofos, kurią jis numatė įvyksiant apie 1944 metus. Didžiąją dvasios permainą pasiekti galėsiąs „tik naujas mokslas, atsikratęs Newtono fizikos ir padaręs ganėtinai toli siekiančių išvadų iš Einsteino atradimų“. Jis rašė apie šventą Žodžio meną ne tik poezijoje: „prieš 1789 metus ir po jų, – drauge mistinis ir socialinis, – visais laikais Žodis išreiškė paslaptingą didžiosios liaudies dvasios judėjimą, sąmoningai pasiimdamas savo baisią atsakomybę“[373]. Net poezijos srityje sutinkama analogiška situacija. Šioje ilgoje ir permainingoje kovoje Oskaras Milašius tarė svarų žodį. Cz. Miłoszo liudijimu, jis nepalaikė poezijos, kuri „iš savo srities pašalintų religiją, filosofiją, mokslą, politiką“[374]. Tuo buvo išpranašautas pasipriešinimas ne tik literatūrinei, bet ir filosofinei madai.

Jau praėjus šiai didžiajai katastrofai, Cz. Miłoszas, turėdamas omenyje Lenkiją ir Lietuvą, 1982 dvidešimtojo amžiaus metais rašė: „Mano Europos pakraštys dėl ten vykstančių nepaprastų, bet mirtinai pavojingų įvykių, kuriems tinkama metafora gali būti tik galingi žemės drebėjimai, leidžia įgyti ypatingą žiūrą.“[375]

---

[371] Ten pat, p. 254.

[372] Būdinga, jog kaip tik dabartiniu metu Andrew W. Mellono fondo (Harvardo universitetas) 2014–2015 metų seminaro tyrimai skiriami temai, kuri įgyja didelį ir grėsmingą svorį dabarties kultūriniame diskurse – karo temai. Andrew W. Mellono fondo seminare, vykusiame 2015 m. vasario 12–13 d., pranešėjai svarstė kultūrinį ir politinį laikotarpį, kuris kadaise buvo vadinamas karu, užbaigiančiu visus karus.
Tolesnis Mellono seminaro tikslas – ištirti, kaip skirtingos disciplinos nagrinėja tokį plačios apimties ir svarbos daugiamatį reiškinį kaip karas. Harvardo universiteto naujoji seminaro programa „Karas ir taikos paieškos“ spręs klausimus, susijusius su smurtu ir būdais jį įveikti. Analogiška daugiadisciplinio tyrimo metodologija taikoma ir nagrinėjant prievartos ir smurto problemą civilizacijose. Tuo pat metu ši trejų metų programa tirs tarpdisciplinės mokslų sistemos panaudojimą moksliniame socialinio pažinimo darbe. *Dimensions of War, including Peace*. February 10, 2015 // *Harvard Gazette.* 2015 02 14. http://news.harvard.edu/gazette/story/2015/02/dimensions-of-war-including-peace/

[373] Cit. iš: Miłosz, Czeslaw. (2010). *Poezijos liudijimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 30–31.

[374] Miłosz, Czesław. (2010). *Poezijos liudijimas.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 34–35.

[375] Ten pat, p. 11.

Mes, jau dvidešimt pirmajame amžiuje, savo ruožtu regime, jog naujoji „žiūra“, naujoji filosofijos paradigma kuriama iš mūsų akivaizdoje vykstančių mokslinių ir socialinių permainų. Ji pačia savo prigimtimi remiasi judėjimu, vyksmu, prisideda prie mokslinių atradimų ir kartu minta jais. Cz. Miłoszas išreiškė pačią šio filosofinio vyksmo esmę, pabrėždamas, jog „mus visus įtraukia pasaulėžiūros kaita, kuri nepriklauso nuo mūsų valios, ir mes bandome sušvelninti jos radikalumą, neapmąstydami visko iki galo. Tik nedaugelis turi pakankamai drąsos, kad ryžtųsi nuožmiai paprastiems įvardijimams“[376].

Būtent žodis, sąvoka keičia pasaulio visumos suvokimą. Terminologijos keblumai, iš vienos pusės, – naujųjų sąvokų kūrimas, iš kitos – jų atmetimas, paneigimas ir kritika, buvo jau dvidešimtojo amžiaus kova, keičianti paradigmas, apverčianti, pasak E. Morino, „paradigmų akmenis“. Tam reikia, kaip rašė J. Piaget, „filosofinės drąsos“, jos tebereikia ir dabar.

Tuo tarpu „grynosios filosofijos“ gynimas jau dvidešimtojo amžiaus pabaigoje parodė gerokai vaikiškas ir konservatyvias filosofų pastangas.

Tačiau, svarstydami devynioliktojo ir dvidešimtojo amžiaus filosofijos ir mokslo problemas, galime priartėti prie svarbių dvidešimt pirmojo amžiaus realijų. Todėl mūsų nagrinėjimas negali prasidėti šia diena. Remdamiesi mūsų laikų pažinimo gebėjimu, galime suprasti problemų genealogiją, tai yra jų atsiradimo priežastis ir esmę; galime suprasti šiuolaikinės visuomenės mąstymą, nepriskirdami jam išgalvotų, kasdienės sąmonės lygmens aiškinimų bei nepagrįstų dabartinio mentaliteto atsiradimo priežasčių. Žmonių mąstymo stereotipai pereina ilgą transformacijos kelią, kol pasikeičia arba yra drastiškai pakeičiami. Pačioje filosofijoje senovė ir naujovė grumiasi šimtmečiais. Filosofijos paradigmos keičiasi sunkiai ir ilgai.

Civilizacijos ir kultūros trapumas

Cz. Miłoszas rašė: „Mūsiškiame šimtmetyje <...> foną sudaro trapumas visko, ką vadiname civilizacija ir kultūra. Tai, kas mus supa čia ir dabar, nėra garantuota.“[377] Buvo sugriauta ištisa vertybių sistema, vadinasi, aiški gėrio ir blogio, grožio ir bjaurasties skirtis, neaplenkiant ir pačios tiesos supratimo, tad neklydo F. Nietzchė, prognozuodamas „Europos nihilizmą“. Jis savo nepaprastai jautria dvasia ir kibiu protu išpranašavo dalykus, kurie

[376] Ten pat, p. 50–51.
[377] Ten pat, p. 100.

po šimto metų tapo suprantami kiekvienam žmogui. Europos kultūra pasiekė stadiją, kurioje atskiras žmogus tapo galingų politinių judėjimų žaisliuku. Buvusios vertybės neteko anksčiau turėtos prasmės arba visai neteko vertės: nusikaltimai tapo žygdarbiais, akivaizdus melas – visiems privaloma aksioma. Individo nepriklausomybės ribos vis siaurėjo, įsitvirtinant totalitarinėms valdžioms. Viskas vyko palengva, todėl visuomenės ne iš karto suprato, kurlink einama[378].

Todėl ir filosofija tapo įtartina, apgaudinėjanti žmogų kilniomis idėjomis, kad pridengtų žiaurią gyvenimo realybę. Atrodė, jog galima pasitikėti tik „objektyviais" gamtos ir tiksliaisiais mokslais, pavyzdžiui, biologija. Ji buvo labai naudinga, norint įteigti publikai žmogaus kovą su žmogumi, kaip rūšies atstovų kovą dėl išlikimo. Maža to, tai tarsi įrodė, jog kokybiškai tai tokia pat rūšis kaip kiti gyvūnai, iš kurių „išgyvena stipriausieji"[379].

Diktatorių principas – „milijonu žmonių daugiau, milijonu mažiau – koks skirtumas" – ilgokai transformavosi ir mūsų epochoje pasireiškė kaip žmonių sulyginimas „su musėmis ir tarakonais, kad koks nors tikslas pajėgtų pagrįsti dalies šių vabzdžių naikinimą, kitiems išliekant tobulai abejingiems – tiems, kuriuos paliko ramybėje"[380]. Lygiai taip pat šis principas mūsų laikais tapo kasdienio mąstymo ir kasdienės veiklos principu. Bet kuris viršininkas, vadovas, direktorius su darbuotojais gali daryti, ką nori, ypač jei formuluojama, kad tie kiti trukdo pasiekti jų tikslus, eufemistiškai vadinamus „įstaigos tikslais".

Pasipriešinti nukultūrinimui gali Žodis – filosofija, sąmoningas supratimas esmės to, kas vyksta. Tačiau ar ne dėl to prasidėjo ir kalbos nuopuolis – nuopuolis į nežmoniškumą. Kalba palaipsniui tampa valdžią turinčių žmonių nuosavybe, nes jie, turėdami savo žinioje informavimo priemones, įgyja galią laisvai keisti žodžių reikšmes. Ne tik kasdienėje kalboje, bet ir

---

[378] Cz. Miłoszas dar 1983 metais rašė: „Jei norėčiau vienu žodžiu apibūdinti, kas atsitiko, turėčiau pasakyti: suirimas. Staigus visų įprastai vartojamų sąvokų ir kriterijų žlugimas įvyksta retai <...> gal, pavyzdžiui, kažką panašaus jautė prancūzų karta, išgyvenusi revoliuciją ir Napoleono karus <...> Vis dėlto irimas, apie kurį kalbu, vyko ir devynioliktajame amžiuje, tik kažkur giliau po paviršiumi, todėl vos pastebimas tik nedaugeliui. 1939 metų rugpjūčio 23 dieną Hitlerio ir Stalino sudarytas paktas ištraukė išorėn visus Europos nuodus.". Ten pat, p. 82–83.

[379] Mūsų laikais jau tapo aišku, kodėl Čarlzą Darviną iškraipė: reikėjo formulės – „išgyvena stipriausieji". Tai įvyko dėl ideologų, o ne dėl mokslininkų kaltės.

[380] Miłosz, Czesław. (2010). *Poezijos liudijimas.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 55–56.

mokslo kalboje išbujojo eufemizmai, pavyzdžiui, „skaidrumas“ vietoj „tiesos“. Pradėta vartoti konvencionalūs pasakymai, kaip „politkorektiškumas“, reiškiantis neprievartinį pasiūlymą pritarti, ir pan.[381]

2. Karo dvasios anatomija. Metodologinės prieigos

Kiekviena epocha ir kiekviena kultūra įvairiose savo apraiškose suformuoja tam tikrus realybės bei jos interpretavimo būdus ir priemones, pagal kuriuos suvokiami ir aiškinami išgyvenimai bei įvykiai. Karo mentalitetą rekonstruosime iš Sönke'so Neitzelo, Haraldo Welzerio, Roberto Kershaw, Timothy Snyderio ir kitų tyrinėjimų bei liudijimų. Šie rašytojai analizuoja savo ir karo apimtų visuomenių mąstymą, jausmus ir patyrimus bei regimą visuomenės mąstymo chaosą bei jo formavimosi kryptį karų ir tarpukarių metais. Autoriai pasakoja „kariuomenės mentaliteto istoriją“, remdamiesi autentiškais liudijimais: laiškais, užrašytais pokalbiais, tardymų protokolais, pasiklausymų protokolais ir t. t. Kareivių pasaulis parodomas pačių vokiečių kareivių ir jų priešų akimis[382].

Negalima nepritarti svarbiam ir šiuolaikiškam S. Neitzelo metodologiniam požiūriui, jog „norint paaiškinti žmonių elgesį ir mąstymą, reikia rekonstruoti, pagal kokias atskaitos sistemas jie veikė – kas reguliavo jų suvokimą ir gretimai dėliojo išvadas. Nepakanka vien išanalizuoti objektyvias sąlygas. Mentalitetas taip pat nepaaiškina, *kodėl* kažkas kažką padarė, juolab tuomet, kai kiti žmonės, priklausantys tai pačiai mentalinei formacijai, pasidaro visiškai kitokias išvadas ir priima kitokius sprendimus. Čia priei-

[381] Apie žodžio galią pasipriešinti melui rašė Cz. Miłoszas, pristatydamas Michalą Borwiczių, lenkų pasipriešinimo kovotoją, Sorbonoje po karo apgynusį daktaro disertaciją, kurioje nagrinėjo pasmerktųjų mirčiai kūrybą vokiečių okupacijos metu, 1939–1945, surinktą įvairiuose kraštuose, daugiausiai Lenkijoje. M. Borwiczius: „Žmogus, nustumtas prie kraštutinių savo būties ribų, rašytinį žodį dar kartą atrado kaip paskutinę gynybą nuo sunaikinimo vienatvėje. Jo žodis – įmantrus ar negrabus, ritmiškas ar beformis – tarnavo vien tiesos reiškimo, komunikavimo ir perdavimo valiai. Užrašytas sunkiausiomis sąlygomis, skleidžiamas skubotais būdais, iš pagrindų pavojingas priešinosi melui, kurį padirbinėjo ir palaikė galingos gaujos, valdančios milžinišką techniką ir saugomos siautėjančios prievartos.“ Cit. iš Miłosz, Czesław. (2010). *Poezijos liudijimas.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 69.

[382] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai*. Kaunas: Obuolys.. Antrojo pasaulinio karo kareiviai, rašo S. Neitzelas, „ pasakotojai akivaizdžiai giriasi ir puikuojasi, tačiau ne tuo, kuo savo pokalbiuose didžiuotųsi šiuolaikiniai vyrai: pasiekimais ar galingu automobiliu. Savo pokalbiuose kareiviai puikuojasi žiauriai smurtavę: prievartavę, šaudę, skandinę prekybinius laivus“, p. 14.

nama sisteminė teorijų apie ideologinius karus bei totalitarinius režimus riba: visuomet išlieka klausimas, kaip kiekvienas žmogus suvokia ir interpretuoja pasaulėžiūras bei ideologijas, kiek šios veikia individo elgesį“[383]. S. Neitzelas ir H. Walzeris, siekdami tai suprasti, taikė sisteminės analizės metodą – įrankį, leidžiantį rekonstruoti žmonių suvokimą ir interpretavimą tam tikromis istorinėmis sąlygomis: „mes, pasitelkdami sisteminę analizę, stengsimės pažvelgti į jėgos panaudojimą Antrojo pasaulinio karo metu *ne moraliu, tai yra nenormatyviniu,* žvilgsniu tam, kad galėtume suprasti, kodėl visai psichiškai normalūs žmonės tam tikromis sąlygomis darė tokius dalykus, kokių kitomis aplinkybėmis jie niekada nebūtų darę.“[384] Autoriai akivaizdžiai peržengė moderniosios filosofijos ir metodologijos ribas, todėl savo darbe jiems pavyko atskleisti naujas esmes.

Prie visuomenės mentaliteto aiškinimo mokslas prieina trimis analizės keliais: metodologiniu, praktiniu ir vertybiniu. Šitokia trejopa analizė esmingiau reprezentuoja visuomenės mentalitetą jo visapusiškose apraiškose.

Metodologija apima tyrimo strategiją, esminių giluminių kriterijų ieškojimą, atsako į klausimą, *kaip* vyksta vieni ar kiti visuomenės procesai. Šis tyrimo aspektas reikalauja aukštos mokslinės bendrijos kokybės, pasirengusių, išsilavinusių mokslininkų.

Praktinis arba fizinis dėmuo apima ekonomikos pažangą, politikos racionalumą, švietimo lygį bei apimtį. Atsako į klausimą, *koks* yra minėtų visuomenės veiklos procesų lygmuo. Tyrimo kokybė reikalauja konkrečių sričių žinovų, specialistų.

Trečias dėmuo yra vertybinis (moralinis). Būtent vertybinės nuostatos nukreipia konceptualųjį, metodologinį protą ieškoti esminių pagrindų, o ne tirti bet kokius atsitiktinius dalinius reiškinius, kad rezultatas būtų gautas kuo greičiau. Vertybinis dėmuo išsiugdomas per ilgą istorinį laikotarpį, iš kartos į kartą perduodant pareigos, teisingumo, atsakomybės, patriotizmo jausmus. Tai labai trapus dėmuo. Jį galima sunaikinti, net nesunaikinus gyventojų populiacijos. Jo imperatyvas – reikia, privaloma. Neturėdamos palaikymo, šios vertybės silpsta, degraduoja, pavirsta abejojimu ir abejingumu. Būdamas tos pačios visuomenės narys, mokslininkas taip pat gali persiimti šiomis abejonėmis. Visada lengviau būti liberaliam. Kai visuomenėje prasideda pasitikėjimo krizė, ryškėja moralinio dėmens nuosmukis. Mūsų

[383] Ten pat, p. 18.
[384] Ten pat, p. 19.

visuomenėje lūžis įvyko. Vertybinis dėmuo jau niekada nebebus toks, koks buvo Rezistencijos, vėliau Sąjūdžio ir Nepriklausomybės atkūrimo metais. Žinoma, žmonės dirbo ir dirbs, kūrė ir kurs, tačiau jau be idealistinio užsidegimo. Daugumai visuomenės rūpi tik vienas dalykas – išgyventi.

3. Karas kuria mentalitetą

Lietuvos visuomenės mentalitetas suformuotas kruvinų karų amžiaus. Viso dvidešimtojo amžiaus karų, okupacijų, žiaurumų istorija suformavo dabartinį visuomenės mentalitetą. Dvidešimt pirmasis amžius jį ištobulino, įvilko į naujas sistemas, civilizacijos pasiekimus, į „naują rūbą“. Tačiau mentalitetas (mąstymas) iš esmės išliko toks pat: pavojaus, baimės, pavydo, keršto, kovos už išgyvenimą motyvai. Lietuvoje dabar kovoja du poliai: skurdžiai ir turčiai. Vieni kovoja už maistą ir pastogę, kiti – už gerą „išgyvenimą“. Korupcija pastariesiems irgi „išgyvenimo“ dalis[385].

Tautų prievartinis maišymas ir jų asimiliacija tautų katile paliko dar ir istorinės sąmonės netektį. Viena, šis „socialinis eksperimentas“, neskaitant politinių tikslų, grynu pavidalu parodo, kas atsitinka su sumaišyta tauta – mažesnė gali dingti arba prarasti savo tapatumą. Antra, kelių kartų sąmonėje lieka pasipriešinimas, atsargus požiūris ypač į „vyresniojo brolio“ tautą. Trečia tampa akivaizdu, jog bet kokios skaitlingos etninės grupės, turinčios savo valstybę (rusai Estijoje ir Latvijoje, taip pat ir Lietuvoje), yra didelės rizikos faktorius[386].

Po dvidešimtojo amžiau karų, okupacijų ir genocidų liko dauguma neturtingiausių, nemokyčiausių, prisitaikėliškiausių gyventojų ir mažuma – kultūrinio sluoksnio, nes jis buvo sąmoningai išnaikintas (iš viso per Antrąjį pasaulinį karą ir okupaciją Lietuva neteko 32 proc. savo gyventojų)[387]. Beveik

[385] Nebus svarstoma žemoji kultūra: žvaigždžių, elito, šou, nes tai tik skiedros, lekiančios nuo bendro visuomenės kultūros netekimo, nuo kultūrinio sluoksnio praradimo. Žinoma, tam dirba ištisi ideologijos fabrikai.

[386] Be visų kitų pavojų, tykančių šiandien, filosofas, publicistas, politikos ir visuomenės veikėjas Arvydas Juozaitis įžiūri dar vieną pavojų, šį sykį iš Vakarų: „Tad kas iš Vakarų skelbiama? Akademiniai istorijos tyrinėjimai agituoja už individualizmą ir liberalizmą. Tai ne tautos, o belyčio žmogaus diktatas. Intelektualinė schema. Dabar net vaikų darželiai tikrinami pagal tą schemą. Per daug mūsuose esama valstybinio tautiškumo? Negausite ne tik Europos, bet ir savo šalies vyriausybės pinigų. Tai nebeužginčijama ir teisinga schema. Tautinėms mažumoms dar leista būti tautomis, tačiau „valstybinė tauta“ turi išnykti.“ (Juozaitis, Arvydas. (2015). *Kraštai ir žmonės*. Vilnius: Alma littera, p. 293.)

[387] Žr. Misiunas, Romuald J. and Taagepera, Rein. (1993). *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990.* Expanded and Updated Edition. University of California Press.

neliko kultūrinio sluoksnio, inteligentijos. Likusieji – įbauginti, išmokyti tylėti (Lietuvos pokario vaikų karta: „mes pirma išmokome tylėti, o tik paskui – kalbėti“), o ir reikalingi tik kaip darbo jėga. Buvo taikomas pyrago ir botago principas. Vieni tampa partiniais tarybiniais darbuotojais ar jiems pritariančiais, išmanančiais tik keletą šūkių ir tik vieną „filosofiją“ – marksizmą. Mažuma, visiškai drąsiai galima tvirtinti, tampa dvasios partizanais. Jiems buvo svarbu ir smaugiamos, ypač didžiuosiuose miestuose, lietuvių kalbos išsaugojimas, ir įmanomas išlaikyti literatūrinis palikimas, knygos (liaudiškai vadinama „Šapokos Istorija“, rasta namuose, deportacijų laiku galėjo tapti šeimai lemtinga), ir vaikų auklėjimas patriotiška dvasia[388]. Buvo pažangių vidurinių mokyklų, tarsi kokių anklavų, kur svetima ideologija pasiekdavo kuo mažiausiai.

Visi slėpė(si) nuo visų kitų: nepasakojo savo praeities, nesvarstė politikos. Mokslinėse institucijose ir universitetuose buvo ne tik uždraustų, bet ir „nerekomenduojamų“ nagrinėti temų[389]. Bet koks žingsnis savarankiškos asmenybės link buvo slopinamas ir persekiojamas.

Mūsų visuomenės mąstymas – iš karų amžiaus

Mentalitetas – sudėtingo daugiaplanio visuomenės gyvenimo proceso padarinys. Jam formuotis neužtenka poros dešimtmečių. Reikia ištisos epochos, kuri per kelias kartas paveikia visuomenės mąstymą ir jį pakeičia iš esmės. Tokia epocha Europoje galima laikyti visą dvidešimtąjį amžių nuo pat pradžios, tai yra karų amžių, kuris nesibaigia ir šiandien.

Moksliniai dvidešimtojo amžiaus atradimai davė pagrindus naujai filosofijos paradigmai ir kitoms socialinėms teorijoms, galinčioms adekvačiai suprasti ir paaiškinti ir dvidešimtojo, ir dvidešimt pirmojo amžiaus žmogaus ir visuomenės gyvenimo ir raidos esmę, pasiremiant proceso, grįžtamojo ryšio, atvirumo ir entropijos ir t. t. sąvokomis. Todėl dabar leng-

[388] 1958 m. Vilniaus universitete konkursas į lietuvių kalbos ir literatūros studijas buvo 6 stojantieji į vieną vietą. Autorė buvo viena iš 40-ties tais metais įstojusiųjų lituanistų.

[389] Autorei nebuvo leista formuluoti disertacijos temos iš prancūziškojo egzistencializmo. Tema buvo pakoreguota, o turinys, Filosofijos katedros vedėjo profesoriaus Eugenijaus Meškausko dėka, paliko tas pats.

Net apie 1980 metus, visuomenei tarsi jau atsigavus nuo paties karo ir totalinių persekiojimų, vieno Lietuvos mokslų akademijos mokslinio instituto humanitarams Maskvos buvo „pasiūlyta“ savo mokslo darbuose nenagrinėti „asmenybės“. „Siūlymas“ buvo neviešas, todėl nėra ir nuorodos. Teko filosofines asmenybės studijas keisti į humanizmo studijas. Mes buvome geri „prisitaikėliai“ (autorės prisiminimai iš darbo Lietuvos filosofijos, sociologijos ir teisės institute).

viau aprėpti šiuolaikinės visuomenės mentaliteto pokyčius, nepriskiriant jų kokiam nors vienam, nors ir esminiam, politiniam įvykiui.

Ypatinga visuomenės mąstymo sumaištis vyko karų nualintose ir okupuotose Europos šalyse. Geriau negu Timothy Snyderio knygos „Kruvinos žemės" ilga citata neįmanoma pristatyti įvykių, galutinai pakeitusių šios Europos dalies gyventojų ištisų kartų mąstymą: „Pačiame Europos centre dvidešimtojo amžiaus viduryje nacių ir sovietų režimai nužudė apie keturiolika milijonų žmonių. Vieta, kur žuvo visos tos aukos, kruvinos žemės, driekiasi nuo vidurio Lenkijos iki Vakarų Rusijos, apimdamos Ukrainą, Baltarusiją ir Baltijos šalis. Nacionalsocializmo ir stalinizmo įtvirtinimo laikotarpiu (1993–1938 metais), per Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kartu vykdytą Lenkijos okupaciją (1939–1941 metais), o paskui per Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karą (1941–1945 metais) šis regionas patyrė iki tol dar niekada istorijoje neregėto masto masinį smurtą. Aukos daugiausia buvo žydai, baltarusiai, ukrainiečiai, lenkai ir Baltijos šalių gyventojai, kuriems šios žemės buvo gimtosios. Vos per dvylika metų, nuo1933 iki 1945 metų, Hitlerio ir Stalino valdymo laikais, nužudyta keturiolika milijonų žmonių. Nors jų tėvynės tuo laikotarpiu buvo tapusios mūšio laukais, visi šie žmonės buvo žudikiškos politikos, o ne karo veiksmų aukos. Antrasis pasaulinis karas buvo daugiausia gyvybių nusinešęs konfliktas istorijoje, o apie pusę kareivių, kurie žuvo jo mūšiuose visame pasaulyje, paguldė galvas kaip tik čia, tame pačiame regione, kruvinose žemėse. Bet nė vienas iš tų keturiolikos milijonų nužudytųjų nebuvo veikiančios armijos kareivis. Dauguma jų buvo moterys, vaikai ir senoliai; nė vienas iš jų neturėjo ginklo; iš daugelio buvo atimtas visas turtas, įskaitant drabužius."[390]

Manoma, kad baisiausi dalykai dvidešimtajame amžiuje dėjosi koncentracijos stovyklose. Tačiau dauguma nacionalsocializmo ir stalinizmo aukų mirė ne koncentracijos stovyklose. T. Snyderis teigia, jog vien lagerių nusikaltimai dar neduoda viso supratimo „apie masinių žudynių vietas ir metodus ir neleidžia mums suprasti XX a. siaubo" <...> „Sovietų Sąjungos gulage 1933–1945 metais išsekimas ir ligos sutrumpino daugiau kaip milijono žmonių gyvenimą, o Sovietų Sąjungos žudymo laukuose ir bado regionuose mirė apytiksliai šeši milijonai žmonių, maždaug keturi milijonai iš jų – kruvinose žemėse."[391]

---

[390] Snyder, Timothy. (2011). *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba, p. 7–8.

[391] Ten pat, p. 12.

Kodėl Vakarų politologai, filosofai, rašytojai (tarp jų ir J-P. Sartre'as) nesuvokė, kas darėsi „kruvinose žemėse"? „Kruvinos žemės – tai tiesiog vietos, kur žiauriausiai siautėjo kruviniausi Europos režimai", ir vėliau už „geležinės uždangos" kūrėsi „ne imperijų politinė geografija, o žmogiškoji aukų geografija."[392] T. Snyderis pateikia archyvinius įrodymus, jog tiek amerikiečių, tiek ir britų pajėgos nepasiekė *nė vienos* iš pagrindinių žudynių vietų: „Amerikiečių ir britų pajėgos nepasiekė nė vienos iš kruvinų žemių ir nepamatė nė vienos iš pagrindinių žudynių vietų."[393] Vakariečiai, net paliesti karo, tuo labiau amerikiečiai, negalėjo įsivaizduoti, kas dedasi okupuotose šalyse (gal šis nežinojimo faktorius iš dalies irgi suveikė, kad Lietuvos partizanai negavo iš Vakarų paramos?). „Daugumos vakariečių supratimas apie masines žudynes apsiriboja tuo, ką galima pamatyti vokiečių koncentracijos stovyklų fotografijose ir filmuose. Tačiau kad ir kokie siaubingi šie vaizdai, tai tik užuomina apie kruvinų žemių istoriją. Jie nėra visa istorija; nelaimei, jie net ne įžanga į ją."[394]

T. Snyderio tyrimas yra dar tik vienas iš nedaugelio, pritaikantis naują, kompleksinį, tyrimo metodą aiškinant žmogiškųjų aukų istoriją ir geografiją: „Dažnai vienos grupės likimą įmanoma paaiškinti, tik žinant, kas atsitiko kitai. Tačiau tai tik sąsajų pradžia. <...> Žudynės lemia [tautų] intelektinę atskirtį, net praėjus dešimtmečiams po nacionalsocializmo ir stalinizmo pabaigos. <...> Aukų tėvynės driekiasi nuo Berlyno iki Maskvos..."[395] Taigi, tam reikia kompleksinio, daugiamačio požiūrio aiškinant ne tik aukų, bet ir vadų politiką ir ideologiją[396]. Šiandien nebereikia įrodinėti, kad dvidešimtojo amžiaus masinės žudynės tebeturi didžiulės reikšmės dvidešimt pirmojo amžiaus ne tik moralei, bet ir mąstymui.

Lietuva gyveno šių kruvinų žemių centre. Per šalies jauną Nepriklausomybę dvidešimtojo amžiaus viduryje tris kartus perėjo okupacijos (rusų,

---

[392] Ten pat, p. 19.

[393] Ten pat, p. 14.

[394] Ten pat, p. 15.

[395] Ten pat, p. 20.

[396] Sovietų organizuoti badmečiai (Ukrainoje ir kitur) taip pat nepaaiškinami kokiu nors vienu rodikliu. T.Snyderis nurodo Hannah Arendt 1950 metais išleistą knygą „Totalitarizmo kilmė" („*Origins of Totalitarianism*"), kurioje ji įvertino „badmetį Ukrainoje kaip svarbų įvykį, paskatinusį šiuolaikinės „atomizmuotos" visuomenės visuotinio susvetimėjimo formavimąsi. Badas neįžiebė sukilimo, tačiau jis paskatino amoralumą, nusikalstamumą, abejingumą, beprotybę, neveiklumą ir galiausiai sukėlė mirtį" (žr. Snyder, Timothy. (2011). *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba, p. 69).

vokiečių, rusų), o paskutinė ilgai naikino tautą ne tik fiziškai, bet ir dvasiškai. Penkiasdešimt sovietų valdžios metų paveikė ir pakeitė lietuvių tautos gebėjimą vertinti pasaulį. Pasekmes matome šiandien.

Nedideliame darbe galime tik štrichais nužymėti karų ir mentaliteto (visuomenės mąstymo) sąveikas. Mūsų tikslas – suprasti, kaip dvidešimtojo amžiaus įvykiai šiose „kruvinose žemėse" suformavo mūsų visuomenės mentalitetą. Neįvedus į šiuolaikinio visuomenės mentaliteto tyrimus bendro Europos istorinio fono, pagrindinio Europos istorijos įvykio – karų ir žudymų dvidešimtajame amžiuje – esminiai visuomenės mąstymo pokyčiai būtų suprantami ir aiškinami neadekvačiai, nes nebūtų iki galo suvokiami fizinio, dvasinio, kultūrinio, tautinio, moralinio naikinimo esmė ir pasekmės.

Genofondo išnaikinimas[397]

Visas dvidešimtas amžius buvo karų amžius, o per Lietuvą kryžiavosi visų agresorių keliai. Neišmatuojamo masto kraujo praliejimas, žudynės ir griovimai, deportacijos, suniokoję šias Europos šalis, paliko padarinių, kurie jaučiami ir šiandien. Visas ilgai besitęsiantis Lietuvos visuomenės nukultūrėjimas, kultūrinio mentaliteto praradimas yra susijęs su okupacijos atnešta žemesne kultūra, dešimtmečiais diegiamu „paprasto" sovietinio žmogaus mąstymu. Tai tiesiogiai yra karo ir okupacijos, – gyventojų genocido – pasekmė ir tautos genofondo praradimas. Genocidas prieš lietuvius ir dar dešimtis „nepatikimų" tautų buvo vykdomas Sovietų Sąjungoje.

Britų karo istorikas Pritas Buttaras pateikia kito agresoriaus – Hitlerio plano skaičius: „Požiūrį, kokios priemonės taikytinos, Hitleris aiškiai išklojo vienoje konferencijoje 1940 metų liepą: „Nors vokiečių tikslai bei metodai ir slėptini nuo pasaulio, imsimės visų būtinų priemonių – sušaudymo, trėmimo ir t. t. – ir niekas mums to nesutrukdys. Darbotvarkė: pirma, užkariauti; antra, valdyti; trečia, išnaudoti."[398] Rytų Europoje buvo nurodytas stulbinantis pašalintinų žmonių skaičius: Lenkijoje ketinama palikti tik 15 procentų lenkų, Ukrainoje – 35, Rusijoje – 50 procentų. 45 milijonus žmonių planuota deportuoti į Sibirą. Baltijos šalyse deportuoti ketinta 50 procentų Estijos ir Latvijos gyventojų ir 85 procentus – Lietuvos, nes ši

[397] Čia ir toliau nurodomos tik civilių gyventojų netektys.

[398] Buttar, P. (2014). *Tarp milžinų: mūšis dėl Baltijos šalių 1939–1945*. Kaunas: Vox Altera, p. 44 (P. Buttaras cituoja iš: Halder, Franz. *Diaries, Imperial War Museum*, 22 August 1939).

esanti „užteršta“ istorinių ryšių su Lenkija“[399]. Savo ruožtu Stalinas ruošėsi pašalinti ketvirtadalį Baltijos šalių gyventojų[400].

Antrojo pasaulinio karo metais pagal proporcinę gyventojų dalį labiau už kitas nukentėjo šalys, buvusios tarp abiejų šių agresorių – Lenkija, Lietuva, Latvija ir Estija. Lenkijos aukos gana gerai žinomos, o apie Baltijos šalių kančias retai užsimenama, nors šios šalys, teigia P. Buttaras, neteko didesnės gyventojų dalies nei bet kuri kita šalis, išskyrus Lenkiją – apie 20 procentų[401]. Tokią didelę gyventojų netektį lėmė tai, kad šios trys šalys vieną po kitos patyrė tris okupacijas – 1939–1940 metais pirmąją sovietų okupaciją[402], 1941–1944 metais vokiečių okupaciją, nuo 1944 metų antrąją sovietų okupaciją, trukusią pusę šimtmečio.

1940 metų birželį Stalinas užgrobė valdžią Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse – Latvijoje ir Estijoje, ir skubiai prijungė jas prie Sovietų Sąjungos. Po šios aneksijos sovietai iš Lietuvos ištrėmė apytiksliai dvidešimt vieną tūkstantį žmonių, tarp jų daug Lietuvos elito atstovų. Lietuvos premjeras ir Lietuvos užsienio reikalų ministras buvo tarp tūkstančių kitų tremtinių[403]. 1941 metais sovietai iš Lietuvos ištrėmė apytiksliai 17 500 žmonių; iš Latvijos – 17 000; iš Estijos – 6 000[404]. T. Snyderio duomenimis, „iš viso nuo 1941 iki 1949 metų Stalinas iš trijų mažų Baltijos valstybių ištrėmė apie du šimtus tūkstančių žmonių. Kaip ir visos triskart okupuotos (pirmiausia sovietų, paskui vokiečių, tada vėl sovietų) žemės rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje, Baltijos valstybės 1945 metais įėjo į SSSR sudėtį praradusios didžiąją dalį savo elito ir didelę dalį savo gyventojų apskritai“[405]. Pasak A. Anušausko, dabar jau nustatyta, kad iš 156 tūkstančių žmonių, kurie sovietinio genocido organizatorių buvo įrašyti į tremtinių sąrašus, į Sibiro ir

---

399 Ten pat.

400 Ten pat.

401 Ten pat, p. 7.

402 Areštų jau 1940-aisiais vis daugėjo. Suimti žmonės suskirstyti į kategorijas, įskaitant visų partijų ir draugijų narius, kalėjimo prižiūrėtojus, buvusius caro ir Baltosios gvardijos karininkus bei Lietuvos savanorius, Baltijos šalių kariuomenių karininkus, Lietuvoje internuotus lenkų karininkus, dvasininkus, žemvaldžius ir pramonininkus, aukšto rango valstybės tarnautojus ir visus, esą turinčius ryšių su užsieniu, pavyzdžiui, net filatelistus. Tarp pirmųjų pateko universiteto profesoriai, mokytojai, gydytojai. Pirmiausia reikėjo sunaikinti šviesuolius – išnaikinti šalies smegenis ir širdį.

403 Žr. Snyder, Timothy *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino.* Vilnius: Tyto alba, p. 219.

404 Ten pat, p. 170.

405 Ten pat, p. 363.

Šiaurės sritis buvo ištremta ne mažiau kaip 132 tūkstančiai, iš jų kas penktas žuvo. Pokario metais Sovietų Sąjungoje kas šeštas tremiamas žmogus buvo lietuvis. 1948 metais lietuviai sudarė pusę visų į Sibirą vežamų žmonių[406].

Būdingas abiejų agresorių naikinimo bruožas buvo pirmiausia išsilavinusių žmonių naikinimas: „1939 m. Sovietų Sąjunga ir Vokietija kartu užgrobė Lenkiją ir vykdė *Apšvietos pasiekimų* naikinimo politiką. Remdamosi skirtingomis ideologijomis Vokietija ir Sovietų Sąjunga padarė panašias išvadas ir 1939–1941 metais nužudė maždaug šimtą tūkstančių Lenkijos piliečių, tarp jų neproporcingai daug išsilavinusių žmonių, kurie atstovavo Europos kultūrai ir kurie būtų galėję vadovauti pasipriešinimui. Kai 1940 metų pavasarį sovietai Katynėje ir keturiose kitose vietose nužudė 21892 Lenkijos karininkus ir kitus lenkus, jie elgėsi lygiai taip pat kaip ir vokiečiai, kurie tuo pat metu irgi vykdė žudymo kampanijas. <..> du priešai žudė civilius taikydami tokius modelius, *tarsi abi kariaujančios pusės būtų prieš juos susimokiusios.*“ [407] T. Snyderis taip pat cituoja H. Arendt: „Už aklo SA narių žvėriškumo dažnai glūdėdavo baisi neapykanta ir pagieža visiems tiems, kurie buvo socialiai, intelektualiai ar fiziškai pranašesni už pačius kankintojus.“[408]

Iš pradžių iš Lietuvos trėmė asmenis, apkaltintus kaip atstovaujančius priešiškoms klasėms ir grupėms bei šalies mokslinį kultūrinį elitą, išsilavinusius žmones. Tačiau vėliau deportacijos tapo vis labiau panašios į nacionalinį valymą. Priklausomybė vienai ar kitai tautai vaidino lemiamą vaidmenį, kai buvo sprendžiamas individualaus žmogaus likimas. Nuo to momento Lietuvos visuomenei visu aštrumu iškilo tautos ir tautiškumo apgynimo ir išlaikymo klausimas, prasidėjo kova – su ginklu ir be jo.

Šalies tuštėjimas

„Metai, kai Vakarų Europa pradėjo justi dar netvirtos ir panikos šuorais permušamos taikos privalumus, Baltijos kraštams nebuvo taikos metai. Tuštėjo kaimai. Jų gyventojai buvo nužudyti, išvežti, išbėgę. Vėtros ūžavo išdaužytuose languose ir išverstose duryse“, – rašė Cz. Miłoszas 1989 metais. „Lietuva bus, bet lietuvių nebus“, – 1946 metais pasakė Maskvos

[406] Anušauskas, Arvydas. (2013). 1948 m. lietuviai sudarė pusę visų į Sibirą tremtų žmonių // *ELTA*. 2013 m. gegužės 21 d. http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=61438679

[407] Snyder, Ttimothy. (2011). *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino.* Vilnius: Tyto alba, p. 456.

[408] Ten pat, p. 456 (iš: Arendt, Hannah. (2001). *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba, p. 436).

atstovas.“[409] „Sąjungos gyventojus reikia sumaišyti: tiktai atskiras tautybes ištirpdžius „rusų jūroje“ bus pasiektas tikslas – viena kultūra ir vienintelė universali kalba. Katilas, kuriame tirpinamos baltų tautos, turi būti sandariai uždarytas.“[410] Cz. Miłoszas ironizuoja: „rusų tauta yra pasaulio gelbėtoja. Nėra daroma jokių žiaurybių. Užmušami tie, kuriuos reikia užmušti, kankinami tie, kurie turi prisipažinti, deportuojamos grupės, kurias reikia deportuoti.“[411]

Buvo siekiama, kad Lietuvoje miestuose rusų skaičius siektų 60 proc., o kaimuose – 40 proc. gyventojų (taip netyčia prasitarė Maskvos ekspertė, atvykusi iš TSRS Mokslų akademijos instituto). Vilniuje dar 1958 metais buvo sunku susikalbėti lietuviškai parduotuvėse, gatvėje, įstaigose. Tik studentai padidindavo lietuviškai kalbančiųjų skaičių.

Rusiškasis totalitarizmas buvo suplanavęs, jog „tautos pamažu turi nustoti gyvavusios: turėtų atsirasti viena universali kalba <...> Galima numanyti, jog, kol tai įvyks, didelėje rutulio dalyje jau bus prigijusi rusų kalba“[412]. Po 1983 metų visos ginamos mokslo disertacijos okupuotose Baltijos šalyse turėjo būti verčiamos į rusų kalbą. Palaipsniui universitetuose vadovėliai taip pat pradėti versti į rusų kalbą. Mokslo srityje galima netgi maloningai raginti tautas lenktyniauti, tačiau su sąlyga, kad bus išsaugota pagarba rusų mokslo prioritetui. Ir, be jokios abejonės, tose šalyse negali būti ugdomas filosofinis mąstymas[413]. Filosofijos studijų programos Vilniaus universitete nebuvo. Bendra universitetui Filosofijos katedra turėjo skleisti ideologiją. Tačiau katedros dėstytojų dėka, susiklosčius tam palankioms aplinkybėms, skirtingų fakultetų studentai gaudavo gerų filosofijos žinių.

Dabar – Europos Sąjungoje, pasuose nebeįrašoma tautybė[414]. Europos Sąjunga turi silpnėti kaip tautinių valstybių sąjunga, ir silpnėti tautiniai jausmai, tai yra kalbama apie ES, panašią į JAV. Nuostatą stiprina tai, kad

---

[409] Miłosz, Czesław. (1995). *Pavergtas protas.* Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 276.

[410] Ten pat, p. 277. Tik vienetai ištrūko (žr. Simo Kudirkos kančių kelią, aprašytą knygoje Rukšėnas, Algis. (2013). *Gėdos diena, arba Pabėgimas iš Sovietų Sąjungos*. Kaunas: Obuolys).

[411] Ten pat, p. 289.

[412] Ten pat, p. 288.

[413] Viename Lietuvos mokslų akademijos humanitariniame institute apie 1979 metus buvo neoficialiai pranešta, jog Pabaltijo respublikų filosofų darbuose reiktų vengti asmenybės nagrinėjimo bei pačios sąvokos „asmenybė“ (vienai darbuotojai teko keisti disertacijos temą ir vietoj asmenybės imtis humanizmo problemos). Iki šiol sutinkame to laikotarpio pasekėjų, tvirtinančių, jog kaip mokslinė sąvoka gali būti vartojama tik sąvoka „asmuo“.

[414] Nuo 2014 metų Lietuvoje vėl galima pase įrašyti tautybę, jei pilietis to pageidauja.

ir kasdieniame, ir moksliniame gyvenime šiandien, 2015 metais, visur susikalbama anglų kalba.

Žiaurumai vyko tose pačiose vietose ir tuo pačiu laiku, būtent „kruvinose žemėse“, nuo 1933 iki 1945 metų, o okupuotuose šalyse – dar žymiai ilgiau. Daugiau kaip keturiolika milijonų žmonių nacių ir stalinistų režimai nužudė kruvinose žemėse. Mirusieji tapo skaičiais. T. Snyderis aprašo nusikaltimus Babij Jar: „Ten, griovyje, šie žmonės buvo paversti nieku, arba skaičiumi, kuris siekė 33761. Kadangi jų kūnai vėliau buvo iškasti ir sudeginti laužuose, o nesudegę kaulai sutraiškyti ir sumaišyti su smėliu, skaičius yra viskas, kas liko.“[415]

Nacistinės ir stalinistinės sistemos yra iš esmės išnagrinėtos ir palygintos. Mes ir vėl sugrįžtame prie jų todėl, kad tai buvo visą šimtmetį Europos istorijoje besitęsiantis įvykis, kuris paliko daug žiauresnes pasekmes, negu iki šiol buvo manyta.

Pavojaus ženklai dabarties visuomenėse

Per dvylika metų du režimai kruvinose žemėse nužudė daugiau kaip keturiolika milijonų civilių žmonių[416]. Tai milžiniškas žudynių mastas, per didelis skaičius, kurį mes vargu ar pradėjome suprasti, juo labiau, kurio beveik neįmanoma įsisąmoninti. Tačiau tai atsispindi jau trijų kartų po karo mentalitete ir vėlesnėje kartoje jau dvidešimt pirmajame amžiuje. Išvežė, sušaudė, išsiuntė į lagerį – daug kam dabar tai nepažįstamos minios. Bet kiekvienas buvo *tas vienas, vienintėlis, gyvenęs vieną kartą pasaulyje, buvo žmogus.*

Dvidešimt pirmajame amžiuje kažkaip viskas susipaprastino: žudynes – matom, pjauna galvą – matom; degina gyvą – matom; mūšyje dalyvaujam realiu laiku ant savo sofos. Sunku suvokti veiksmo didybę ir stebėtojo supratimo nuopuolį. Tačiau nesuvokę – mes robotai, tokie pat kaip tie žmogžudžiai. Taigi, esmė yra mąstyme, mentalitete.

Nacistinis ir sovietinis režimai pavertė žmones skaičiais, žmogų numenkino, nureikšmino. Kai kuriuos skaičius galime vertinti tik apytiksliai, kai kurie yra apskaičiuoti gana tiksliai. Mūsų, kaip mokslo žmonių, užduotis – aiškintis šiuos skaičius ir kas už jų slypi. Mūsų, kaip humanistų, užduotis – atversti skaičius žmonėmis. Jeigu mes to negalėsime padaryti, tai reiškia, kad totalitariniai režimai iš tikrųjų suformavo ir mūsų pasaulį, ir mūsų nežmoniškumą.

[415] Snyder, Timothy. (2011). *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino.* Vilnius: Tyto alba, p. 231–232.

[416] Ten pat, p. 443.

Atliekamų žmonių epocha

Svarbiausia dvidešimtojo amžiaus totalitarinių režimų savybė buvo gebėjimas atimti iš žmonių ir žmonių grupių teisę būti laikomais žmonėmis. Dabar – atimama teisė į orų gyvenimą, atimama teisė būti laikomais protingais, profesionaliais, galinčiais spręsti, suprantančiais reikalo esmę, galinčiais teisingai pasirinkti, būti atsakingais ir turėti teisę priešintis. Dabar dažnai žmonės nelaikomi žmonėmis. Paprastai tariant, jie – vykdytojai, patarnautojai, aptarnautojai, reikalinga darbo jėga: fizinė ir protinė. Dabar žmones priverčia jaustis atliekamais neaiški kapitalizmo, liberalizmo ir demokratijos sąveika ar greičiau jos ydos. Dabar įsisiautėjo *atliekamų žmonių* epocha. Atliekami ne tik bedarbiai ir benamiai (bomžai), ne tik ligoniai ir seniai, bet ir darbingi, išsilavinę protingi profesionalai, nes jie ne iš „elito“, ne giminaičiai, ne klano nariai; jie yra atliekami, nes jie „ne savi“. Šalia istoriškai buvusio klasinio, etninio, rasinio atliekamų žmonių predikato atsiranda dar vienas: „jie“. „Jie“ – visada atliekami[417]. Taip sunaikinama ne tik pagarba kitam žmogui, bet ir kito žmogaus esminio vertingumo suvokimas.

4. Karas keičia vertybes

Vertybių skalė. Dvigubi standartai

Karas, kaip rašo S. Neitzelas, „suformuoja kitokią atskaitos sistemą nei taika, jo metu atrodo tinkami kiti sprendimai bei motyvai, karas iškreipia ir gėrio bei blogio sampratą“[418]. Ši iškreipta samprata po karo įsisenėja žmonių sąmonėje. Viena iš imliausių visuomenės gyvenimo sričių yra ilgalaikis skurdas, nepriteklius, su juo ištisais metais ir dešimtmečiais kovoja jame egzistuojantys žmonės. Kadangi tai irgi yra karas dėl išlikimo, dėl gyvybės palaikymo, tai gėrio, blogio, atsakomybės, garbės, ištikimybės imperatyvų, anksčiau pripažintų idealų atramos sistemos yra sunaikintos, suardytos arba bent labai degradavusios.

---

[417] H. Arendt knygoje „Totalitarizmo ištakos“ šį santykį išpranašavo dar1948 metais: „Lavonų fabrikų ir užmaršties skylių pavojus yra tas, kad šiandien, kai visur daugėja gyventojų ir benamių, žmonių masės nuolat bus laikomos nereikalingomis, atliekamomis, jei apie savo pasaulį mes ir toliau mąstysime utilitarizmo terminais“ (Arendt, Hannah. (2001). *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba, p. 442).

[418] Neitzel, Sönke and Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai.* Kaunas: Obuolys, p. 23.

Skurdas irgi karas – kova dėl išlikimo. Skurdas taip pat atveria tokią mąstymo ir veikimo erdvę, kurioje normaliu laikomo gyvenimo lieka mažai. Visuomenėse su ženkliais skurdžiųjų sluoksniais atsiveria prievartos, smurto erdvė: vagystės, žaginimai, apiplėšimai, nužudymai; jų statistika auga ir visais atvejais yra žymiai didesnė už sėkmingų šalių statistiką. Tolimajai, oficialiajai visuomenės daliai duoti socialiniai įsipareigojimai tampa nereikšmingi. Tuo tarpu artimoji socialinė aplinka (sluoksnis, grupė) įpareigoja elgtis savaip. Tolimųjų idealai, vertybės tampa abstrakcijos, turi ribotą reikšmę, juo labiau kad stumiamas iš buvusios socialinės nišos skurdžių sluoksnis pamažu tampa vis apolitiškesnis. Taigi, formuojančio ideologijos vaidmens šių sluoksnių pasaulėžiūrai per daug vertinti nereikėtų. Šiomis sąlygomis pirmiausia vertintina socialinės praktikos svarba.

Dar viena skurdo universalija yra abejingumas priežastims – ir dėl to, kad jų daug ir skirtingų, ir todėl, kas dar svarbiau, kad jos atrodo neįveikiamos, tarsi būtų gamtos dėsniai. Tokiu žmonių įsitikinimu pasinaudoja ideologai ir jį dar pastiprina: žmogus neverslus, tinginys, todėl ir skurdžius. Dar labiau tokius įsitikinimus maitina dabarties tikrovė: visuomenėje toną užduoda apsimestiniai tikslai, primetami partinės „grupės draugų“ siekiai, taigi, visuomenei apskritai tie tikslai yra melagingi, todėl nereikšmingi. Augant apmaudui dėl niekaip neišbrendamo skurdo, blėstant viltims apie geresnę ateitį, kyla beprasmybės suvokimas ir atsiranda beviltiškumo jausmas.

Individo elgesio atskaitos sistemos

Garbės klausimas yra ilgiausiai žmonijos sąmonėje ir filosofų veikaluose išsilaikęs imperatyvas [419]. „Net ir iškilus paties žmogaus gyvybės ir mirties klausimui, kultūriniai suvaržymai dažnai suvaidina svarbesnį vaidmenį už savisaugos instinktą. Kultūrinis paketas gali labai apsunkinti išgyvenimą, o kartais būti net pražūtingas.“[420] Tai nebūtinai gali būti grėsmė gyvybei, bet pavojus pažeisti simbolines, tradicines, statuso taisykles. Tačiau šis

[419] Lietuvos kaime parama, pagalba nelaimėje buvo nerašytas garbės įstatymas. Vienas kaimas gelbėjo kitą nuo plėšikaujančių bermontininkų Pirmojo pasaulinio karo metais, nors į pagalbą kitam kaimui ėjo apsiginklavę tik dalgiais, šakėmis ir vienu kitu medžiokliniu šautuvu. Ėjo visi vyrai, ir nė vienai moteriai: motinai, žmonai, sesei net į galvą neatėjo jų stabdyti ar neleisti. Tąkart šakių neprireikė – kažin, ar būtų įveikę priešą. Nugalėjo savo žiemgališku gudrumu (pagal kaimo žmonių liudijimus, Šiaurės Lietuva, Stupurų kaimas, pasakota apie 1950 metus).

[420] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai.* Kaunas: Obuolys, p. 24.

pavojus suvokiamas kaip imperatyvas, todėl individai nemato jokios kitos galimybės.

Karinių vertybių skalėje „Vėliavos garbė yra kur kas aukščiau nei pavienė gyvybė“[421].

„Vokiečių karių atskaitos sistemoje narsa, paklusnumas, pareigingumas bei kietumas, kaip jau aptarta, vaidino esminį vaidmenį. Visa tai turėjo reikšmės karinių veiksmų suvokimui ir interpretavimui. Ši iš taikos laikų atėjusi atskaitos sistema viso karo metu išliko stebėtinai stabili.“ Reikėjo įrodyti savo narsą, o ne kalbėti apie tai[422], – liudijimais remiasi S. Neitzelas. Antrajame pasauliniame kare buvo vertinama ir priešų narsa: vokiečių kareiviams atrodė: rusai – mirtinai drąsūs, britai – narsūs; rusai brutalūs, kartu pabrėžiama jų narsa, „rusai buvo šaunūs lakūnai“. Paradigmiškai šios nuostatos aiškios. Šiame kare pasiekimai reiškė narsą, tačiau matuojamą nuostolių kiekiu, rašė S. Neitzelas[423]. Tačiau tai nėra absoliuti vertybė. 1939–1940 metų žiemos kare, Sovietų Sąjungai užpuolus Suomiją, suomių atskaitos taškas buvo kitas: suomių karių narsa, pareiga, išdidumas, atsakomybė ir garbė buvo (ir liko istorijai) matuojama, priešingai, mažomis netektimis, palyginti su siaubingu skaičiumi rusų armijos netekčių[424].

Narsa karo ideologų buvo iškeliama iki fanatizmo. Tuo tarpu vokiečių kareivių nuomone, garbė armijoje turėjo dvigubus standartus. Desantininkai buvę „suvaikėjęs dalinys, jie galėjo sau viską leisti, nes bet kokia klaida tuoj būdavo pridengiama – kaip ir SS. SS ir desantininkai elgėsi kaip kiaulės“[425]. „Galiausiai prieita prie išvados, kad Waffen-SS, palyginti su vermachtu, skyrėsi ne tik savo personalu, bet ir tuo, jog turėjo visai kitokią normatyvinę atskaitos sistemą, taip pat ir jos santykis su ekstremalia prievarta buvo visiškai kitoks.“[426] Pažvelgus istorijos požiūriu, dvigubi standartai buvo patogūs ir suklestėjo kai kuriose europiečių visuomenėse vėliau, okupacijos sąlygomis. Deja, dvigubi standartai liko ir atkurtos Nepriklausomybės sąlygomis, kaip labai naudingas liberalizmo įrankis.

---

[421] Ten pat, p. 318.
[422] Ten pat, p. 409.
[423] Ten pat, p. 357.
[424] Žr. Engle, Eloise ir Paananen, Lauri. (2012). Žiemos karas: Sovietų Sąjunga puola Suomiją 1939–*1940*. Kaunas: Vox altera.
[425] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai.* Kaunas: Obuolys, p. 381.
[426] Ten pat.

Karių suvokimą, interpretavimą ir veiksmus „formavo santykis su ekstremaliu smurtu, seksualiniai piktnaudžiavimai, rasistinis interpretavimas. <..> Karinė prievarta atveria tokią interpretavimo ir veiksmų erdvę, kurioje civilinio gyvenimo nebėra: žudymas, žaginimai, teisė būti galingam arba maloningam – visos šios naujosios galimybės pagrindžiamos ta naujai atsivėrusia smurto erdve“[427].

Karo atskaitos sistemos, pasibaigus karui, stipriai pakoregavo buvusias visuomenių vertybių atskaitos sistemas ir jas ryškiai pakeitė. Karo vertybių sistemos sovietų okupacijos sąlygomis buvo kuo plačiausiai taikomos okupacinės valdžios. Į tas sistemas buvo įtraukiama daug gyventojų. Smurto, prievartos ir baimės sąlygomis vėl formavosi dvigubos vertybių sistemos. Vienokios okupantų buvo taikomos sau, kitokios – okupuotiesiems. Pačių pavergtųjų visuomenių vertybės buvo paliestos pokyčių ir formavosi išgyvenimo akivaizdoje. Greta egzistavo tų visuomenių specifinės išlikusios nacionalinės vertybių atskaitos sistemos.

Žinoma, individo mentalitetas visų pirma priklauso nuo jo kultūros lygio, yra kultūriškai suponuotas jo ankstesniųjų nuostatų, priklauso nuo jo artimiausios kultūrinės aplinkos, nuo jo išsilavinimo[428]. Iš tiesų daug priklauso nuo paties individo elgesio (poelgio), nes socialinės situacijos visada suteikia galimybių pasirinkimą.

Kultūriniai įsipareigojimai atsiskleidžia *garbės* jausmais ir sąvokomis. Lietuviams duotas žodis, teisingumas dar ir tarpukario Lietuvoje buvo imperatyvas. Vieną kartą sugautas meluojantis žmogus šviesiame Lietuvos kaime galėjo būti išmestas iš bendruomenės. Skundimas, melas lietuvių mentalitetui buvo tabu. Kaip tik dėl to mūsų diplomatai prieš Antrąjį pasaulinį karą daugeliu atvejų neįžvelgė apgaulės ir melo abiejų agresorių vadų elgesyje ir kalbose bei susitarimuose.

Kultūriniai įsipareigojimai suardytos visuomenės, išdraskytos visuomeninės savimonės, sunaikintos istorinės atminties sąlygomis, prievartos, smurto sąlygomis, ypač sumenkusio kultūrinio sluoksnio sąlygomis, mutuoja į kultūrinę dykumą, kultūrinę negalią. Okupantų fizinių ir dvasinių nusikaltimų, nacionalinės kultūros ardymo terpėje lengvai įsigali smurto, melo, pavydo, nepagarbos kitam visuomenės nariui kultūra, kuri plinta ir

[427] Ten pat, p. 383, 384.

[428] Išsilavinimas šiuo metu dažnai ginčijamas kriterijus, nors, mūsų nuomone, čia lemia suvokimo gilumas, o ne diplomų skaičius.

ėda visuomenę iš vidaus. Ima dominuoti minios kultūra, daugeliu atvejų identiška totalitarinei karo kultūrai.

Žmogus ir „institucija“ – prisitaikymas prie aplinkybių

Dabartinėje visuomenėje, kai žmogus įtraukiamas į „institucijas“, institucija gali visiškai jį užvaldyti. Jis nebegali būti savo elgesio ir savo minčių šeimininkas, iš jo atimamas laikas, jį galima versti vienaip ar kitaip elgtis, drakoniškai bausti, pažeidus taisykles, arba, jei jam pačiam priskiriamas taisyklių pažeidimas. Būtent dėl tokio asmens apdorojimo institucijos veikia kaip savotiški uždari pasauliai: darbuotojai tokioje institucijoje privalo būti „lojalūs“, tai reiškia paklusnūs, ir kaskart veikti, kaip jiems nurodyta. Institucijos kuria tam tikrą „bendruomeniškumo“ formą, kurioje grupės normos ir spaudimas pavieniam asmeniui daro didesnę įtaką, nei darytų normaliomis laisvos bendruomenės sąlygomis. Žmogus paverčiamas bet kada lengvai pakeičiama mechanizmo dalele, „sraigteliu ir varžteliu“.

Šitokios grupės (darbovietės) individas dažnai nepasirenka savo noru, tačiau alternatyvos jis neturi – jis privalo dirbti, kad išgyventų. Daugeliu atvejų liberalioje visuomenėje, skurdo, nedarbo akivaizdoje individas tiesiog negali pasirinkti. Institucijos iš savo darbuotojų atima bet kokią asmeninę laisvę, kūrybą ir jo gyvenimo laiką. Žmogus tampa tik funkcija, institucijos įrankiu. Ir tiktai priklausomai nuo priskirto statuso žmogui leidžiama šiokia tokia veikimo erdvė, bet tik naudinga institucijai. Žinoma, „saviems“ visa tai netaikoma.

Totali institucija vaidmenų atlikėjams palieka tik pagal visuomenės struktūroje užimamą vietą bei hierarchinę padėtį apibrėžtą veikimo laisvę. Todėl skurde gyvenančio, vadinasi, ant žemiausio visuomenės laiptelio esančio, žmogaus padėtį galima apibūdinti kaip vaidmenį, kuriam nesuteikiama jokios alternatyvos. Kai visuomenės dauguma neturi pasirinkimo, veikimo alternatyvos, vis didėjančiu mastu ima reikštis savižudybės, nužudymai, alkoholizmas, narkomanija ir prostitucija (savo kūno, kaip paskutinės prekės pardavinėjimas). Tai, kas normaliomis laisvos, demokratinės visuomenės sąlygomis būtų traktuojama kaip retas nukrypimas, totalitarizuojamoje visuomenėje tampa jei ne visuotiniu, tai ganėtinai dažnu reiškiniu: benamiai vaikai, prekyba žmonėmis, pedofilija, per didelis dėmesys netradicinės seksualinės pakraipos individams.

Ilgai trunkantis visos visuomenės socialinis, politinis, ekonominis nuosmukis (krizė) yra labai sudėtinga sistema, vyksmas yra kompleksiškas, todėl pavienis individas, neturėdamas informacijos arba jos nesuprasdamas, būdamas uždaroje sistemoje, net negali adekvačiai suvokti visumos. Atskiram asmeniui likimo bendrų grupė pasidaro tuo svarbesnė, kuo grėsmingesnė yra jo paties padėtis. Išgyvenimo situacijos iš tiesų reikalauja laikytis drauge ir veikti išvien. Tačiau grupės veiklos kokybė priklausys nuo jos narių kultūros ir vertybinių įsitikinimų.

Minėtomis visuomenės krizės sąlygomis tokia grupė tampa totali, besielgianti pagal minios elgesio taisykles. Miniai būdinga: pataikavimas, „kitokio" persekiojimas, agresyvumas, pavydas, arogancija, egoizmas, apkalbos. Paprastai dominuoja ir nemokšiškumas. Už tai, kai individas tampa jos nariu, jam nebereikia asmeninės atsakomybės, jis patiria išsiilgtą saugumo jausmą. Žinoma, praranda asmenybės laisvę ir savarankiškumą. Nepritampantis – dėl kitokios socialinės ir kultūrinės patirties – asmuo yra pjudomas, jo gyvenimas apkartinamas (ko ir siekia minia), jis išstumiamas (išgujamas) iš buvusių kolegų ir bendradarbių būrio.

Socialiniai įsipareigojimai tampa tokie psichologiškai paveikūs dar ir dėl to, jog žmones skatina veikti ne priežastiniai ryšiai ir racionalus išskaičiavimas. Juos labiau riboja socialiniai santykiai, kurie dažniausiai net nebūna įsisąmoninti: individas nesusivokia, jog jis yra nukreipiamas. Vaidmenų reikalavimai tampa prisitaikymu prie aplinkybių[429].

Individo ir visuomenės elgesio vertinimo šablonai

Remdamasis išsamiomis studijomis, S. Neitzelas daro išvadą, jog „visas Trečiojo reicho vyksmas ir iš jo išplaukiantis smurtas yra didžiulis realus eksperimentas, parodantis, ką geba išdarinėti psichiškai normalūs bei save gerais žmonėmis laikantys asmenys, kai, remdamiesi savo atskaitos sistema, mano kažką esant reikalinga, prasminga ar teisinga. Žmonių, kurie dėl savo psichinių savybių buvo linkę į smurtą, atskirtį ar išsišokimus, tarp jų buvo tiek pat, kiek ir bet kokiomis kitomis visuomeninėmis sąlygomis, – nuo penkių iki dešimties procentų"[430].

[429] Pavyzdžiui, įsipareigojimas sau būti „vadovu", „įžymybe". Kad tokiu taptum, galima kitą apšmeižti, melagingai skųsti, neteisingai ir su didžiausia aistra bei įsitikinimu meluoti. Nes veikėjas turi „įsipareigojimą" – būti žvaigžde.

[430] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai.* Kaunas: Obuolys, p. 44.

Mūsų laikų konkurencinėje išgyvenimo kovoje, kurią patiria mūsų visuomenė ir kurią taip pat galima laikyti realiu eksperimentu, kuriame taip pat dalyvauja psichiškai normalūs, raštingi ir save gerais žmonėmis laikantys individai, matome, jog suveša melo, smurto ir agresyvumo kultūra. Vadovaudamiesi asmenine atskaitos sistema jie mãno, jog šitokie jų veiksmai yra ne tik protingi, bet reikalingi ir netgi prasmingi, nes jie leidžią pasiekti savus tikslus. Kas lemia tokią kultūros degradaciją?

Šiuolaikinės Lietuvos visuomenės mentaliteto ypatybės iki šiol tebėra visuotinai *vertinamos vien tik per sovietinės okupacijos prizmę.* Dažnai, vertinant praeities įvykius, remiamasi vien asmens individualia patirtimi (kurios tyrimas, be abejo, būtų naudingas kaip vienas iš sudėtinių visuomenės būklės aspektų). Tačiau metodologiškai tai nebūtų teisinga. Gali atsirasti skirtingiausių interpretacijų dėl politinių, ideologinių įtakų, politinio korektiškumo reikalavimų ar dėl paprasčiausio nemokšiškumo. Pasiremdami daugiadisciplininiais tyrimais ir integracine metodologija galime matyti, jog buvo ir yra ne vienas veiksnys. Bet kokie socialiniai procesai teikia ne vieną galimybę. Taigi, ir priežastis negali būti viena. Pažvelgti reikia iš moksliškai apibendrintos patirties, kad suprastume esminius veiksnius, kitais žodžiais, kaip rašė S. Zweigas, „Nepaneigiamas istorijos dėsnis – kaip tik amžininkams jis neleidžia atpažinti didžiųjų, epochos veidą nulemiančių judėjimų, kai šių matyti tik užuomazgos“[431]. Tik subrendęs reiškinys atskleidžia praeities pakopų esmę. Mes esame mūsų visuomenės proceso, kuriančio atvirą visuomenę, viduje. Dar daug į ką negalime pažiūrėti iš brandos taško. Tačiau dvidešimt penkeri metai Nepriklausomybės jau leidžia surasti priklausomybes ir ryšius su praėjusiu amžiumi.

Remdamasis savo integracine metodologija, svarstydamas fašizmo Vokietijoje anatomiją, S. Neitzelas pagrįstai nurodo, jog „visuomenės susideda ne vien iš to, ką kada nors istorikai skaitys kaip rašytinius šaltinius. Jos susideda taip pat iš materialių, institucinių bei mentalinių infrastruktūrų, <...> iš tradicijų, įpročių bei interpretacijos šablonų. <...> Tos infrastruktūros yra kasdienybės pagrindas ir turi tam tikros inercijos. Net jei politikoje ar ekonomikoje vyksta svarbių pokyčių, jos pačios keičiasi menkai. Šios infrastruktūros tėra dalinės sistemos sudėtingame visuomenės darinyje – be abejo, jos labai svarbios, tačiau neapima visko. Ir nacionalsocializmo

[431] Zweig, Stefan. (2014). *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai*. Vilnius: Tyto alba, p. 386.

piliečiai ir pilietės 1933 metų sausio trisdešimt pirmąją nepabudo naujame pasaulyje. Jis buvo toks pat, kaip ir vakar – naujos buvo tik žinios.“[432]

Analogiškai aiškintini ir kiti įvykiai, remiantis visa puokšte priežasčių, kurios netgi ne linijinės, o susijungusios sudėtingame ryšių tinkle. Štai, pavyzdžiui, rytas Lietuvoje po Nepriklausomybės atkūrimo paskelbimo buvo toks pat kaip kiti. Buvo jaučiama šventė, savijauta – kaip po gerai atlikto darbo. Mes buvome tokie pat. Mąstymas liko tas pats, kaip ir siekiant Nepriklausomybės. Ir nors net primygtinai vėliau buvo keliami reikalavimai pradėti „mąstyti naujai“, kai kurie žmonės to negalėjo „pradėti“, nes jie visada mąstė „naujai“[433]. Dalis tautos nepasidavė miniai vien dėl reikalo gražiai parodyti savo „lojalumą“ Nepriklausomai valstybei. Jie visada, visą savo gyvenimą buvo „lojalūs“ Nepriklausomybei. „Laisvė, kai leidžiama prisiimti atsakomybę, yra prieinama ne kiekvienam.“[434]

[432] Ten pat, p. 48–49.

[433] Kolegė M. „nenori mąstyti „naujai“ – buvo pasakyta pastaba įstaigos susirinkime po Nepriklausomybės atkūrimo.

[434] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai.* Kaunas: Obuolys, p. 45.

PENKTAS SKYRIUS
Dvidešimtojo amžiaus karų palikimas

1. Visuomenės mentaliteto destrukcijos

„Kas dedasi žmoguje, kybant sunaikinimo grėsmei ir kartu tvyrant istorinės būtinybės, kurią įgyvendina regimai neįveikiama jėga, įtaigai“, – klausia 1989 metais Karlas Jaspersas Įvade Cz. Miłoszo knygai „Pavergtas protas“[435].

Mes, gyvenę šios istorinės būtinybės erdvėje ir laike, galėjome iš arti stebėti, nes buvome vyksmo dalyviai, patyrėme tas grėsmes ir ne visada buvome tik stebėtojai. Ir mes žinome, kuo gali tapti žmogus žiauriame ir melo persunktame pasaulyje, ir taip pat žinome, kas gali atsilaikyti. Mes patyrėme gyvenimą, kur nepasitikima niekuo, kur visi nešioja kaukes, dažniausiai kaip savigynos priemonę, ir kur viešpatauja melas. Pasak K. Jasperso, melas gali būti ir kitoks, „kai jau patys būties pagrindai bus grindžiami melo neišvengiamybe“[436]. Todėl reiktų būti atsargesniems, vertinant mentalitetą žmonių, gyvenusių karų ir okupacijų laikais, ir nevertinti jo vienamatiškai ir redukcionistiškai.

Mes ilgai buvome ne Europoje. Tačiau tam tikra prasme tai buvo ypatinga būklė, ji padėjo mums suvokti dalykus, kurių laisvas europietis galėjo ir nematyti. Laisvam europiečiui daug kas savaime aišku. Jis gali nesuvokti, jog žmogus – tai nėra natūrali būklė, nėra duota būklė, bet nuolatos save kurianti būklė. Mums, stokojusiems to, kas yra esminiai dalykai žmogiškumui reikštis, toji stoka leido būti sąmoningesniems, brandesniems už europietį, kuris savo normaliai žmogišką būklę galėjo laikyti ir laikė natūralia. Mums visa istorija gali būti apibrėžta kaip pastanga tapti žmogumi. Pastanga tapti – išlaikyti tapatumą: žmogiškąjį, tautinį, socialinį – ir dabar tebėra kasdienė mūsų problema.

[435] Jaspersas, Karlas. Įvadas // Miłosz, Czesław. (1995). *Pavergtas protas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p 5.

[436] Ten pat, p. 6.

Kas kelia pavojų, kad mes galbūt neišugdysime (neišsaugosime) savo tapatumo, netapsime atviri, tai yra nenueisime iki mūsų idealizuotos Europos? Pavojų kelia šiuolaikinė, naujoviška barbarybė. Senovės graikai apibrėžė barbarą: barbaras yra kalbos neturintis žmogus. Graikai kalbą suprato kaip artikuliuotą erdvę viso to, kas patiriama, trokštama ir mąstoma, ką sukuria *paideia*. Žmogus, atsidūręs vienas priešais pasaulį, nebėra žmogus: vienas gali išgyventi tik Dievas arba žvėris (Aristotelis). Žmogus gali būti (tapti) žmogumi tik tada, kai egzistuoja erdvė, pripildyta gyvosios bendravimo kalbos.

Pagrindinis žmogiškasis tikslas – įprasminti save. Tačiau istorija dažniausiai yra kapinynas neišsipildžiusios laisvės, neišsipildžiusio mąstymo, neišsipildžiusios garbės, neišsipildžiusio orumo, ir net negimusio gyvenimo. Ištisas žmogaus gyvenimas gali būti negimęs gyvenimas. Tai ne tik ir ne tiek konservatyvus mąstymas, ne tik žinių apie pasaulį menkumas, savęs pažinimo stoka, bet gyvenimas nuolat stokojant, jaučiant trūkumą esminių žmogui dalykų. Įgyvendinti save, gimti gyvenime galima tik gyvoje bendravimo erdvėje, kultivuotoje, artikuliuotoje, žmogaus „įdirbtoje“ kultūros erdvėje. Esminė žmogaus dalia – už jo paties ribų, šioje žmogiškosios kalbos – kultūros, bendravimo, mąstymo, laisvės, atvirumo – erdvėje. Taigi, Europa gali būti tik mumyse. Niekaip kitaip mes jos nepasieksime.

Baimė mąstyti savarankiškai arba naujoji barbarybė

Dažnai šiuolaikiniame visuomenės mąstyme, piktinantis, kritikuojant praėjusio laikotarpio ydas, pasijaučiama teisuoliais. Tai būdinga ypač tiems, kurie negyveno okupacijos ar karo sąlygomis, kurie yra vėlesnės kartõs. Ypač jų svarstymuose su triuškinančia neapykanta pasireiškia praėjusio nelaisvės laikotarpio visiškas neigimas, kartu su visais ten gyvenusiais žmonėmis. Prieš destrukciją kovojama destruktyviomis priemonėmis ir būdais. Mūsų laikams su kiekviena ateinančia kartà tebėra aktualus Cz. Miłoszo keltas klausimas „kaip galima gyventi ir mąstyti stalinizme? Vienu žodžiu, turime progą patyrinėti, kaip žmonės prisitaiko prie neįprastų sąlygų“[437]. Norėdami būti teisuoliai, vėlesnės, dabartinės kartos žmonės – sąžiningai ar ne visai, ima perlenkti lazdą. Todėl ir ši, dabartinė, jau laisvės karta prisirišusi prie „vienos tiesos“, tos, kurią vieną jie laiko teisinga[438].

[437] Miłosz, Czesław. (1995). *Pavergtas protas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 13.

[438] Kaip ir kai kurie dabartinių mūsų filosofų laikosi vienos savo filosofijos, kurios išmoko, kuri jiems buvo dėstoma nuoširdžiai įsitikinusio dėstytojo, „ištikimo“ jau kitokiai, bet vis tiek

Vienas iš labiausiai paplitusių bruožų, nors jau nebeturinčių jokių pagrindų, jau žiauriai nebepersekiojamų, – yra atsiradusi *baimė mąstyti savarankiškai*. Nors niekas tiesiogiai neverčia, bet vis tiek įtinkama konjunktūrai, aplinkai, tik galimam vertinimui ar kritikai. „Reakcionierius nesupranta kaitos ir judesio <...> jis gyvena tarp nekintančių sąvokų, kurių neatnaujina stebėdamas ir darydamas išvadas“[439], – rašė Cz Miłoszas. Šiuolaikinis filosofas irgi dažnai nenori suprasti, jog viskas keičiasi, nes jam patogi esama būklė. Filosofijoje taip pat bijoma iškristi iš savo geriau pažįstamo konteksto. Tai ir aplinkos nuomonės baimė, ir filosofinės drąsos trūkumas, labai dažnai susijęs su individo kultūra, tiksliau, su jos trūkumu plačiąja prasme, ir netgi siauru išsilavinimu. Kadangi palaikantys konservatyvią praeities sistemą (taip pat ir filosofinę) žmonės yra ortodoksiški, – jie negali suprasti pasikeitimų, – todėl kitaip mąstantiems kabina etiketes „banalu“ ir pan., nes viskas, kas neaišku ir jiems nežinoma, prieštarauja jų ortodoksijai ir kelia jiems grėsmę būti demaskuotiems savo nežinojime. Tačiau toks kelias niekur neveda. Filosofija šitokiomis aplinkybėmis apskritai neatlieka savo vaidmens būti tiesos ieškotoja ir tą tiesą rasti. Taigi, atsiranda neatidėliotina būtinybė mąstyti ir „sunkiu sąvokos darbu“, pasak G. Hegelio, suvokti dabartį. Dar kartą pasitvirtina tiesa, jog būtent mąstymas veda pirmyn, jog žodis yra visų sistemų pagrindas.

Nepasitikėjimas Vakarų mentalitetu

Vakariečiai, savo ruožtu, yra linkę aptarinėti buvusių okupuotų kraštų ir žmonių likimą tiktai *prievartos ir smurto kategorijomis*, o tai nėra tikslu. Žmonės ir tada gyveno ir išgyveno. Buvo baimės, buvo vilties ir siekio išbristi iš vargo ir išvengti sunaikinimo, žmonės troško žinių, mokslo ir laimės. Žinoma, tuomet gyvenusiai kartai visa, su kuo jie anksčiau gyveno, turėjo pakeisti viena sistema, viena tiesa, viena filosofija, vienų sąvokų kalba. Tačiau kaip tik čia ir pasireiškė vidinis pasipriešinimas, trukęs dešimtmečius. „Nes turbūt dar niekada žmogus nebuvo patyręs tokio slėgio. Išbandomi visi jo protiniai ir emociniai sugebėjimai. Pilietis, kasdieną stebintis šį išsižadėjimų ir pažeminimų spektaklį, daug daugiau sužino apie

---

vienai filosofijos krypčiai – fenomenologijos, hermeneutikos ir pan. Vietoj dabar atsivėrusių plačiausių pažinimo galimybių, prisirišama prie vienos filosofijos. Tik viena tėra gera, būtent ta, kurią individas geriau išmano. Kitokios filosofijos gerbėjas tikriausiai klysta arba yra neišmanėlis. Taip kartojasi mentaliteto istorija. Ir reikia daug pastangų ir žinių iš jos išsiveržti.

[439] Miłosz, Czesław. (1995). *Pavergtas protas.* Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 246.

žmogų, nei kuris nors Vakarų gyventojas, kur vienintelė slėgio priemonė yra pinigai.“[440]

Vakarai ir dabar gerai nesupranta, kas vyksta visuomenėse, atkūrusiose Nepriklausomybę po pusės šimtmečio okupacijos. Viena, Lietuvos žmonių mąstymas, gavęs skaudžias pamokas po Antrojo pasaulinio karo, kai Amerika neatėjo gelbėti Lietuvos, „nepuolė“ nei per Velykas, nei po Kalėdų, nei pavasarį, nei vasarą, vis dar negali persiversti, negali visiškai pasitikėti Amerika[441]. Tačiau, antra, yra šiandienos Vakarų Europos valstybių nemalonūs pavyzdžiai, kartojantys situaciją prieš Antrąjį pasaulinį karą. Vakarų publika dažnai net nesivargina suprasti, kas yra agresija, nes dauguma dabar gyvenančių to nepatyrė, jie jaučiasi toli ir saugūs; be to, viskas aplinkui taip komfortiška ir gera, kad nesinori galvoti apie blogį; yra kiti prioritetai: dabar matuojami ir skelbiami šalių laimingumo indeksai ir pan.

Individų baimės – visuomenės nekultūringumo rodiklis

Praėję dvidešimt pirmojo amžiaus dešimtmečiai sustiprino nuojautą dėl seniai prasidėjusio ir besitęsiančio šalies gyventojų kokybės praradimo. Nauji iššūkiai taip pat neleido išsitiesti, juo labiau, kad šalies ekonominis gyvenimas nustūmė didžiąją dalį žmonių į skurdą, o nemenka dalis atsidūrė žemiau jos. Tai ir būtų dvi pagrindinės priežastys. Žinoma, yra visas pulsuojantis priežasčių tinklas: išryškėja švietimo nuosmukis dėl nepaliaujamo eksperimentavimo, krizės aplinkybės, per didelė bedarbystė, emigracija, pasiekusi rekordinius skaičius. Ir visa tai veda į visuomenės mentaliteto menkėjimą, kuris atsiranda dėl visuomenės nepakankamo išsilavinimo ir dėl tos priežasties mokslo, žinojimo paniekinimo, istorijos neišmanymo, esmių nesupratimo. „Neišmanantys istorijos lieka vaikais“. Todėl visuomenė-minia pasiduoda bet kokiai agitacijai, tiki bet kokiais mitais, kurių paveikumą dešimtmis kartų stiprina interneto galimybės. Lygiagrečiai žlunga dorovė, teisingumas ir kitos vertybės.

Nekultūringa visuomenė apauga ydomis ir baimėmis, kurios tampa ydų katalizatoriais. Viena iš blogybių, žadinančių baimės virusą, yra bjauri

[440] Ten pat, p. 95

[441] Ten pat, p. 95: „Jei Imperija [stalininė] sugrius, tai kilsiančiame chaose bus galima ieškoti naujų priemonių, padedančių išlikti ir veikti. O kol to neįvyko, reikia uoliai plušėti Imperijos labui, patylomis puoselėjant viltį, kad Vakarų „kvailumas“ nėra toksai beribis, kaip kad manoma. Kad tik Vakarų žmonės iš tikrųjų perprastų „didžiosios Stalino epochos“ mechanizmą ir atitinkamai veiktų! Tačiau viskas rodo, kad jie nesupranta. O gal vis dėlto šiek tiek supranta?“, – trumpai apibūdino Cz. Miłoszas.

yda – skundimas. Niekada skundimas nebuvo laikomas dorybe. Dabar jis tapo viena esmingiausių piliečio savybių, nors visaip vengiama pavadinti jį tikruoju vardu ir naudojamasi eufemizmais. Dabar skundimas vadinamas informacija, o informacija traktuojama kaip teigiama ir reikalinga veikla. Pats skundikas „mąsto bei reaguoja į dirgiklius taip kaip visi, yra kuklus, darbštus, pasitenkinantis tuo, ką jam teikia valstybė. Jo asmeninis gyvenimas – tai namie praleistos naktys, nes šiaip visą laiką būna tarp kolegų.<...> Jisai įdėmiai stebi aplinką ir pranešinėja valdžiai apie savo draugų mintis ir veiksmus“, – rašė Cz. Miłoszas[442].

„Tai pagrindas, kuriuo remiasi Baimė. Visi bijo visų. Darbas Naujojo Tikėjimo šalies gamykloje ar kontoroje yra sunkus ne tik dėl sudėtų pastangų: daug labiau sekina įtemptas dėmesys ir svetimų budrių ausų bei akių vengimas.“[443] Ir dabar darbas, nors sekinantis, nors nepalyginamai didesnės apimties negu galima atlikti ir per ilgą darbo dieną (pavyzdžiui, universitetuose nepakeliami paskaitų krūviai, visuomeninė veikla, naudinga universitetui ir, pageidautina, uždirbanti pinigus, mokslinis darbas, kuriam iš viso nebelieka laiko, todėl daromas per atostogas ir sekmadieniais bei naktimis) nėra sunkus dėl paties darbo norinčiam atsilaikyti žmogui (fizines jėgas stiprina nepalaužiamos dvasinės jėgos, nes juk dirbama dėl išgyvenimo). Tačiau sunkiau pakeliama vidinė įtampa dėl skundimų, kenkimo, nepripažinimo, pavydo, niekinimo, tyčiojimosi, neteisingų nuobaudų, paskiriamų krištolinio tyrumo etikos komisijose už tai, ko nepadarei ar iš viso nebuvo; tavo darbo pasisavinimas (vogimas, vadinamas plagijavimu); darbuotojo įdirbtų mokslinio darbo sferų pasisavinimas, autorių, žinoma, nubloškiant kuo toliau, kad niekas ir nežinotų autorystės. Žinoma, viskas pridengiama eufemizmais. Nesuvokiamas darbuotojų kaitos greitis, ištisi energingų naujokų srautai visai ištrina atminimą tų, kurie tą viską ir sukūrė. Naujokai visais laikais yra „pionieriai“ – jie įsitikinę, jog iki tol čia buvo ir dirbo tik marazmatikai seniai. Apnuodyta visuomenė. Nuodijamas visuomenės mentalitetas.

Blogai, kai žmogų persekioja baimė. Melas taip pat blogai, nes meluojant kyla vidinė įtampa, kuri pakeičia „etiką į visų kovos su visais etiką, ir

[442] Ten pat, p. 100. Mūsų aplinkoje šiandien (ne KGB laikais) ši veikla taip paplitusi ir taip gerai visiems žinoma ir suprantama – ir skundikams, ir aukoms, – jog akivaizdu, kad jokie paaiškinimai atskirai nebereikalingi. Skundikai nebesislepia, jog „kas savaitę pranešinėja direktoriui „viską“ apie savo padalinio darbuotojus“ (cituojama iš realios patirties 2012–2013 metais). Žinoma, informacija nuspalvinama sau naudingomis spalvomis.

[443] Ten pat, p. 100–101.

geriausių duomenų išlikti šioje kovoje turi patys apsukriausi individai“[444]. Tai jau kita žmonių rūšis nei ta, kuri turėjo geriausius išlikimo šansus, kovojant pramoninio kapitalizmo pradžioje: buvo brutalieji, dabar – paslapčiomis tyliai kandantys. „Penkios dešimtys arba šimtas metų tokio auklėjimo, ir bus sukurta žmogaus atmaina, kuri nė nebežinos kitokių principų, jai nebus kelio atgal“, – pranašavo Cz. Miłoszas[445]. Štai ši, pati blogiausia, rašytojo pranašystė, kuri, deja, pastebimai ir sparčiai pildosi mūsų visuomenėje.

„Vakarų gyventojas to absoliučiai neįsivaizduoja. Palyginti su jais (mumis – *J. M.*) jis yra naivus tarsi vaikas, nes nė nenutuokia. Gyvenimas, jaučiant nuolatinę vidinę įtampą, išugdo žmoguje snaudžiančius talentus. <...> Iki kokių miklumo ir psichologinio įžvalgumo viršūnių gali pakilti prispaustas prie sienos žmogus, kuriam reikia arba suktis, arba pražūti.“ „Tie, užsienyje, niekada nesužinos, kas perkama ir už kokią kainą.“[446] „O toleruojami būna, kartais net pataikaujant silpnybėms, žmonės-įrankiai, kurie neturi realios įtakos, tačiau yra naudingi ir reikalingas jų vardas. Jų prabangos pomėgis arba girtuokliavimas tampa paklusnumo garantija.“[447]

Paklusnumas – tiesus kelias į minią. „Laisvės baimė – tai ne kas kita nei tuštumos baimė.“[448] Šiandien žmogus sutinka su viskuo, net žinodamas, kad tai yra blogis, bijodamas iškristi iš savo socialinės nišos, kad tik galėtų būti su visais ir neliktų vienas. Svetimųjų valdžią reikėjo iškentėti, todėl ji negalėjo sunaikinti žmogaus dvasios. Sava valdžia yra neišvengiamybė, žmogui sunku jai priešintis. Užvaldžiusi daugumos protus, vadybos manipuliacijų padedama, valdžia su likusiais gali daryti, ką nori, ypač kai visuomenės dauguma jaučia, jog niekas nuo jų nepriklauso ir artimoje ateityje vargu ar priklausys.

2. Valia smurtui. Smurto ideologijos

Kaip paplinta valia smurtui? S. Zweigas rašė: „Tai buvo nauja galybė, kuri norėjo ateiti į valdžią, ta pati galybė, kuri veikė ir ten, ir čia, galybė, mėgstanti smurtą, reikalinga smurto, kuri visas tas mums brangias idėjas, už kurias mes aukojomės, – taika, humaniškumas, santarvė – laikė antikvarinėmis silpnybėmis. <...> Tai buvo valia smurtui, kuri su nauja,

[444] Ten pat, p. 101.
[445] Ten pat.
[446] Ten pat, p. 103–104.
[447] Ten pat, p. 100.
[448] Ten pat, p. 106.

subtilesne technika mūsų nelaimingajai Europai norėjo atnešti senąją karo barbarybę.“[449]

Europa po 1933 ir ypač po 1938 metų pasikeitė, suklestėjo smurtas, kuris galėjo būti panašus į viduramžius, tačiau, kaip rašė S. Zweigas, „ naūja buvo begėdiškas viešo kankinimo malonumas, psichologinis kamavimas, rafinuoti pažeminimai“ <...> „1938-aisiais, po Austrijos, mūsų pasaulis taip priprato prie nehumaniškumo, neteisiškumo ir brutalumo, kaip dar niekada per daugelį šimtmečių“[450]. Ir visas tas smurtas liko ateinančioms kartoms, tik ištobulintas ir plačiai taikomas.

Robertas Kershaw, istorikas, kariškis ir rašytojas, savo knygoje „Karas be gėlių“ („*War without Garlands*“) remdamasis gausybe šaltinių (vokiečių karių dienoraščiais, laiškais, slaptomis SS bylomis), žingsnis po žingsnio atskleidžia šią karo dvasios anatomiją – valią smurtui. Jis rašo: „Esminis reikalavimas, keltas vokiečių kareiviams, buvo „tvarka ir pareiga.“ Jų tai nestebino, nes tvarka ir pareiga giliai šaknijosi vokiečio charakteryje. Nacių valstybė prūsiškąsias dorybes palenkė savo tikslams. Tai nebuvo aklas, besąlygiškas klusnumas, bet apėmė savidrausmę ir savitvardą, pasirengimą Dievo ir žmogaus akivaizdoje prisiimti atsakomybę už savo poelgių padarinius, kad ir kokius skausmingus. Tokia filosofija buvo galima ciniškai pasinaudoti, ir buvo pasinaudota. Viskas prasidėdavo nuo vaikystės.“[451]

R. Kershaw rašo, kaip Kymigui, keturiolikmečiam hitlerjugendui, pradėjusiam tarnauti kariuomenėje, baziniuose mokymuose teko pakelti griežtą režimą, kuris susilpnino jo asmeninį vertybių suvokimą. Tas vertybes pakeitė kariuomenės pageidaujamos nuostatos: „Jie mus be paliovos vaikė, nuolat priekabiaudavo, liepdavo bėgt, gult, gainiojo ir kankino. O mes tuo metu nesupratome, jog šitaip siekta mus palaužti, priversti atsisakyti savo valios, kad įsakymus vykdytume nesvarstydami, teisingi jie ar ne.“[452] „Kareivis pirmiausia prisiekdavo Adolfui Hitleriui, paskui Dievui ir tėvynei.“[453]

Negana to, kare tai, kas neįprasta, virsta norma: „Man klijuota žudiko etiketė, bet kare esi didvyris“, – liudija kareivis Helmutas Betchte-

[449] Zweig, Stefan. (2014). *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai*. Vilnius: Tyto alba, p. 426.
[450] Ten pat, p. 434.
[451] Kershaw, Robert. (2013). *Karas be gėlių „Barbarosos“ operacija 1941–1942*. Kaunas: Vox Altera, p. 39.
[452] Ten pat.
[453] Ten pat, p. 40–41.

ris[454]. „Kareiviai įprato žudyti, o tai keitė vertybes, pastūmėdavo į grupinę beprotybę.“[455] „Vokiečių kareiviai jautė milžinišką politinį, ideologinį ir karinės pareigos spaudimą griauti anksčiau turėtąsias vertybes.“[456]

Karas griovė anksčiau pripažintas vertybes, ir beliko tik laiko bei aplinkybių klausimas, kada tuo persiims visuomenė ar kuri nors jos dalis. Okupuotose šalyse ir Lietuvoje buvo aišku, jog tos vertybės bus prievarta diegiamos, kas ir įvyko. Tačiau visuomenės negalima traktuoti kaip vieno didelio vientiso darinio. Visuomenė – tai ryšiai tarp žmonių. Todėl čia pasipriešinimo kova tarp suaižėjusių, susidvejinusių naujųjų vertybių ir senųjų – išdidumo ir atsakomybės – vertybių perėjo (ir dabar tebeeina) ilgą praradimų ir laimėjimų kelią. Ir čia kiekvienas individas renkasi.

Antrasis pasaulinis karas, pokaris ir viskas, kas iš to išplaukia, visuotinai įtraukė ir civilius žmones. Į civilinį gyvenimą perkeliama dviguba karo moralė. Ją dar sustiprino Lietuvos okupanto dviguba moralė, kuria jis išradingai naudojosi. Ši dviguba moralė, ilgus dešimtmečius mutavusi, atpalaiduoja nuo senųjų moralės normų, toleruoja ir pasąmoningai diegia dvigubą vertybių sistemą.

Tačiau, pereinant prie šiuolaikinės visuomenės mąstymo pokyčių, akivaizdu, jog šis vertybių griovimo patyrimas dar tebėra šviežias ir gyvena mūsų sąmonėje. Tapusi nepriklausoma, Lietuvos visuomenė ėmė netekti lauktų savo laisvės ženklų, savo dvasinių vėliavų. Liko tik plikas praktiškumas, verslas ir „verslumas“. Ir silpstanti visuomenė.

„Kare negali būti švelnus, kitaip žūsi“, – rašė laiške žmonai tanko šaulys Karlas Fuchsas[457].

Skurde žmonės taip pat kariauja už išgyvenimą. Visuomenė skaidosi į turčius ir skurdžius. Lietuvoje „dainuojanti revoliucija“ virto „karu be dainų“ – daugeliui virto išgyvenimo kova. Užsitęsusį skurdą lydi tam tikras žmogiškojo padorumo standartų nuosmukis: vogimas, plėšikavimas, žudynės. Atšiauri tikrovė griauna priimtus normalaus gyvenimo kodeksus ir dvidešimt pirmojo amžiaus Lietuvoje. Tai, kas buvo baisu, nepastebimai virsta norma. Smurtauti, žiauriai elgtis ir žudyti tampa vos ne rutina. Kasdien žiniasklaida praneša apie žiauriausius įvykius. Net ir kare tai nėra normalu. Pats karas nenormalus dalykas. Poveikis psichikai nenuspėjamas ir

[454] Ten pat, p. 137.
[455] Ten pat, p. 228.
[456] Ten pat, p. 224.
[457] Ten pat, p. 155.

nepataisomas, ypač civiliniame gyvenime. Šitokioje nestabilioje aplinkoje, nenuspėjamoje kasdienybėje žmogus jaučia didžiulį neapibrėžtumą. Iš jo kyla baimė. Trečiąją ir ketvirtąją kartą po karo ir okupacijos taip pat slegia baimė: baimė netekti darbo, baimė netekti stogo virš galvos, baimė netekti gyvybės gatvėje, – ir dar daug kitų baimių.

Čia tiktų pavyzdys iš karo zonos. Pripratimas ilgainiui pagimdo tam tikrą abejingumą. Vokiečių kareivis Benas Ceizeris matė vis daugiau negyvų rusų. „Ir netrukus pajutau juos laikąs dirvos gumulais, priklausančiais žemei, ant kurios jie guli, ir riogsančiais čia jau daugybę amžių“ Mažiau slėgė mintis, kad „jie apskritai kada nors buvo gyvi“ <...> „Galop imi galvoti, kad ir tu lygiai toks pat, kaip tie tysantys rusai ir vokiečiai, kad ir tu pavirtai viena iš tų būtybių, kurios niekada nebuvo gyvos, kad viso labo tesi dar vienas žemės gumulas.“[458]

Taip ir valdantieji mūsų laikais skurdžius, begãlius, bedarbius, pensininkus laiko kažkuo nerealiu ir nepatogiu, gal tik našta. Ir jie tarsi niekada nebuvo jauni, sveiki ir gražūs.

Kare „labiausiai kareivį slėgė ne mirtis, bet kai kas blogiau, būtent tai, kad virsi bereikšmiu ir greitai užmirštu oficialios statistikos vienetu“[459]. Kareivis Ceizeris paaiškina: „Kaip tik tada apima siaubas ir po to niekada nepalieka košmaras; jis niekada nesibaigia, ta plika baimė būti sunaikintam, negailestingos nebūties baimė, baimė pagalvoti, kad bet kurią akimirką ir tu gali virsti viena iš tų niekada nebuvusių būtybių.“[460] Tą patį jausmą rodo ir karo Ukrainoje kareivių mąstymas. Svarbiausia – nepranykti be pėdsako[461].

Dvidešimtojo amžiaus suformuotoje Lietuvos visuomenėje, karų ir okupacijų, tremčių siaubo sąlygomis, skurdo ir kasdienės išgyvenimo kovos akivaizdoje, nesuvokiamai nuvertintas žmogus ir jo gyvenimas. Dirbantis žmogus dar nežino, tik pasąmonėje jaučia ir bijo, jog, pasibaigus jo darbinei veiklai (ar ją anksčiau nutraukus darbdavio valia), *jis bus užmirštas ir nereikalingas*. Tą kasdien patvirtina Lietuvos visuomenei formuojamas mąstymas, jog pensininkai atima iš dirbančiųjų jų pragyvenimo šaltinius – užima darbo vietas, gauna pensijas: jog bedarbiai yra išlaikytiniai, kuo jie

[458] Ten pat, p. 231, 232.

[459] Ten pat, p. 232.

[460] Ten pat, p. 233.

[461] Kariai, gynę Donecko oro uostą, po tanko sprogimo puola gelbėti draugo ir iš tankisto beranda tik kojos dalį. Vienas jų paima besimėtančią dėžę ir taria: „parsiųskime tankistą namo“. (Iš spaudos).

esą labai patenkinti ir todėl nenori ieškotis darbo, ir pan. Ši ideologija jau parodė savo „laimėjimus“[462].

Mūsų visuomenę žlugdo nemokšiškas vadovavimas (dėl neišsilavinimo, egoizmo, gobšumo, ir/ar žemos kultūros). Vadovai (darbdaviai) įprato naikinti žmones (kaip daiktus, statistus), atimdami laiką, laikydami ant išgyvenimo ribos, išmesdami iš darbo, kas dažnai reiškia išmetimą ir iš visuomenės ryšių, iš bendravimo, ir, pagaliau, pastūmėdami ne vieną išeiti iš gyvenimo. Atsikratyti „žymesnių“ už save taip pat įeina į veikimo planus. Nes tai „konkurentai“, „užtemdantys“ savimi nepasitikintį veikėją. Jų atminimą reikia išnaikinti. Skundai, apkalbos, patyčios, atviras kenkimas, pavydas išsekina dirbančiąją jėgą, jau nekalbant apie organizacijos moralinę degradaciją[463].

Stalinas, ragindamas ginti „motiną Rusiją“, kalboje, pasakytoje 1941 metų liepos trečią dieną, taikėsi į nacionalinius jausmus. Ideologija kurstė gyventojų ryžtą[464]. Putinas šiandien skelbia tą patį: ginti skriaudžiamus rusus visame pasaulyje, suvienyti naciją.

Vokiečių kareivis vadovavosi ideologija: „Kaltas nesijaučiu. Tada buvo karas. Kovojome lygiai taip, kaip kiekvienas rusų kareivis, ir rusai kovėsi didvyriškai, kaip mes“. Jis pripažino, kad vėlesnė ilga apgula (Leningrado) buvo „beprasmė“, bet nurodė, jog reikėjo nugalėti ir užbaigti karą. <...> Kovojome už savo sistemą lygiai taip pat, kaip rusai už savąją“[465]. Ir mūsų

---

[462] Vienas ypač protu nesuvokiamu atvejų yra akademiko, profesoriaus, docento vardo atėmimas, mokslininkui išėjus į pensiją (sulaukus 75 metų). Pagal Seimo 2011 m. gegužės 19 d. nutarimu Nr.XI-1397 patvirtintą naująjį statutą LMA tikraisiais nariais gali išlikti tik iki 75 metų išgyvenę mokslininkai. Sulaukę savojo 75 metų jubiliejaus, jie netenka tikrojo nario garbės vardo. Naujasis LMA statutas yra Lietuvos mokslo nuvainikavimo tęsinys, prasidėjęs nuo vienautorės habilituoto daktaro disertacijos, o vėliau ir profesoriaus bei docento mokslo vardų panaikinimo.

[463] Dažnai tai vadinama reorganizavimu. Reorganizavimas savaime drakoniška priemonė, nes tą daro paprastai ne žinovai, bet vadybininkai. Šiandien dominuoja nepagrįsta ir moksliškai klaidinga jų nuomonė, kad jie turi tvarkyti žmones, o ne veiklą (procesus). Jie paprastai ima ardyti ne tik organizacines struktūras, dar labiau sumenkindami jų veiksmingumą, bet ir dirbančius žmones, specialistus, žinovus, kuriems paprastai jokių priekaištų, išskyrus formalius ar net išgalvotus, pateikti negali, nes šių žmonių kompetencija įvertinta aukščiausio lygio specialistų komisijų. Čia taip pat skurdas, tačiau jau mentaliteto. Patys pokyčiai įgauna nepageidautiną ir neracionalią kryptį. Tvarka palaikoma nepaliaujamu spaudimu „dalyvauti ir vykdyti“, lojalumas įgyja ypatingą svarbą. Kokybė išmainyta į veiklumą be patyrimo.

[464] Kershaw, Robert. (2013). *Karas be gėlių*: *„Barbarosos“ operacija 1941–-1942*. Kaunas: Vox altera, p. 214, 218.

[465] Ten pat, p. 223, 224.

nesusivokiantys ideologai šiandien klausia: „Ar eitum ginti Lietuvos, jei priešas užpultų?“

Baronas Ludwigas Frhr von Heylis, žvalgybos patrulio vadas: „Žmogaus gyvybė atrodė pigesnė nei kastuvas. Žudėme ne žmones, bet „priešą“, tai, kas beasmeniška. Ypač šokiruodavo, kaip menkai gyvybę vertino rusai.“[466] Kareivis Vetteris apie rusų karo belaisvius: „Daugelis, nusilpę iš bado, parkrisdavo ir sulaukdavo kulkos. Kaliniams praslinkus, šalikelėse likdavo tysoti gausybė kūnų. Kai kurie belaisviai kišenėse nešėsi žmogaus kūno dalių [*ranką,koją ir pan. pavalgyti*].“[467]

Vokiečių kareivis Benas Ceizeris: „Atrodė, tarsi girdėtum, kaip kulkos tekši į žmogaus kūną, bet iš tikrųjų nejausdavai, kad žudai, griauni žmogaus gyvybę. Priešingai, į kūną smingančių kulkų pliaukšėjimas net keldavo pasitenkinimą. Turiu pasakyti, jog maniau, kad žudyti daug sunkiau.“[468] Juo labiau tas nebaisu dabarties kare, kai nematomas net pats karo laukas.

Ar ne iš šio karo, ėjusio per Lietuvą du kartus, o ir visų kitų, plieskusių pasaulyje po to, ateina visiškas vertybių nuosmukis, kaip žmogaus gyvybės nuvertinimas?

„Ideologijai pasidavė jauni karininkai, daugiausia leitenantai, kurie 1933-aisiais dar buvo vaikai ir todėl buvo imliausi Trečiojo reicho socializacijos įtakai“, – rašė S. Neitzelas[469].

Kuri karta imliausia Lietuvoje naujoms ideologijoms? Tų, kurie gimė ir mokėsi jau Nepriklausomybės laiku. Nes jie beveik viską sužinojo tik iš interneto, pasakojimų, spaudos, iš tokių pat jaunų mokytojų. Tuo tarpu pasakojimai visada priklauso nuo pasakotojo tikslų. Taip pat diegiama ir ideologija. Ar ne dėl tos priežasties Lietuvos mokyklose vietoj grožinės literatūros kūrinių skaitymo ir esmingo nagrinėjimo buvo atliekamos tik mažų ištraukų interpretacijos, dažnai vykdomos pagal mokytojo skonį ir pažiūras. Kiekviena ideologija (ar ji būtų okupantų, užkariautojų, tiesiog valdančių visuomenės sluoksnių, ar partijų) stengiasi pajungti visuomenės nuomonę ir norėtų „šimtaprocentinio pasikliovimo“. Atmetus vienas ideologijas, kuriamos naujos. Dažniausiai pradedama nuo naujų vadovėlių

---

[466] Ten pat, p. 434.

[467] Ten pat, p. 435. Kanibalizmas (prie Stalingrado vokiečių belaisvius rusai taip pat maitino mėsa).

[468] Ten pat, p. 445.

[469] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai*. Kaunas: Obuolys, p. 290.

mokykloms: išbraukiami naujajai ideologijai nepriimtini rašytojų, poetų vardai, istorijos faktai interpretuojami ir palenkiami ideologijos poreikiams (taip, pavyzdžiui, neseniai buvo „kovojama“ su poete, Lietuvos lakštingala, Salomėja Nėrimi). Jei šalis nėra nusistačiusi griežtos savo vystymosi strategijos, ideologijos užduotys nuolat kinta. Tačiau ideologija sukuria pagrindą nuostatoms. Primetamą ideologiją, neatitinkančią individo tikslų, gali įveikti tik kultūringas, išsilavinęs žmogus, žinovas. Jis kuria savo, o ir visuomenės vertybių sistemą.

„Devyniasdešimt procentų *proletarinės* propagandos naudojamų argumentų, skirtų plačiosioms masėms, kviečia keršyti už padarytas skriaudas. Emocingi jų reikalavimai visada remiasi morale. *Krikščionys* tvirtina, kad negalima nieko skriausti, nes kiekvienas žmogus yra vertybė, tačiau, pareiškę tokią kilnią mintį, jau nė piršto nepajudins padėti. Jiems ne tik kad nerūpi báltų likimas, bet jie yra abejingi ir kitiems naikinimo būdams, ne tik gaudynėms ir prievartiniams vežimams. Pavyzdžiui, plačiųjų masių, dieną sunkiai dirbančių, o vakarą pasmerktų nuodijimuisi kinu ir televizija, dvasinę mirtį jie laiko visiškai normaliu dalyku“, – rašė Cz. Miłoszas[470]. *Krikščionys* savo naikinimo būdus yra ištobulinę per visą istoriją: kryžiaus karai, kuriuos Lietuvos istorija gerai atsimena, inkvizicija. Tačiau viršūnė buvo pasiekta pastarosios okupacijos metais Lietuvoje. Su visu sofistiniu gudrumu kunigai ištraukdavo iš motinėlių žinias apie jų vaikus, jų požiūrį į valdžią, jų nuostatas, neatsargiai pasakytus žodžius, – ir tie vaikai susilaukdavo valdžios represijų[471].

3. Griovimo paradigma

„Kad ir kaip „privačiai“ tautiečiai ir tautietės reagavo į įstatymus bei priemones – šiuo ankstyvuoju represijų etapu, reiškusiu svarbius vertybinius žmogiškojo elgesio formų bei teisingumo suvokimo pokyčius net ir tiems, kurių jos nelietė, – viešai niekas nerodė jokio nepasitenkinimo. Ta-

[470] Ten pat, p. 280.

[471] Savo ruožtu, kunigų seminarijų auklėtiniai negali būti nežiaurūs, nemeluoti ir neskųsti. Jų gyvenimas uždaroje erdvėje, vienpusiškas išsilavinimas, pagaliau celibatas, – visas šis slėgimas deformuoja žmogų, suformuoja neapykantą aplinkai – ir pagaliau spyruoklė iššauna. Sofistikos metodai keičiant tiesą, skundimas (o tam reikalingas melas) tampa kasdienybe, savastimi. Turime nelaimingą, egoistišką, pavydų žmogų: jam atrodo, jog visi gavo daugiau nei jis, kad jie turi daugiau. O jis pats neturi, nes neišmokytas dirbti, siekti, humaniškai spręsti problemas. Šiuolaikinėje visuomenėje jis randa daug ekstravagantiškų malonumų pakaitalų ir jais naudojasi, – jam per vėlu gyventi normalų gyvenimą.

čiau kas gi yra „tie, kurių tai nelietė“? Jei į atskirties ir pogromų veiksmus žiūrėsime kaip į vieną visumą, logiškai nepaliestųjų negalės būti; kai vieną asmenų grupę taip greitai, intensyviai, viešai bei neviešai išmeta iš moralinių įsipareigojimų pasaulio, tuomet tai taip pat reiškia, kad padidėja suvokiama bei jaučiama ir likusiųjų priklausymo tautos bendrijai vertė. <...> Likimas – yra nusikaltėlių ir aukų sąveika“, – rašo S. Neitzelas apie fašizmo įsigalėjimą Vokietijoje[472]. Šis valdžios elgesio stereotipas veikia ir demokratinėje visuomenėje, kai gyvenimo sąlygos tampa nesaugios, kai visuomenėje atsiranda įtampa dėl ekonominių, socialinių ir politinių, priežasčių. Kai vieną organizacijos narių grupę greitai, intensyviai, beveik slaptai, išmeta iš dirbančiųjų bendrijos (numanomos priežastys: dėl „reorganizacijos“, dėl etatų mažinimo, dėl taupymo), tuomet likusiųjų priklausymo tai organizacijai vertė (ir noras išlikti) smarkiai išauga. Suveikia minios sindromas. „Minia susiglaudžia“, ir kiekvienas likęs jos nariu jaučiasi stipresnis bei pranašesnis. Bendrija telkiasi: saugumo jausmas remiasi priklausymo pojūčiu. Tačiau pavojus neišnyksta. „Per naktį“ gali atsirasti kiti kriterijai, ir kitiems „geriečiams“ gali tekti praretinti savo gretas. Stengiantis išlikti, visos priemonės geros. Imamasi skundimų, šmeižtų, bevaisio aktyvizmo.

Kokios priežastys net diplomuotus, taigi, išsilavinusius, ir kultūringus žmones verčia taip elgtis, iškreipia jų teisingumo supratimą? Visų pirma, reorganizacijos, nukreiptos į ateitį, žada karjeros galimybių. Paprastai jauni žmonės, nors ir turintys išsilavinimą „į plotį“, gali neturėti ir gali niekada neįgyti išsilavinimo „į gylį“ (A. Moles). Jie neįvertina visų pasekmių ir deda didelius asmeninius lūkesčius į savo pergalingą žengimą į ateitį. Tai išlaisvina daug individo energijos. Kurį laiką tai veikia. Išnaikinus, išstūmus patyrimą ir pažinimą turinčius žmones (nes jie nemąstą „naujai“), nebėra kam galvoti apie strategijas. Istorijos paradoksas – „revoliucija suryja savo vaikus“, tuos, senuosius, kurie įžiebė laisvės viltį. Šiandienykščiai naujieji remiasi tik savo menku patyrimu. Dažnai ignoruoja arba iškraipo istoriją plačiąja prasme – jiems pasaulis prasidėjo tik vakar. Kas buvo anksčiau, iki jų, yra nesvarbu, nereikšminga ir „pasenę“. Pakliūnama į kitą paradoksą: atitrūkę nuo „tų idealistų, neverslių senolių“, jaunieji „pionieriai“, praktinių žinių propaguotojai, laukiantieji kuo greičiausios naudos (grąžos), kuria naujas utopijas.

---

[472] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai*. Kaunas: Obuolys, p. 56–57.

Vertybės iš tiesų keičiasi. Gyvename lūžio laikais. Viskas įgyvendinama čia ir dabar. Jaučiamas nuolatinio išskirtinumo jausmas. Visiškai atsisakoma kitų žmonių atskirtį – ne tik buvusių bendražygių, bet ir visų neprisitaikėlių, skurdžių, benamių, ligonių (sąrašą galima tęsti) – suvokti iš esmės, suvokti kaip nenormalų reiškinį šioje konkrečioje, einančioje į klestėjimą visuomenėje. Tie „kiti" nebeturi būti veržlioje visuomenėje nei bendruomenėje, nes jie nebepriklauso, likusiųjų nuomone, naujųjų vertybių ir socialumo sričiai, – ir tai yra norma. Atrodo, tarsi čia veiktų gamtos dėsniai. Socialinė kasdienybė rodo, jog tam tikros žmonių grupės į visuomenės nemalonę gali patekti labai greit, ypač turint omenyje šiuolaikinės žiniasklaidos galimybes. Jos išmetamos iš visuomenės, nebetenka lėšų oriam gyvenimui, gyvenimas staiga netenka prasmės. Nors tuo pat metu pasaulyje tebegalioja teisingumo, užuojautos, pareigos normos, tačiau jos staiga nebegalioja išmestiesiems. Labai subtiliai vyksta vertybių griovimas.

Čia reiktų paprieštarauti ilgą laiką humanistų skelbtai ir dabar tebeskelbiamai populiariai tiesai, jog išsilavinimas automatiškai apsaugo nuo žemos kultūros, nuo žmoniškumo reikalavimų pažeidimo. Neapsaugo. Todėl negalima vienamatiškai spręsti apie žmogaus ir visuomenės pokyčius pagal diplomų skaičių. Jeigu visuomenės mentaliteto kaitą aiškinsime vien ideologijos įtaka, –pervertinsime ideologiją. Neužteks ir politinių pokyčių įtakos analizės, kad paaiškintume pasikeitimus. Visuomenė yra žmogiškųjų ryšių tinklas. Vyksmas prasideda nuo žmogaus, nuo jo vietos visuomenės hierarchijoje, socialinės politikos įtakos žmogaus formavimuisi.

Visuomenė, gyvendama tarp atskirties (skurdžiųjų) ir susitelkimo (turtingųjų, įtakingųjų) polių, totalitarizuojasi. Čia mes matome vyksmą, kuriame pakitusios normos nėra tiesiogiai diktuojamos ar priverstinai nurodomos, tačiau veikia ideologija, pastiprinta interneto galimybių. Šios pakitusios santykių normos vis smarkiau desolidarizuoja žmonių tarpusavio bendravimą ir elgesį. Formuojasi atskirties didinimu suinteresuota visuomenės dalis. Taip įtvirtinama nauja „socialinio normalumo" samprata.

Eufemizmai tapo šiuolaikinės visuomenės kalbos stiliumi. Viską, kas atrodo kaip „beprasmė", „nepateisinama", „šiurkšti" prievarta ir skriauda, tučtuojau įvardiname eufemizmais kaip „paklydimą", „pažeidimą", „barbariškumą" – taigi, kaip nebūdingą šiuolaikinei visuomenei veiksmą. Kartais tai susiję su žmonių nenoru patikėti blogais dalykais, dažnai nemoksliškai moralizuojant, bet dabarties žiniasklaidoje tai dažniausiai yra kalbiniai eu-

femizmai, norint pateisinti politiką, atrodyti tolerantiškais ar kitaip apgauti žmones. Prievarta dėl prievartos laikoma nukrypimu ar patologija. Tačiau jei prievarta naudojama problemoms „spręsti“, ji gali būti pateisinama. Taigi, ir nesmurtiška prievarta: kito žmogaus skundimas dėl skundimo, melagingas apkalbėjimas, tyčiojimasis iš jo dėl skundiko naudos taip pat gali būti traktuojamas ne kaip patologija, o kaip būtinybė.

Kasdieniame gyvenime prievarta naudojama izoliuotose bei viešosiose socialinėse erdvėse, pradedant šeima, darbo kolektyvu, baigiant gatve. Prievarta neišnyko iš visuomenių, laikančių save nesmurtiškomis. (Čia nekalbama apie karą arba organizacijas, kurių tikslas, arba atskaitos sistema, yra prievarta.) Tačiau civiliniame visuomenės gyvenime taip pat esama atskaitos sistemų, kai melas, skundimas, persekiojimas yra suvokiami kaip pareiga, siekiant sumanyto tariamo visuomeninio tikslo (paprastai tai būna asmeninių tikslų kamufliažas). Dažniausiai toks individas būna ilgai formuotas jo asmeninės, socialinės ir kultūrinės aplinkos, taigi, yra jos darinys. Tačiau kaip žmogus, praradęs žmogiškąją garbę, jis yra auka. Dėl abiejų aplinkybių jame slypi gilus griovimo jausmas (savigriovos problemos jau būtų kitų mokslų tyrimo sritis).

Griovimo paradigma suvešėjo mūsų gyvenamame pasaulyje. Kur jos kilmė ir šaknys? Viena iš daugelio prielaidų būtų dvidešimtojo amžiaus karai, jų palikta karo kultūra. Kareivių atskaitos taškas buvo karo papročiai, pagal kuriuos buvo galima elgtis kare. Jėgos naudojimas keičia taisykles ir praplečia leistinas elgesio ribas. Privalėjimas žudyti priešus (žmones) yra karo norma, nebūtinai visada ir visiems kareiviams teikusi džiaugsmą.

Kare auka – nesvarbi. Patys prievartos (šaudymo, sprogdinimo) veiksmai kareivių apibūdinami sportiškai: kiek, kaip tai daryta ir kaip buvo smagu. S. Neitzelas, H. Weltzeris rašo: „Naikinimo estetikai kiekvienas tolydžio tikslesnis bombos pataikymas į taikinį yra toks pat svarbus, kaip ir iškart matomi rezultatai“[473]. „Ko gero, savõs naikinimo kompetencijos estetika, be gausybės pokalbių techniniais klausimais, yra pati svarbiausia liuftvafės kareivių tema.“[474] „Savaitės apžvalgose rodydavo šaudymų vaizdus iš šaulių bei pilotų perspektyvos. Publika labiausiai mėgo filmuotus pikiruojančių naikintuvų pilotų atakų vaizdus.“[475]

[473] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai*: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai. Kaunas: Obuolys p. 100.

[474] Ten pat, p. 101.

[475] Ten pat, p. 102.

Prievarta (fizinė ir dvasinė) įaugo į žmonių smegenis. Okupacija su savo prievarta, naikinimu, trėmimais, persekiojimu per tris žmonių kartas mutavo, bet neišnyko, tik subtiliai tobulėjo. Pasitelkiamos ideologijos, griaunamos vertybinės sistemos. Į Nepriklausomybę buvo ateita su visa šia našta.

Ne visada svarbi auka yra ir civiliniame gyvenime. Nesvarbi auka yra nusikaltėliams žmogžudžiams. Šiuolaikinės technologijos savo priemonėmis dar labiau sustiprina abejingumą ir nužmogėjimą. Kompiuteriniai žaidimai tiesiog panaikina (ištrina) žudymo jausmą. Žaidėjas atima „gyvybę", tų gyvybių gali būti dar kelios. Žaidimo kūrimo metodai yra ciniškai apskaičiuoti: žaidėjas niekada neturės užuojautos. Be to, rezultatas yra skaičius: skaičiuojama, kiek nužudyta iš viso, kaip sporte skaičiuojamos sekundės, centimetrai, gramai. Auka žaidime nėra individas, ji neturi savybių, *ji neapibūdinama, taigi, visiškai nereikšminga*. „Ištrynus" žmogaus savybę sielotis dėl savo gentainio nužudymo, gyvybės atėmimo iš tokios pat būtybės, viskas pratęsiama ir realiame gyvenime. Ar tai gali būti dar viena iš priežasčių, sukėlusių žmogžudysčių bumą dvidešimt pirmajame amžiuje?

Prievartos erdvė

„Priedermė šaltakraujiškai žudyti žmones, kurie kategoriškai priskiriami priešams, priklauso praktiškai norminei karo struktūrai", – rašo S. Neitzelas ir H. Welzeris[476]. Atvėrus prievartos erdvę, civiliniame gyvenime bet koks kito žmogaus elgesys, jei žmogus pradedamas identifikuoti kaip priešas, „atimąs" gyvenimo erdvę ar „užtemdąs" kitą, taip pat gali tapti pretekstu jį „pulti". Šitaip identifikuotą žmogų galima persekioti, apmeluoti, išmesti iš darbo be jokių argumentų arba juos išgalvoti.Priešintis neįmanoma, nes niekas nenori (negali, bijo), net nesvarsto būti aukos pusėje. Publika (kolegos) bijo: įsijungia saugumo sindromas – ne mane palietė, dar ne mane. Liūdniausia, kad mūsų visuomenėje tai tampa socialine norma požiūrio į pensininkus, skurdžius, bedarbius, emigrantus, visus, kurie visuomenės nuomonės spraudžiami į „kitų", „kitokių" arba „visuomenės likučių" (N. Chomsky) rėmus. „Kitas – visada priešas" (J.-P. Sartre). Ši minios savybė labai stipriai keroja visuomenės sąmonėje. Anot Nyčės filosofijos, visuomenės dalis, kuri turi tik valią naudoti jėgą, savo esme yra vergai arba minia. Dvidešimt pirmajame amžiuje, mūsų visuomenėje, kas turi valdžią, o su ja ir jėgą, vadinasi „elitu".

[476] Ten pat, p. 132.

Vis dėlto buvo ir yra ir kitokia vertybių sistema, atėjusi per tūkstantmečius, šimtmečius, išlaikyta per nužmogėjimo laikotarpius: žmoniškumo, taikos, dialogo kultūra.

Nėra vienamatės realybės

Skundimai, melas nėra sąmoningo veikimo centras – viskas daroma pakeliui, skatinant norui pasireikšti, veikiant baimei individui pačiam patekti į nemalonę[477]. „Net esant nepavojingoms aplinkybėms, skirtingais gyvenimo lygmenimis paraleliai įvyksta daugybė įvykių – tai yra kompleksinės realybės, kurioje egzistuoja daugybė „paralelinių bendruomenių", dalis."[478] Melas yra pati stipriausia antivertybė, griaunanti žmogų ir visuomenę. „Kas meluoja, tas ir vagia", – sako liaudies išmintis. „Nacija, kurioje iš esmės nesiginčijant ir net nekreipiant dėmesio priimama šitokia melo, prievartos bei nusikaltimų imperija, yra ne tauta, – svarsto paimtas į nelaisvę vokiečių pulkininkas Eberhardas Wildermuth'as. – „Tautą, kurioje įmanomos pamišėlių žudynės ir kurioje sumanūs žmonės vis dar sako: „Ak, juk tai nėra kvailiausia, ką žmonės yra padarę", reikėtų ištrinti iš žemėlapio. Šitokio gyvuliškumo visame pasaulyje dar nėra buvę. Lygiai taip pat galima būtų šalinti visus džiovininkus ar vėžininkus" (*iš pasiklausymo protokolų*)[479].

Skundikai jaučiasi padorūs. Jie įsitikinę, kad skųsdami negauną asmeninės naudos, tik pasitarnaują bendram reikalui ar organizacijai. Tai tam tikra jų „padorumo etika", kuri leidžia daryti itin nedorus dalykus, tačiau įkomponuoti į savo moralinį paveikslą (veidą) kaip būtinus ir teisėtus. Net šmeiždami

---

[477] Sąmonės skilimas profesionalizuojamas. Dėl pažangos ir išsilaikymo (eufemizmas: pelningumo) įstaigai, organizacijai „reikia" atsikratyti netinkamų darbuotojų. Vyksta savotiška ideologizuota „*face control*". Be pykčio. Suprantama, veikia ir kiti mūsų visuomenėje klasika tapę kriterijai. Kadangi žmogus šiaip ar taip naikinamas, su juo galima elgtis niekinamai, galima žeminti arba iš jo reikalauti kažko, o ko, nelabai žino ir patys reikalaujantieji. Būtent tai, kad šitoks darbuotojų (ir jaunų, ir vyresnių) vijimas iš darbo, net nesibaigus darbo sutarčiai (dažniausiai ta sutartis „pasibaigia" dėl reorganizacijos, o pati reorganizacija gali vykti bet kuriuo metu), gali būti priskiriamas išlikimo arba natūralios atrankos kategorijai, tarsi čia veiktų kažkoks aukščiausias įstatymas, tai nuskriaustosiomis aukomis turi tapti savotiški išrinktieji pagal neaiškiai nusakytus kriterijus. Šitokia atskaitos sistema, naikinanti kokybišką visuomenės dalį, nėra vertinama kaip kažkas neteisėto. Iš tikrųjų, naikinamas milžiniškas valstybės mentaliteto potencialas, kurio jokiu būdu greitai pakeisti neįmanoma.

[478] Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai:* Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai. Kaunas: Obuolys, p. 155.

[479] cit. iš Neitzel, Sönke; Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai*. Kaunas: Obuolys, p. 195.

ir skųsdami, jie jaučiasi „padorūs“, nes jie nėra blogi, bet yra rūpestingi. Toks individas visą laiką baiminasi, bijodamas pasirodyti „blogas žmogus“. Jis nori, kad jį traktuotų kaip altruistišką kovotoją su blogiu, o jo moraliniai sprendimai jam pačiam visada teisingi. Jis netgi visada padoresnis už kitą.

„Karinėje atskaitos sistemoje nebuvo paliekama vietos silpnumui, ypač fiziniam.“[480] Lietuvos visuomenės išgyvenimo sistemoje taip pat nepalikta vietos silpnumui, taip pat fiziniam: visi turi būti sveiki, jauni ir gražūs bei madingai apsivilkę. Merginos turi turėti ilgas kojas. Todėl mažai kas dirbančiųjų serga ar yra paniurę. Gerai, jei atrodai jaunesnis, nei esi iš tikrųjų.

Praplečiamos ir prievartos ribos. Seksualinės prievartos būdai nėra vien tik karo paskatinta išimtis. Tas gerai matyti dabar, mūsų visuomenėje be karo. Karas tik praplečia ribas, kurios tam tikra prasme pranašesniųjų grupėms suteikia galimybę daryti tai, ką jie mielai darytų ir civiliniame gyvenime. Kasdienybė taip pat siūlo pasirinkimą visokių galimybių, padedančią pabėgti nuo jos pačios. Tai ir sekso industrijos bendruomenės, svingerių klubai, mokyklinukų seksas, narkotikai, girtuokliavimas. Galimybės įgyvendinamos priklausomai nuo to, kiek moraliai, socialiai ir finansiškai individas gali sau tai leisti. Viskas prasideda nuo visuomenės požiūrio: mūsų visuomenė absoliučiai tolerantiška neištikimybei ir melui, bet visiškai netolerantiška kitai nuomonei, kitai pasaulėžiūrai ir kitai filosofijai.

Beviltiškumas ilgalaikiame skurde.

Ilgalaikiame skurde auga beviltiškumas dėl to, kad niekas jau nebetiki, jog iš viso gali kas pasikeisti. Viltis prarandama pamažu. Netekti vilties – reiškia į nieką paversti viso savo gyvenimo pastangas ir darbus, visus vargus ir kovas. Todėl žmonės griebiasi vilčių, galinčių atrodyti neracionaliomis pašaliniam. Kodėl kovojama? Todėl, kad investuota begaliniai daug energijos, vilties, gyvenimo laiko, tikėjimo geresnėmis perspektyvomis, – ir nieko nebeliko. Tai nėra „lūzerių“ patirtis, kaip tai apibūdinama. Priešingai, kuo aukštesnis žmogaus kultūros lygis, kuo daugiau jis yra nuveikęs, tuo rečiau jis „žlunga“ arba pasiduoda. Jis supranta, jog kartais kovą galima ir pralaimėti.

Politika pakeičiama tikėjimu

Būtent tai, kad žmonės tapo depolitizuoti, ir yra vienas stipriausių liberalios visuomenės projekto poveikių. Tai, kas vyksta žmonių akivaizdoje, jie

[480] Ten pat, p. 212.

suvokia ne kaip savo, o kaip visagalio Seimo, Prezidento bei jų aplinkos ir aplink susispietusio personalo, kuris jiems gali atrodyti doras arba korumpuotas, nepajėgus ir nusikalstamas, reikalą. Žmonės patys neturi politinės nuomonės apie demokratinę valstybę, jos kokybę, tai yra nežino, kas tai yra (ir dėl prasto visų lygių išsilavinimo). Liejasi kritika, kalbant apie politinių figūrų savybes, apie pavienes veiklas, tačiau beveik nekyla rimtų politinių diskusijų, pokalbių apie sprendimus ir jų ateities perspektyvą (išskyrus „šventąjį" *Delfį*, kaip specialiai paliktą vamzdį garui išleisti). Tai ir yra vienas iš totalitarinio valdymo požymių. Nususinamos ir išnyksta visuomenės mentaliteto apraiškos, susitelkiama tik į žiniasklaidą – ką ji praneš. Politika pakeičiama tikėjimu. O kadangi tikėjimas skatina ir pasitikėjimą, tai individas galų gale negali atsisakyti tikėti valdžia, kaip savo projektu, nes į jį sudėjo per daug savo jausmų ir jėgų. Todėl individui reikia tik geresnio Seimo, geresnių ministrų, geresnio mero ir geresnio direktoriaus. Pilietinė valia miršta.

4. „Visuomenių pabaiga"

Kalbant apie naujojo Europos visuomenės mąstymo pradmenis arba „visuomenių pabaigą", ypač ryškios A. Touraine įžvalgos. A. Touraine įsitikinęs, jog „ neįmanoma kalbėti apie europiečių naciją ir dar mažiau – apie Europą kaip Tėvynę *arba Heimat*"[481]. Akivaizdu, kad visos šalys narės priklauso tai pačiai kultūrinei terpei. Tačiau kodėl yra keliama idėja, kad „Europa turinti išstumti tautines valstybes ir pakeisti jas kolektyviniu Europos šalių piliečių gyvenimu, jas transformuojant į Jungtines Europos Valstijas," – klausia mokslininkas[482]. Jis mato pavojų, kad tautinių valstybių ir politinių sistemų pakirtimas, pakenkimas joms, nebus kompensuojamas bendro Europos pastato pažanga, ir kad Briuselio visai nejaudina, jog tai Europos šalis padarys vien tiktai pasaulio istorijos kritiškais stebėtojais, bet ne veikėjais[483]. A. Touraine daro išvadą: jei tai įvyktų, „ne tiktai Europa būtų valstybė be šalių, bet ši valstybė būtų silpna, vykdanti tokią strategiją, kuri būtų labiau vadybinė nei politinė. Tačiau jei Europa nepageidautų tapti viena nacija, tuo atveju intelektinėje, mokslinėje, meninėje ir kultūros srityse šis šalių, miestų, intelektualinių srovių, mokyklų ir tyrimo centrų tinklas įgytų formą, iš kurios mes galėtume pareikalauti

[481] Touraine, Alain. (2007). *A New Paradigm for Understanding Today's World*. Polity, p. 41.

[482] Ten pat, 41–42.

[483] Ten pat, p. 43: „Europa daugiau nebėra kovotojų žemynas; ji tampa tų, kurie atsitraukia, žemynu ".

būti labiau kūrybiška ir labiau nepriklausom nuo Jungtinių Valstijų; labiau daugiakultūre taip pat“[484].

Mokslininkas pavojų įžiūri visuomenės modelio suardyme vardan absoliučios valstybės valdžios. Jis mato „valstybės prievarta išdegintos žemės vaizdą, pilietinės visuomenės likučius“[485]. Dar vieną pavojų europiniam visuomenės modeliui jis įžvelgia rinkos triumfe: „Liberalizmo triumfo laikotarpiu visuomenė egzistuoja vis mažiau ir mažiau; rinka – iš dalies finansiniai tinklai – valdo ekonominį gyvenimą, kuriame masinis vartojimas daro greitą pažangą, komunikacijos technologijos palengvina ryšius.“[486] Tačiau socialiniai ryšiai šiame kontekste trūkinėja: „Kaimynų grupės, šeima, bičiuliai, mokymo ir profesinė aplinka – kiekvienas atrodo esąs krizėje, palikdami individą – visų pirma jauną ir pagyvenusį, be sutuoktinio ar šeimos, svetimtautį, svetimšalį ar migrantą – pasmerktą vienatvei, kas veda į depresiją ar ieškojimą dirbtinių, pavojingų ryšių, kaip, pavyzdžiui, grupių, kurių lyderiai grindžia savo įtaką jėga ir agresija.“[487]

Tokio socialinių ryšio nutrūkimo, socialinio vakuumo neigiamos pasekmės visų pirma smogia silpniausioms, labiausiai priklausomoms gyventojų kategorijoms ir pirmiausia tiems, kurie yra išvaryti iš darbo pasaulio, iš visuomenės ar į jos pakraštį. Ilgalaikis bedarbis, nuolatinis socialinės paramos gavėjas, laikinai ar ne visą darbo dieną dirbantis individas ar dirbantis skurdžius – būtent jie visi žymiu mastu suformuoja visuomenės grupes, kurioms yra beveik neįmanoma įsivaizduoti ar bent tikėtis ko nors geresnio ateityje. Valdžios atstovų ir ideologų jie yra kviečiami integruotis į visuomenę, kurti sau darbo vietas, kovoti dėl savo ateities (!). Tačiau čia matome paradoksą: integruotis į dezintegruotą visuomenę neįmanoma. Visuomenės dezintegruojantys procesai juos ir atstūmė. Daugeliui pasaulis yra praradęs prasmę, o beprasmybė gali tiktai provokuoti grynos neapykantos veiksmus, tiek neapykantos sau, tiek ir neapykantos aplinkai. Nepasitenkinimas gali kilti be jokio tikslo: tą įkyriai diegia masinės kultūros prievartos vaizdai[488]. A. Touraine visiškai pagrįstai siūlo tyrinėtojams atmesti tiek ir

[484] Ten pat.

[485] Ten pat, p. 54.

[486] Ten pat, p. 55.

[487] Ten pat, p. 67–68. Šie pastebėjimai identiški šiuolaikinės Lietuvos visuomenės būklės apibūdinimui 2015 metais.

[488] Galima teigti, jog visos šio atstūmimo pasekmės panašios visoje Europos Sąjungos erdvėje, skurdžiausiose šalyse, kur skurdo lygis yra pasiekęs kritinę ribą.

optimizmą dėl pažangos, tiek ir kritikos pesimizmą. Labai lengva kaltinti šiuolaikinius individus dėl jų egoizmo, savimanos ar istorinės atminties jausmo neturėjimo. Iš tikrųjų mes privalome matyti, kaip propaganda ir ideologija manipuliuoja individu.

Tačiau, pereinant iš vieno istorinio laikotarpio į kitą, gilinantis į visuomenes, kurios buvo vis mažiau kontroliuojamos politiškai, bet vis labiau valdomos kapitalistinių interesų, biurokratijos, valdančiojo elito ir tarptautinių finansinių bei ekonominių tinklų, įsigali visiškas nusivylimas politine valdžia. Nepasitikėjimas augo visą dvidešimtąjį amžių, dvidešimt pirmojo amžiaus visuomenės gavo ir šį palikimą, ir savo pačių kartų patyrimą, o kartu su juo abejingumą, depresiją, nepasitikėjimą ir pesimizmą. Didžioji visuomenės dalis aukojama. Niekas nenori pastebėti, jog šie žmonės, jau praradę žmogiškuosius bruožus, dar gyvi. Aukos gali būti pastebėtos tik tada, kai mąstymas suvoks visų žmonių žmogiškumą. Kai mąstymas iškels tai kaip užduotį sau: susitelkti ir kurti žmogaus vertą gyvenimą. Tačiau tam pirmiausia reikia sukultūrinto proto.

Visuomenė praranda savo žmogiškus bruožus tuo atveju, jei per prievartą ar iš neišmanymo visuomenei ištrinama istorinė atmintis (paprasčiausiai – ji nesuteikiama, neperduodama, neišmokoma). Masinei kultūrai būdinga greita net neseniai buvusių įvykių užmarštis. Priešingai, ištrinama istorinė atmintis, atėjusios kartõs gyvieji praranda savo istoriją. Mirusieji taip pat pamirštami, nes jie negali pasipriešinti, ypač tada, kai jų istorijai priešinasi ir ją naikina ideologinis priešininkas. Labai laiku Andrius Tapinas grįžta mintimis į 1988 metų Sąjūdžio mitingus ir prisimena Sigito Gedos prakalbą šimtatūkstantinei miniai, kai jis pasakė pranašišką mintį: „mums yra daugybė šansų išplaukti, tiktai reikia susirinkti tai, kas priklausė mūsų tėvams ir seneliams, mūsų daiktus ir žaislus, mūsų vėliavas, mūsų knygas, mūsų bažnyčias ir visas mūsų relikvijas“[489] Tuo tarpu Lietuvos mokyklose kažkokia ideologija siekia sukelti neapykantą istorijos mokymuisi: mokiniai istorijos pamokas laiko nenaudingu dalyku. „Be istorijos atmintis tampa privati.“[490] T. Snyderis pamini atvejį, kai lenkų literatūros kritikė Maria Janion apie Lenkijos stojimą į Europos Sąjungą pasakė: „Į Europą, taip, bet su mūsų mirusiaisiais.“[491] Vokietija,

---

[489] Tapinas, Andrius. Respublika miršta: automobilių bagažinėse, pėsčiųjų perėjose, Baltijos bangose // *Delfi.lt.* 2015 m. gegužės 21 d. http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=68032524

[490] Snyder, Timothy. (2011). *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba. p. 439.

[491] Ten pat, p. 443.

puoselėdama vokiečių vykdytų masinių žydų ir kitų tautų žudynių aukų atminimą, vienintelė nedviprasmiškai prisiima politinę ir moralinę atsakomybę už masines žudynes. Ir taip gelbsti savo sielas. Tai atsispindi ir dabartinių vokiečių mentalitete.

Klausimas būtų toks: iš kur mes atėjome ir ką turime daryti. Be šito visuotinio permąstymo ir supratimo žmonija patenka vėl į tą pačią matricą. Ydos, bujojančios dabar, yra iš ten, iš žudynių, bado, kanibalizmo, baimės, melo ir neteisybės. Jei iš žmonių prievarta atimamas žmogiškumas, jei jie nelaikomi žmonėmis, – tai jau nėra visuomenė, o tik kažkoks išsigimęs jos pavidalas. Visiškas abejingumas atskiro žmogaus gyvenimui ir gyvybei yra nežmogiškas bruožas, atėjęs iš dvidešimtojo amžiaus karų ir okupacijų Europoje. Net ir dvidešimt pirmojo amžiaus Lietuvoje abejingumas viešpatauja visose gyvenimo srityse – abejingumas jau tampa visuotiniu santykiu.

LITERATŪRA

Ackoff, Russell L. and Emery, Frederic E. (1972). *On Purposeful Systems.* Chicago: Aldine-Atherton.

Allardt, Erik. (1993). Skandinavian Sociology and its Europeans Roots and Elements // *Sociology in Europe: in Search of Identity*. Berlin; New York: de Gruyter.

Allport, Gordon W. (1998). *Tapsmas: svarstymai apie asmenybės psichologiją*. Vilnius: Vaga.

Arendt, Hannah. (1979). *Origins of Totalitarianism*. Harcourt: Brace&Company.

Arendt, Hannah. (2001). *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.

Aristote. (1970). Lettre d'Aristote á Aleksandre sur la politique envers les cités // *Archivum Filologiczne.* Vol. XXV, 1970. Wrocław-Warszawa-Kraków. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, p. 66 (10, 1-6.).

Aristotelis. (1997). *Politika.* Vilnius: Pradai.

Ashby, William Ross. (1964). *An Introduction to Cybernetics.* London: Methuen.

Bahm, Archie J. (1979). *The Philosopher's World Model: Contributions in Philosophy*. Praeger.

Bachtin, Michail M. (1979). *Estetika slovesnogo tvorčestva*. Moskva.

Bakhtin, Mikhail M. (1993). *Toward a Philosophy of the Act*. Austin: University of Texas Press, 1993.

Bauman, Zygmunt. (2007). *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą*. Vilnius: Apostrofa.

Bauman, Zygmunt. (2007). *Globalizacija: pasekmės žmogui.* Vilnius: Apostrofa.

Beevor, Antony. (2014). *Berlynas: Žlugimas 1945-aisiais*. Vilnius: Alma littera.

Belloc, Hilaire. (2010). *Vergovinė valstybė*. Vilnius: Margi raštai.

Beresnevičius, Gintaras. (2003). *Imperijos darymas: Lietuviškos ideologijos metmenys. Europos Sąjunga ir Lietuvos geopolitika XXI a. pirmoje pusėje*. Vilnius: VU leidykla.

Berger, Peter L. and Berger, Brigitte. (1995). *Sociology: A Biographical Approach*. New York: Basic Books.

Blake, Nigel. (1995). Ideal Speech Conditions, Modern Discourse and Education // *Journal of Philosophy of Education*. Vol. 29, No. 3.

Bohm, David. (1980). *Wholeness and the Implicate Order*. Routledge.

Boudon, Raymond. (1993). European Sociology: The Identity Lost? // *Sociology in Europe: in Search of Identity*. Berlin; New York: de Gruyter.

Bourdieu, Pierre. (1964). *Homo academicus*. Paris: Éd. de Minuit.

Bourdieu, Pierre. (1980). *Questions de sociologie*. Paris: Éd. de Minuit.

Bourdieu, Pierre. (1987). *Choses dites*. Paris: Éd. de Minuit.

Buttar, Prit. (2014). *Tarp milžinų: Mūšis dėl Baltijos šalių 1939–1945*. Kaunas: Vox Altera.

Carr, Edward Hallett. (1999). *Kas yra istorija?* ALK: Vaga.

Chomsky, Noam. (2011). *Hegemonija arba išlikimas: Amerikos siekis viešpatauti pasaulyje.* Kaunas: Kitos knygos.

Crabb, Cecil V, Jr. (1991). *American National Security: a Presidential Perspective*. Louisiana State University.

Čapek, Karel. (1994). *Pašnekesiai su T. G. Masa*ryku. Vilnius: Amžius.

Dahrendorf, Ralf. (1996). *Modernusis socialinis konfliktas: Esė apie laisvės politiką*. Vilnius: Pradai.

Damušis, Adolfas. (1991). *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 m.* Vilnius: „Į Laisvę" fondo Lietuvos filialas. [1988].

Debord, Guy. (2006). *Spektaklio visuomenė*. Kaunas: Kitos knygos. [1992].

Dinzelbacher, Peter. (1998). Mentaliteto istorijos teorijos ir praktikos klausimu // *Europos mentaliteto istorija*. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, p. XV–XXXIV.

Engle, Eloise ir Paananen, Lauri. (2012*). Žiemos karas: Sovietų Sąjunga puola Suomiją 1939–1940.* Kaunas: Vox Altera. [1973]

Europos mentaliteto istorija. (1998). Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai.

Frankl, Viktor E. (2010). Žmogus prasmės akivaizdoje. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.

Fromm, Erich. (1990). *Turėti ar būti?* Vilnius: Mintis.

Fromm, Erich. (2007). *Pabėgimas iš laisvės*. Kaunas: Verba vera, 2007.

Foucault, Michel. (1966). *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard.

Foucault, Michel. (1968). Foucault répond á Sartre // *La Quinzaine littéraire.*1968, N 46.

Gellner, Ernest. (1962). *Slova i vešči.* Moskva: Izdatelstvo inostrannoj literatury, p. 586, 625.

Greimas, Algirdas Julius. (1998). *Gyvenimas ir galvojimas.* Vilnius: Vyturys.

Greimas, Algirdas Julius. (1990). *The social sciences, a semiotic view.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Habermas, Jürgen. (2006). *The Divided West*. Polity Press.

Habermas, Jürgen. (2010). *Europe: The Faltering Project*. Polity Press.

Habermas, Jürgen. (2012). *The Crisis or the European Union: A Response*. Polity Press.

Hayek von, Friedrich A. (1991). *Kelias į vergovę*. Vilnius: Mintis.

Havel, Vaclav. (1995). Begalių galybė // *Kas žmogaus galioje*. Vilnius: Vaga, 1995, p. 40–106.

Havel, Vaclav. (1995). Laiškas Gustavui Husakui // *Kas žmogaus galioje*. Vilnius: Vaga, p. 13–39.

Hegel, George W. F. (1966). Enzyklopädie *der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (1830)*. Berlin: Academie Verlag.

Hegel, Georg W. F. (1971). *Vorlesungen ũber die Geschichte der Philosophie*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam. Jun. Bd. 1.

Hegel, Georg W. F. (1932). Lekciji po istoriji filosofiji. Kn. 2 // Hegel. *Sočinenija*: v 14-ti t. T. 10. Moskva.

Heizenberg, Walter. (1974). *Across the Frontiers*. Translated from the German by P. Heath. New York: Harper & Row.

Herodotas. (1988). *Istorija*. Iš senosios graikų kalbos vertė Jonas Dumčius. Vilnius: Mintis.

Human Development Report 1993. New York: UNDP, 1993, p. 2, 3.

Huntington, Samuel P. The West Unique, Not Universal // *Foreign Affairs*.1996, V 75, N 6, p. 28–46.

Jay, Martin. (1996). For Theory // *Theory and Society*. V. 25.

Jeanson, Francis. (1965). *Le problème moral et la pensée de Sartre. Lettre-préface de Jean-Paul Sartre suivi de „Un quidam nommé Sartre"*. Paris: Éd. du Seuil.

Jenkins, Richard. (2008). *Social identity.* Routledge.

Jouffroy, Théodore S. J. ((1875). *Mélanges philosophiques.* 5-me éd. Paris: Hachette.

Juozaitis, Arvydas. (2015). *Kraštai ir žmonės*. Alma littera.

Kantas, Imanuelis. (1987). *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis.

Kershaw, Robert. (2013). *Karas be gėlių: „Barbarosos" operacija 1941–1942*. Kaunas: Vox Altera.

Koch, Hal. (1997). *Kas yra demokratija?* Vilnius: Agora.

Kirsner, Douglas. (1985). *The Schizoid World of Jean-Paul Sartre and R. D. Laing*. St. Lucia: University of Queensland Press.

Kirsner, Douglas. (1976). Sartre and the Collective Neurosis of Our Time // *Sartre after Sartre*. New Haven; London: Yale University Press.

Klir, Georg J. (1969). *An Approach to General Systems Theory*. New York: Van Nostrand Reinhold and Co.

Kudirka, Robertas. (2014). *Kalėjimo, kriminalinio žargono ir narkomanų žargono žodynas*. 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas. Kaunas: Kitos knygos.

Kuhn, Thomas S. (2003). *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Pradai.

La Rochefoucauld, Francois de. (1961). *Réflections ou Sentences et Maximes morales*. Paris: Éd. Garnier Frères.

Lévi-Strauss, Claude. (1952). *Race et histoire*. Paris: UNESCO.

Lévi-Strauss, Claude. (1960). *Leçon inaugurale: faite le Mardi, 5 Janvier, 1960*. Paris: College de France.

Losev, Aleksandr F. (1988). Ob intelligentnosti // *Derzanije ducha*. Moskva: Politizdat.

Mayor, Federico. (1999). *The World Ahead. Our Future in the Making.* Paris: UNESCO.

Manent, Pierre. (2008). *Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje*. Vilnius: Versus aureus.

Marx, Karl. (1939). *Das Elend der Philosophie*. Moskau: Verlag für Fremdsprachige Literatur.

Marksas, Karlas. (1957). *Kapitalas.* T. 1. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Marksas, Karlas. (1959). *Kapitalas*. T. 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Marx. Karl. (1968). *Okonomisch-philosophische Manuskripte*. *Geschrieben von April bis August 1844. Nach der Handschrift.* Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig.

Maslow, Abraham. (1970). *Motivation and Personality*. New York, 1970.

Maziarz, Edward A. (1981). Polyarchy: a Social/political Philosophy for Humanists // *Philosophy of the Humanistic Society*. Washington, D.C.: University Press of America.

McLean, George F. (2003). *Communication between Cultures and Convergence of Peoples: The Role of Hermeneutics and Analogy in a Global Age*. Washington D. C.: Catholic University of America.

Meadows, Donella H., Meadows, Denis L., Randers, Jorgen, Behrens, William W. III. (1972). *The Limits to Growth*. *A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind.* London: Earth Island,

Merleau-Ponty, Maurice(1964). L'oeil et l'esprit. Gallimard.

Mickūnas, Algis. (2013). *Modern West: Two Life Worlds*. Mykolas Romeris University.

Miłosz, Czesław. (1995). *Pavergtas protas*.Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Miłosz, Czesław. (2010). *Poezijos liudijimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Misiunas, Romuald J. and Taagepera, Rein. (1983). *The Baltic States: Years of Dependence*, *1940–1980*. University of California Press.

Misiunas, Romuald J. and Taagepera, Rein. (1993). *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990.* Expanded and Updated Edition. University of California Press.

Moles, Abraham. (1971). *Sociodynamique de la culture*. Paris; La Haye: Mouton.

Morin, Edgar. (1973). *Le paradigme perdu: la nature humaine*. Paris: Éd. du Seuil.

Morin, Edgar. (1980). *La Méthode*. T. 2. La Vie de la Vie. Paris: Éd. du Seuil.

Morin, Edgar. (1984). *Sociologie.* Paris: Fayard.

Morin, Edgar. (1990). *Science avec Conscience*. Paris: Fayard.

Morin, Edgar. (1990). *Introduction á la pensée complexe*. Paris: ESF éditeur.

Morin, Edgar. (2008). *L'identité humaine*. La Méthode. V. Paris: Seuil.

Moritani, Masanori.(1982). *Japanese technology: Getting the Best for the Least*. Tokyo: Simul Press; Beaverton, p. 145.

Morkūnienė, Jūratė. (2004). Filosofija šiuolaikinėje mąstymo paradigmoje // Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, p. 14–37.

Morkuniene, Jurate. (2008). Changes in Philosophical Theories of Contemporary Society. Chapter I. // *Globalization and Culture: Contemporary Social Cogni-*

tion. Edited by Jurate Morkuniene. Washington D.C.: The Council for Research in Values and Philosophy, p. 11–24.

Morkūnienė, Jūratė. (2010). Europos Sąjungos galia ir įsipareigojimai globalizacijos epochoje // *Europos galia pasaulyje*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

Morkūnienė, Jūratė. (2010). La force morale et les engagements de l'Union européenne a l' époque de la globalisation. Chapitre II. // *L'Europe en tant que puissance mondiale: monographie collective.* Vilnius: Mykolas Romeris Université, p. 37–62 (kartu knygoje tekstas lietuvių kalba).

Morkūnienė, Jūratė. (2010). Problems of Human Security and Identity: Newly Independent States // *Philosophy in Times of Social Crisis. Integrity and Dialogue* / Edited by Plamen Makariev // Sofia: Minerva Publishing House, p. 207–213.

Morkūnienė, Jūratė. (2011). Changes in Philosophical Theories of Contemporary Society. Chapter I. // *Globalization and Culture: Contemporary Social Cognition*. Edited by Jurate Morkuniene // Washington D. C.: The Council for Research in Values and Philosophy, p. 11–24.

Morkūnienė, Jūratė. (2012). Socialinis tapatumas: prielaidos, pokyčiai, destrukcijos // *Individo tapatumas: tarp tradicijos ir inovacijų*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, p. 95–188.

Mureika, Juozas. (2009). Dvasingumas ir prasmė // *Dvasingumas žmogaus pasaulyje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, p. 46–88.

Neitzel, Sönke and Welzer, Harald. (2013). *Kariai: Šokiruojantys Antrojo pasaulinio karo protokolai.* Kaunas: Obuolys.

Oelschlaeger, Max. (1981). Philosophers and the Making of a Humanistic Society // *Philosophy of the Humanistic Society*. Washington D. C.: University press of America.

Old Europe, New Europe, Core Europe. (2005). Eds. Levy, Daniel; Pensky, Max; Torpey, John C. London, New York: Verso.

Ortega y Gasset, José. (1993). *Masių sukilimas*. Vilnius: Mintis.

Oŭrednik, Patrik. (2004). *Europeana: trumpa dvidešimtojo amžiaus i*storija. Vilnius: Apostrofa.

Pakštas, Kazys. (1991). Baltijos respublikų politinė geografija // *Lietuvos geopolitika*. Vilnius, p. 35–238.

Piaget, Jean. (1968). *Sagesse et illusions de la philosophie*. 2me éd. augm. Paris: Presses universitaires de France.

Piaget, Jean. (1970). *Le structuralisme*. 4me éd. Paris: Presses universitaires de France.

Plutarch. (1990). *Zastolnyje besedy*. Leningrad: Nauka.

Polis, Dennis F. (1993). Paradigms of an Open Philosophy // *Metaphilosophy*. Vol. 24. No1, January/April, 1993.

Popper, Karl R. (1965). *The Logic of Scientific Disco*very. New York: Harper & Row.

Popper, Karl R. (1983). Logika i rost naučnogo znanija. Izbr. Proizvedenija. Moskva: Progress.

Popper, Karl R. (1968). Emancipation through Knowledge // *The Humanist Outlook*. Edited by A. J. Ayer. Pemberton Barrie and Rodkliff, p. 281–296.

Popper, Karl R. (1995). *The Open Society and its Enemies*. London: Routledge.

Prigogin, Ilya; Stengers, Isabelle. (1984). *Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. Toronto; New York, N. Y.: Bantam Books.

Questions Concerning European Security: Speech of President Jacques Delors. (1993). Brussels, 10 September 1993.

Rényi, Alfréd. (1987). *Laiškai apie tikimybę*. Vilnius: Mokslas.

Ruksenas, Algis. (1973). *Day of Shame*. David Mckay Co.

Rukšėnas, Algis. (2013). *Gėdos diena arba Pabėgimas iš Sovietų Sąjungos*. Kaunas: Obuolys.

Russel, Bertrand. (1948). *Human Knowledge, Its Scope and Limits*. New York: Simon and Schuster.

Samalavičius, Almantas. (2014). *Nelaisvės formos. Almanto Samalavičiaus pokalbiai apie ekonomiką, miestokūrą ir krizes*. Vilnius: Kultūros barai.

Sartre, Jean-Paul. (1943). *L`Être et le Néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard.

Sartre, Jean-Paul. (1960). *Critique de la raison dialectique.* T. 1. Théorie des ensembles pratiques. Paris: Gallimard.

Schrödinger, Ervin. (1961). *Science and Humanism; Physics in our Time.* Cambridge (Eng.) University Press.

Schrödinger, Erwin. (1955). *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell.* Dublin.

Schultz, Theodore. (1998). *Investavimas į žmones. Gyventojų kokybės ekonomika*. Vilnius: Eugrimas.

Scott, Gini Graham. (2012). *Visa tiesa apie melą: Kodėl meluojame, kaip ir ar galime gyventi nemeluodami?* Kaunas: Obuolys..

Seneka, Lucijus Anėjus. (2011). *Apie tai, kas svarbiausia. Pašnekesiai*. Vilnius: Metodika.

Seneka, Lucijus Anėjus. (1986). *Laiškai Lucilijui*. Vilnius: Mintis.

Serres, Michel. (1985). Les Cinq Sens. Essai. Éditions Grasset.

Sezemanas, Vosylius. (1997). Laikas, kultūra ir kūnas // *Raštai. Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis, p. 566–610.

Shibutani, Tamotsu. (1987). *Society and Personality: an Interactionist Approach to Social Psichology*. New Brunswick. N.J., USA: Transaction Books.

Schultz, Theodore W. (1998). *Investavimas į žmones: Gyventojų kokybės ekonomika*. Vilnius: Eugrimas.

Snyder, Timothy. (2011). *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba. [2010].

Speer, Albert. (1970*). Inside the Third Reich. Memoirs*. Simon amd Schuster Inc.

Stiegler, Bernard. (2013). *What Makes Life Worth Living: On Pharmacology*. Polity Press.

Tersen, Emile. (1959). *Napoléon. Le* Club français du livre. Paris.

Todorov, Tzvetan. (2007). *The Fear of Barbarians: Beyond the Clash of Civilizations*. Polity,

Toulmin, Stephen. (1972). *Human Understanding*. Oxford: Clarendon Press.

Touraine, Alain. (2007). *A New Paradigm for Understanding Today's World.* Polity Press.

Touraine, Alain. (2009). *Thinking Differently.* Polity Press. [2007].

Touraine, Alain. (2009). *Thinking Differently*. Polity Press.

Ulinauskaitė-Mureikienė, Joana. (2011). *Likimo išbandymai*. Vilnius.

Wertheimer, Max. (1925). *Drei Abhandlungen zur Gestalttheorie.* Erlangen: Verlag der philosophischen Akademie.

Wertheimer, Max. (1982). *Productive Thinking*. Chicago: University Chicago Press.

West, Bing. *Be tikrosios garbės: Mūšis dėl Faludžos 2012.* Kaunas: Vox Altera.

Wiener, Norbert. (1964). *I am Mathematician: the Later Life of a Prodigy*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.

Whilde, Stefan. (2011). *Zaratustra kalba makaronams*. Kaunas: Kitos knygos.

Whitehead, Alfred North. (1990). Science and the Modern World // *Philosophy and Religion: Selections from the Twentieth Century*. Chicago: Encyclopedia Britannica.

Vydūnas. (1992). Žmogaus žinojimas // Vydūnas. *Raštai*. T. 3. Vilnius: Mintis.

Vocelka, Karl. (1998). Baimė ir viltis. Naujieji amžiai // *Europos mentaliteto istorija*. Vilnius: Aidai.

Zweig, Stefan. (2014). *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai*. Vilnius: Tyto alba.

Periodiniai leidiniai

Aleksandravičius, Egidijus. (2014). Tarp tradicijos ir šventės // *IQ*. 2014, Nr. 9 (54), p. 96.

Anušauskas, Arvydas. (2013). A. Anušauskas: 1948 m. lietuviai sudarė pusę visų į Sibirą tremtų žmonių // *ELTA*. 2013 m. gegužės 21 d. http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=61438679

Didzinskas, Evaldas. (2014). Nei sankcijos, nei karas nepalauš tranzito šalies: Lietuvos vežėjo laiškas susirūpinusiam verslininkui // *Delfi.lt.* 2014 m. rugsėjo 25 d. http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/e-didzinskas-nei-sankcijos-nei-karas-nepalaus-tranzito-salies.d?id=65916842#ixzz3EjjqIowR

Dimensions of War, including Peace. (February 10, 2015) // *Harvard Gazette*. 2015 02 14. http://news.harvard.edu/gazette/story/2015/02/dimensions-of-war-including-peace/

Dobryninas, Aleksandras. (1992) Į balą nepuolęs, sausas nekelsi // *Literatūra ir menas*. 1992 m. vasario 1 d.

Garaudy, Roger. (1967). Structuralisme et „mort de l'homme" // *La Pensée.* 1967, N 135, p. 107–119.

Havel, Vaclav. (1995). The Address delivered at Harvard University, June 8, 1995 // *EuroDialog.* No. 97. http://www.instesw.ebox.lublin.pl/ed/o/index.html.en

Havel, Vaclav. (1996). Užduotis: Europa // *Naujoji Romuva*. 1996, Nr. 5-6, p. 9–11.

Havelas, Vaclavas. (1992). „Puoselėju viltį...“ (Interviu „Time“) // *Tiesa*. 1992 rugpjūčio 22 d., p. 6.

Huntington, Samuel P. (1996) The West Unique, Not Universal // *Foreign Affairs.*V 75, N 6.

Ireland, Corydon. Dimensions of War, including Peace: Decisions toward and away from violence examined on Mellon Seminar, February 10, 2015 // *Harvard Gazette.* http://news.harvard.edu/gazette/story/2015/02/dimensions-of-war-including-peace

Juozaitis, Arvydas. (1992). Lietuvių inteligentija // *Kultūros barai.* 1992, Nr. 4, p. 54.

Jurašas, Jonas. (2014). Interviu su režisieriumi Jonu Jurašu. Kalbėjosi Viktorija Vitkauskaitė // *IQ*. 2014, Nr. 9 (54), p. 95.

Katkevičius, Aurelijus. (2014). Karas vyksta seniai // *Verslo klasė*. 2014, Nr. 9. (139), p. 50–54.

Kuprevičius, Giedrius. Man rūpi penkios „M“: Atviros valstybės kultūros politikos siekiniai // *Atgimimas.* 1992 m. birželio 7–14, Nr. 23, p. 6.

Laurinavičius, Marius. (2014). Taikos miražas // *IQ*. 2014, Nr. 9 (54), p. 28–30.

May, Rollo Reece. (1996). Drąsa kurti // Šiaurės Atėnai. 1996 m. gegužės 18 d., Nr. 20.

Martinuzzi, Bruna. (2013). 7 Signs You're Working In A Toxic Office // *Open Forum*. 2013. https://www.americanexpress.com/us/small-business/openforum/articles/7-signs-youre-working-in-a-toxic-office/

Masiulis, Kęstutis. (2014). Lietuvos nykimas yra politikos tabu // *Delfi.lt*. 2014 m. rugsėjo 25 d. http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/k-masiulis-lietuvos-nykimas-yra-politikos-tabu.d?id=65945974

Matuliauskas, Andrius. (2014). Išnaudota krizės galimybė. Interviu su danų kilmės verslininku Sørenu Finku-Jensenu // *IQ*. 2014, Nr. 9 (54), p. 38–40.

Medvedevas, Nikolajus. (2015). *Išgelbėti gali tik pažadintas protas* // *Respublika.lt.* 2015 m. sausio mėn. 26 d. http://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/lietuvos_politika/signataras_nikolajus_medvedevas_isgelbeti_gali_tik_pazadintas_protas/

Motiejūnaitė-Pekkinen, Ramunė. (2014). Dar kartą apie mobingą // *Profsąjungų naujienos.* 2014 m. sausio 2 d. http://www.lprofsajungos.lt/?lang=lt&mID=1&id=4630

Neypatingumo era. (2014). Interviu su japonų kompozitoriumi Atsuhiko Gondai. Kalbėjosi Ieva Rekštytė // *IQ*. 2014, Nr. 9 (54), p. 98–99.

Ozolas, Romualdas. (1997). Kultūros keičiasi, subrendus naujoms orientacijoms // *Kultūros barai*. 1997, Nr. 3, p. 2–4.

Pajarskienė, Birutė. (2010). Pažemintųjų ir nuskriaustųjų kaltė. Kalbėjosi Milda Kniežaitė // *Lzinios.lt.* 2010 m. rugpjūčio 17 d. http://lzinios.lt/lzinios/print.php?idas=142494

Pajarskienė, Birutė. (2012). Kas ketvirtas vilnietis ir klaipėdietis darbe yra ujamas kolegų arba darbdavių. Kalbėjosi Inga Saukienė. *Delfi.lt.* 2012 m. liepos 8 d. http://www.delfi.lt/verslas/verslas/kas-ketvirtas-vilnietis-ir-klaipedietis-darbe-yra-ujamas-kolegu-arba-darbdaviu.d?id=59060987

Pajarskienė, Birutė ir Vveinhardt, Jolita. (2009). Smurtas prieš moteris darbe: ir vėl pirmaujame? Kalbėjosi Jovita Sandaitė. 2009 m. liepos 22 d. // *Bernardinai.lt*. http://www.bernardinai.lt

Pajarskienė, Birutė. (2012). Tyrimas: gydytojai ir mokytojai darbe žeminami bei ujami // *Delfi.lt.* 2012 m. spalio 22 d. http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tyrimas-gydytojai-ir-mokytojai-darbe-zeminami-bei-ujami.d?id=59810403#ixzz3LgshX2vB

Raišienė, Agota Giedrė. (2013). Intrigos ir psichologinis smurtas darbe: kaip atpažinti ir kovoti // *Psichologija Tau*. 2013 m. gegužės 28 d. http://www.delfi.lt/gyvenimas/karjera/intrigos-ir-psichologinis-smurtas-darbe-kaip-atpazinti-ir-kovoti.d?id=61468330

Rekštytė, Ieva. (2014). Neypatingumo era. Interviu su kompozitorium Atsuhiko Gondai // *IQ.* 2014 m. Nr. 9 (54), p. 98–99.

Sakalauskaitė, Ramunė. (2014). Ramios abejonės vertė. Interviu su Kanados vadybininku Dmitrijum Kanovičium // *Verslo klasė*. Nr. 9 (139), p. 24–29.

Tapinas, Andrius. Respublika miršta: automobilių bagažinėse, pėsčiųjų perėjose, Baltijos bangose // *Delfi.lt.* 2015 m. gegužės 21 d. http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=68032524

Trimakas, Ramūnas. (2014). Pasaulis, kokiame ką tik gyvenome, išsisklaidė kaip dūmas // *Kultūros barai.* 2014 m. rugpjūčio 14 d. http://www.delfi.lt/news/ringas/abroad/r-trimakas-pasaulis-kokiame-ka-tik-gyvenome-issisklaide-kaip-dumas.d?id=65556726

Vitkauskaitė, Viktorija. (2014). Prikelti legendą. Interviu su režisierium Jonu Jurašu // *IQ.* 2014 m. Nr. 9 (54), p. 92–95.

Vrousalis, Nicholas; Celikates, Robin; Hartle, Johan and Enzo Rossi. (2015). Why We Occupy: Dutch Universities at the Crossroads // *Transcend Media Service* 9 March 2015. https://www.transcend.org/tms/?p=54606

Vveinhardt Jolita. (2010). Pastatyti į vietą. Kalbino Vytautas Strazdas // *Dialogas*. 2010 m. lapkričio 5 d., Nr. 39 (917). www.dialogas.com

Vveinhardt, Jolita. (2011) Reiškinys, palaužiantis stipriausius nervus. Kalbino Vaida Vaitkutė // *Vakarų Lietuvos medicina.* 2011 m. liepos 25 d. www.vlmedicina.lt

Vveinhardt, Jolita. (2012). Apie šerchanus ir šakalus kolektyve. Kalbino Romualdas Baliutavičius // Šiaulių naujienos. 2012 m. birželio 18 d.

Vveinhardt, Jolita. (2011). Mobingas – patogus būdas susidoroti su kolega // *Ekonomika.* 2011m. balandžio 10 d. www.ekonomika.lt

Wittig-Marcinkevičiūtė, Eglė. (2012). Nacionalines etikos griuvėsiai, arba kaip nužudyti valstybę jos intelektualų rankomis // *Kultūros barai.* 2012, Nr. 4, p. 14–19.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

A
Ackoff, Russell L. 59, 79, 86
Allardt, Erik 41
Allport, Gordon W. 97, 153
Anušauskas, Arvydas 187
Arendt, Hannah 188
Aristotelis 67, 90, 144, 200
Ashby, William Ross 60

B
Bachtin, Michail M. 62, 63, 73, 77, 98
Bauman, Zygmunt 85, 139, 140, 171, 172, 173
Belloc, Hilaire 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 140, 141, 148, 149
Berger, Peter L. 49
Blake, Nigel 81
Boudon, Raymond 38, 41, 49
Bourdieu, Pierre 35, 41, 42, 43, 44, 49
Buttar, Prit 186, 187

C
Chomsky, Noam 150, 159, 214

D
Dahrendorf, Ralf 91, 113, 114, 116
Debord, Guy 143, 146
Delors, Jacques 119
Dobryninas, Aleksandras 110

E
Emery, Frederic E. 59, 79, 86

F
Foucault, Michel 28, 29, 30, 31, 32, 70

G
Garaudy, Roger 33
Gellner, Ernest 79
Greimas, Algirdas Julius 36

H
Habermas, Jürgen 49, 81, 121
Hayek, Friedrich A. von 10
Havel, Vaclav 136, 137, 138
Hegel, George W. F. 42, 59, 65, 66, 68, 72, 95, 201
Heizenberg, Walter 64, 68
Herodotas 142
Huntington, Samuel P. 111

J
Jeanson, Francis 24
Jouffroy, Théodore S. J. 105
Juozaitis, Arvydas 110

K
Kantas, Imanuelis 74, 75, 85, 94, 95, 120, 156, 157, 163
Kershaw, Robert 180, 205
Kirsner, Douglas 24, 25, 26
Klir, Georg J. 59, 63, 68

L
La Rochefoucauld, Francois de 152, 154
Lévi-Strauss, Claude 14, 27, 28, 30, 32, 33, 37, 49, 51, 70, 95, 112, 116, 143
Losev, Aleksandr F. 99, 100

M
Mayor, Federico 76
May, Rollo Reece 115
Marx, Karl 92, 93, 132, 143
Masiulis, Kęstutis 141, 142
Maziarz, Edward A. 62
Medvedevas, Nikolajus 141
Merleau-Ponty, Maurice 14
Miłosz, Czesław 6, 99, 177, 178, 188, 189, 199, 200, 201, 203, 204, 210
Moles, Abraham 96, 97, 99, 211

Morin, Edgar 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 57, 64, 67, 68, 69, 72, 73, 91, 96, 178
Moritani, Masanori 88

N

Neitzel, Sönke 180, 181, 191, 193, 196, 197, 209, 211, 213, 214

O

Oelschlaeger, Max 73
Ortega y Gasset, José 129, 159

P

Pajarskienė, Birutė 167, 168
Pakštas, Kazys 122, 123
Piaget, Jean 20, 29, 33, 62, 178
Polis, Dennis F. 53
Popper, Karl R. 55, 63, 65, 108, 113, 137
Prigogin, Ilya 73

R

Raišienė, Agota Giedrė 169, 171
Rényi, Alfréd 64

S

Sartre, Jean-Paul 6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 34, 37, 51, 65, 72, 98, 115, 132, 165, 172, 214
Schultz, Theodore W. 121
Scott, Gini Graham 164
Seneka, Lucijus Anėjus 146, 147, 171
Serres, Michel 74
Sezemanas, Vosylius 147, 148
Shibutani, Tamotsu 100, 102
Snyder, Timothy 180, 184, 185, 187, 188, 190, 219
Speer, Albert 152
Stiegler, Bernard 147, 149

T

Tapinas, Andrius 219
Tersen, Emile 105
Toulmin, Stephen 48, 73, 89
Touraine, Alain 7, 8, 44, 49, 217, 218

V

Vydūnas 96, 102
Vocelka, Karl 149
Vveinhardt, Jolita 166

W

Welzer, Harald 180, 214
Wertheimer, Max 58, 59, 60, 61, 62, 72, 80, 88, 96, 107, 116
Whilde, Stefan 97, 136, 162
Wiener, Norbert 52, 65, 90, 144

Z

Zweig, Stefan 98, 165, 174, 175, 176, 197, 204, 205

Morkūnienė J.

PARADIGMOS. FILOSOFIJA IR VISUOMENĖ. Monografija. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2015. 232 p.

Bibliogr. 221–229 p.

ISBN 978-9955-19-726-3 (spausdinta versija)

ISBN 978-9955-19-725-6 (elektroninė versija)

Knygoje siekiama identifikuoti, kokie bruožai, būdingi šiuolaikiniam Lietuvos visuomenės mąstymui, yra atėję tiek iš praėjusios politinės epochos, tiek iš viso dvidešimtojo amžiaus, kuris buvo vientisas Europos mentaliteto požiūriu. Išeities taškas yra svarstymas praėjusio šimtmečio karų, suformavusių Europos ir visų pirma okupuotųjų šalių visuomenių pasaulėžiūrą, dvasios prioritetus ir pakeitusių šių visuomenių mąstymą. Žvelgiama į pasikeitusį ir besikeičiantį Lietuvos visuomenės mentalitetą jo istoriniu, socialiniu, kultūriniu aspektu; gilinamasi į mentaliteto destrukcijas, jų galimas priežastis ir pasekmes, ryšį su konkrečiais vyksmais, kurių terpėje gyvena ir dalyvauja individai; į visuomenės mąstymo ištakas tragiškojo dvidešimtojo amžiaus karuose, okupacijose, vadovaujantis nuostata, jog „nenormalaus" pasaulio negalima vertinti normalaus pasaulio kriterijais. Dėmesys skiriamas Lietuvos visuomenės hipertrofuotam (jei ne iškreiptam) laisvės ir atvirumo pojūčiui, mąstymo chaosui, kartų ginčui. Apžvelgiamos socialinių sąlygų ir individo būklės jomis įtaka mentaliteto lūžiams ir destrukcijoms, visų pirma, skurdo sąlygoms, kuriomis žmonės kovoja už savo ir artimųjų gyvenimus. Taikoma kompleksiškumo metodologija, leidžianti paaiškinti procesą, jo nesustabdydama. Šiuolaikinės pažinimo paradigmos integracinis daugiadisciplinis požiūris pradeda savo kelią Lietuvoje ir įsilieja į pasaulinę filosofijos erdvę.

Jūratė Morkūnienė

PARADIGMOS

Filosofija ir visuomenė

Monografija

Redagavo *Stasė Simutytė*
Maketavo *Birutė Bilotienė*

SL 585. 2015 05 26. 14,3 leidyb. apsk. l.
Tiražas 200 egz. Užsakymas 25 716

Mykolo Romerio universitetas
Ateities g. 20, Vilnius
Puslapis internete www.mruni.eu
El. paštas leidyba@mruni.eu

Parengė spaudai UAB „Baltijos kopija"
Kareivių g. 13B, Vilnius
Puslapis internete www.kopija.lt
El. paštas info@kopija.lt
Spausdino UAB „Vitae Litera"
Savanorių pr. 137, Kaunas
Puslapis internete www.bpg.lt
El. paštas info@bpg.lt